

NƏSİR ƏHMƏDLİ

*KORİFEYLƏRİN
PORTRETLƏRİ*

Bakı-2008

Redaktor:

Ehtiram Məmmədli

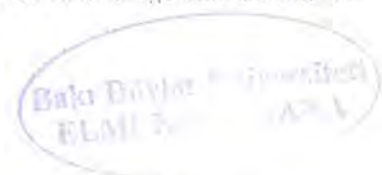
Nəsir Əhmədli. **“KORİFEYLƏRİN PORTRETLƏRİ”**.
“Nurlan” nəşriyyatı. Bakı-2008. 289 səh.

L 612
9 036

FAHSE

Kitabda Aristoteldən üzü həri müxtəlif dövrlərdə yaşamış bir sıra elm, ədəbiyyat, incəsənət, siyasət, din xadimləri haqqında portret-oçerklər (esselər), bir neçə müasir ziyalıımız barədə publisistik düşüncələr toplanmışdır. Klassiklərə dair yazıların əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif keçmiş parlaq tarixi şəxsiyyətləri və ibrətətamiz hadisələri ilə bağlı maraqlı məlumatlar verməklə yanaşı, həmin olaylara bu günün gözünə ilə baxmağa, onlardan çağdaş Azərbaycan gerçəkliyinə faydalı ola biləcək, ölkəmizin demokratik yolla inkişafına, dövlətimizin möhkəmlənməsinə, bütöv Azərbaycan ideyasının uğurla gerçəkləşməsinə xidmət edə biləcək nəticələr çıxarmağa çalışmışdır.

Kitab geniş oxucu kontingentinə ünvanlanır.

© «Nurlan», 2008

4702000000
N - 098 - 2008 **Qrifli nəşr**

MÜƏLLİFDƏN BİR NEÇƏ SÖZ

1992-1995-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetində işləməklə yanaşı, həm də "Azadlıq" qəzeti redaksiyasında çalışmışam. Orada həm məsləhətçilik, şərhçilik, tərcüməçilik edirdim, həm də şənbə nömrələri üçün "Korifeylərin portretləri" səhifəsini hazırlayırdım. Bu qəbildən bir neçə yazı dərc olunandan sonra hiss etdim ki, oxucular səhifəyə xüsusi maraq göstərirlər. Onlardan çoxlu məktub ulurdum, telefon zəngləri olurdu, şəxsən gəlib təşəkkür edənlər, arzularını bildirənlər də vardı. Həmin arzulardan biri də bu yazıların kitab şəklində buraxılması idi. Bir qədər gec də olsa, sayğılı oxucularımın və dostlarıımın bu istəyini yerinə yetirirəm.

Esselərin qəzet variantlarının məzmununa və üslubuna, demək olar ki, toxunmamışam. Sadəcə, qəzetdə senzuranın "əl gəzdirdiyi" bəzi hissələri bərpa etmişəm. Bir də ki öz sözüümü deyə bilmək üçün o zaman yazıların qəhrəmanlarını günün hadisələrinə uyğun seçirdim. Məsələn, eramızdan əvvəl IY əsrdə yaşamış Aristoteldən sonra XIX əsr ABŞ filosofu və yazıçısı Henri Toromun, XIX əsr İspaniya publisisti Mariano Xose de Larradan sonra eramızın I-II əsrlərində yaşamış Plutarxın portretləri dərc olunmuşdu. Kitabda isə bunlar sözügedən şəxsiyyətlərin doğulduqları tarixin xronologiyası ilə verilir.

Yazıların əksəriyyəti "Azadlıq" qəzetindən götürülsə də, kitabə başqa qaynaqlardan da bir neçə əsər daxil edilmişdir.

ARISTOTEL
(ƏRƏSTUN)

*Aydın düşüncəli alim Ərəstu
 Böyük təcidara sənə oxudu.
 Dedi ki: "Elm axtar həmişə, ey şah,
 Örtülü sirlərdən ol daim aqah...
 Nizami Gəncəvi*

QISA ÖMÜR YOLU

Aristotel eramızdan əvvəl 384-cü ildə Egey dənizinin şimal-qərb sahilində qərar tutmuş Stagir şəhərində doğulub. Məşhur həkim olan atası Nikomax (Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" əsərində Ərəstunun atasının adı "Niqumaş" kimi verilib: *Niqumaş alimdi biliklə dolu, // Alimin oğluydu həkim Ərəstu*) Makedoniya çarı III Amintanın sarayında xidmət edib. Bu dövrdə Ərəstu çarın oğlu, öz yaşadı Filipplə oturub-durub, onunla dost olub. On beş yaşında ikən valideynlərini itirən Ərəstu iki il sonra Afinaya gəlir. Hələ əsrin əvvəllərində görkəmli yunan filosofu Platon (Əflatun) Afinada bir məktəb yaradıb adını "Akademiya" qoymuşdu, çünki bu məktəbin dərsləri əfsanəvi qəhrəman Akademın heykəli ucalan yaşıl bir bağda keçilirdi. Ərəstu buraya gələndə Əflatunun 60 yaşı vardı. O, ilk günlərdən öz tələbəsinə heyran olmuş, onu "Zəka sahibi" adlandırmışdı. Ərəstunu başqa bir tələbəsi ilə (Ksenokratla) müqayisə edən Əflatun deyirmiş: *"Onlardan birini (Ksenokratı) məhmuzlamaq, o birini (Ərəstunu) isə cilovlamaq lazımdır"*.

20 il (Əflatunun ölümünə qədər) Akademianın tələbəsi və müəllimi olandan sonra Ərəstu Afinanı tərk edib Kiçik Asiyanın Assos şəhərinə, sonra Mitilenaya, oradan isə Makedoniyanın yeni paytaxtı Pella şəhərinə gəlir və uşaqlıq dostu çar II Filippin 13 yaşlı oğlu Aleksandrın (Makedoniyalı İsgəndə-

rin) tərbiyəsi və təhsili ilə məşğul olur. Üç ildən sonra o, Stagirə qayıdır. 336-cı ilə qədər burada yaşayır. 335-ci ildə, 50 yaşında ikən yenidən Afinaya gəlib burada özünün Fəlsəfə Məktəbini açır. 323-cü il iyunun 10-da Makedoniyalı İsgəndər 33 yaşında qəflətən vəfat edir və Afinada makedoniyalılara. İsgəndərin yaxın adamlarına qarşı repressiyalar başlanır. Həbsxanadan yaxa qurtarmaq üçün Ərəstu Evbey adasına köçür və 322-ci ildə orada mədə xəstəliyindən vəfat edir.

ƏSƏRLƏRİ

Mütəxəssislər Ərəstunun əsərlərini 3 xronoloji bölümə ayırırlar:

1. Akademiya illərində yazdığı dialoqlar;
2. Ərəstunun rəhbərliyi ilə onun Fəlsəfə Məktəbində hazırlanmış kollektiv elmi əsərlər;
3. Traktatlar.

Birinci və ikinci bölümlərə daxil olan əsərlərin yalnız ikisi ("*Afina politiyası*" və "*Heyvanların tarixi*"), traktatların isə, demək olar, hamısı zəmanəmizə qədər gəlib çatıb. Onları mövzusunə görə 8 yerə bölürlər:

1. Məntiqə dair traktatlar ("*Birinci analitika*", "*İkinci analitika*", "*Topika*", "*Sofizmlərin təkzibi*", "*Kateqoriyalar*", "*Yozum haqqında*");
2. Xalis fəlsəfi traktatlar ("*Metafizika*");
3. Fizikaya aid traktatlar ("*Fizika*", "*Səma haqqında*", "*Olum və ölüm haqqında*", "*Meteorologiya*");
4. Biologiyaya dair traktatlar ("*Heyvanların tarixi*", "*Heyvanların hissələri haqqında*", "*Heyvanların hərəkəti haqqında*", "*Heyvanların mənşəyi haqqında*");
5. Psixologiyaya dair traktatlar ("*Ruh haqqında*", sonra-

lar "*Parva naturalia*" ümumi adı ilə birləşdirilmiş daha 8 əsər);

6. Etikaya dair traktatlar ("*Nikomax etikası*", "*Yevdem etikası*", "*Böyük etika*");

7. Siyasətə və iqtisadiyyata dair traktatlar ("*Siyasət*", "*İqtisadiyyat*");

8. Sənətə dair traktatlar ("*Poetika*", "*R ritorika*").

Ərəstunun ən önəmli fəlsəfi əsəri "Metafizika"dır, lakin bu adı o özü qoymayıb və bu termin ona heç tanış da deyildi. Görkəmli filosofun əsərlərini toplayıb nəşr etdirən A.Rodoslu onun xalis fəlsəfi əsərlərini fizikaya dair əsərlərdən sonra verdiyinə görə həmin bölmənin adını "Ta meta ta fusika", yəni "fizikadan sonra gələn hissə" qoyub. Sonra həmin birləşmədəki "ta" artikkeləri düşüb, "meta" və "fizika" sözləri qovuşaraq "metafizika" sözünü əmələ gətirib.

ELM VƏ BİLİK HAQQINDA

Ərəstu belə hesab edirmiş ki, elmi bilik insan duyğuları ilə qavranan əşya və hadisələrin başlanğıcını, səbəblərini və ünsürlərini açıqlamağa yönəlmiş məntiqi mülahizələr nəticəsində əldə edilir. Məsələn, "Metafizika"da deyilir: "Mülahizələrə əsaslanan hər cür biliyin... predmeti az-çox müəyyənləşdirilmiş səbəblərdən və başlanğıclardan ibarətdir". Eyni fikir "Fizika" traktatının əvvəlində də var: "Elmi idrak başlanğıclara, səbəblərə və ünsürlərə şamil edilən araşdırmalar zamanı meydana çıxır...".

Biliyin varlığını tərif vermək qabiliyyəti ilə ölçən Əflatundan fərqli olaraq Ərəstu əşya və hadisələrin mövcudolma səbəblərini bilməyi, ümumiləşdirmə və məntiqi sübut bacarığını ön plana çəkir: "Bir şeyin nə üçün mövcud olduğunu bilirsənsə, deməli, onun səbəbini bilirsən" ("*İkinci analitika*"); "Elm

ümumini təsəvvür etməkdir" ("*Nikomax etikası*"); "Elm sübutla bağlıdır" ("*Yenə orada*).

Beləliklə, Ərəstu səbəblərin sübutlu, ümumiləşdirilmiş şəkildə qavranmasını mötəbər, elmi biliyin əsası hesab edir.

Onun fikrincə, biliyin 3 növü var: "Biliyin növ fərqləri göstərir ki, o, mücərrəd mühakimədən, fəaliyyətdən və yaradıcılıqdan ibarətdir" ("*Topika*"); "Hər cür mülahizə ya fəaliyyətə, ya da mücərrəd mühakiməyə əsaslanır" ("*Metafizika*").

Ərəstu yalnız nəzəriyyəni (mücərrəd mühakiməni) elmi bilik hesab edib ("Praktika adamları təkcə onu bilirlər ki, filan işi görmək lazımdır, nəzəriyyəçilər isə həmin işin görülməsinin nə üçün vacib olduğunu da dərk edirlər"). Mütəfəkkir alimin fikrincə, nəzəri biliyin üç tərkib hissəsi var: fəlsəfə, fizika, riyaziyyat. Fəlsəfə elmlərin başıdır, müdriklikdir, fizikadan da, riyaziyyatdan da önəmlidir, lakin "fəlsəfə bütün elmlərin ən yaxşısı olsa da, o biri elmlər daha zəruridir" ("*Metafizika*"), **çünkü "başqaları üçün deyil, yalnız özü üçün** yaşayan insan azad olduğu kimi fəlsəfə də yeganə azad elmdir ki, yalnız özü üçün yaşayır". Ərəstuya görə, insanın gündəlik fəaliyyətində, əməli işində fəlsəfə ona lazım olmur və bu baxımdan ən faydasız elmdir. Təsadüfi deyil ki, Ərəstu Makedoniyalı İsgəndərə nə fəlsəfə öyrətmişdi, nə həndəsə. O, ən tərbiyəvi vasitə kimi poeziyadan bəhrələnməyə üstünlük verirdi. Deyilənlərə görə, o, Homerin "İliada"sını xüsusi çatımlı formada hazırladırib İsgəndərə ondan dərs keçirmiş. Ona görə də Axill "dünya fatehinin" ən sevimli qəhrəmanı və ideali olub.

FƏLSƏFİ DÜNYAGÖRÜŞÜ

"Fəlsəfə nədir" sualına dahi mütəfəkkir belə cavab verir: "Fəlsəfə özlüyündə mövcud olan varlığı, eləcə də ona xas olan

cəhətləri araşdıran bir elmdir. Bu elm özəl elmlər adlanan elmlərdən heç biri ilə eyniyyət təşkil etmir, çünki özgə elmlərin heç biri özlüyündə mövcud olan varlığın ümumi təbiətini araşdırmır. Onlardan hər biri, məsələn, riyazi elmlər varlığın bir hissəsini özü üçün ayırıb həmin hissəyə aid olan cəhətləri tədqiq edir, lakin biz başlanğıcları və ali səbəbləri axtardığımızı görə aydındır ki, onlar özlüyündə mövcud olan nəyinsə başlanğıcları və səbəbləridir..." (*"Metafizika"*).

Ərəstuya görə, hər şeyin bir əksliyi var. Hətta varlığın da. Varlığın əks qütübü yoxluqdur. Əlbəttə, alim yoxluğu nisbi anlamda qəbul edirdi. Varlıq tək-cə rəngarəng deyil, həm də sahmanlıdır. Bu sahmanı yaradan mahiyyətdir. "Varlıq barədə müxtəlif anlamlarda danışılar, amma onların hamısında ümumi bir nəsnə - mahiyyət iştirak edir". Ərəstu fəlsəfəsinin əsası da mahiyyət haqqında təlimdən ibarətdir.

Ərəstu materiyaya belə tərif verir: "Bütün əşyalar nədən ibarətdirsə, ilkin olaraq nədən yaranıbsa, sonluqda məhv olaraq nəyə çevrilirsə, o, materiyadır".

SİYASƏT, SİYASƏT...

Ərəstunun siyasi baxışları "Etika" və "Siyasət" əsərlərində əks olunub. İndi dünya dillərinin çoxunda işlənən "politika" sözü də onun yaratdığı "polis" termininin törəməsidir. "Siyasət" traktatında hakimiyyətin üç əsas növündən söhbət açılır. Birincisi monarxiya, yəni bir nəfərin hakimiyyətidir. Onun özünün də iki növü var: patriarxal monarxiya, bir də mütləq monarxiya. Mütləq monarxiya o vaxt mümkündür ki, dövlətdə hamıdan hər sahədə üstün olan bir şəxsiyyət olsun. Belə adamlar var və onlar üçün qanun yazılmayıb. Belə adam "sanki adamlar arasında bir Allahdır", "ondan... qanuna ta-

be olmağı tələb etmək... gülməlidir". "qanun onun özüdür". İkinci növ aristokratiya, yəni "ən yaxşılardan hakimiyyəti"dir. Bu forma çarlıqdan üstündür, çünki hakimiyyət şəxsi ləyaqəti olan bir neçə nəfərin əlində cəmləşir. Belə hakimiyyət o ölkədə faydalıdır ki, xalq şəxsi ləyaqəti qiymətləndirə bilsin. Şəxsi ləyaqət, adətən, nəcib adamlara nəsib olur. Üçüncü isə politiya (respublika), yəni tam hüquqlu vətəndaşların, çoxluğun hakimiyyətidir. Çoxluğu birləşdirən yeganə ümumi məziyyət hərbiçilikdir. Buna görə də "respublika silah gəzdirən adamlardan ibarətdir". "respublika toplumu təbiətlərinə görə döyüşkən, tabe və idarə etməyi bacaran adamlardan ibarətdir. Belə yerdə hakimiyyət qanuna əsaslanır. Qanunun gücü ilə hökumət vəzifələrində yoxsullar da ola bilər, tək ləyaqətləri olsun". "Çoxluq ayrı-ayrılıqda deyil, birlikdə yaxşıdır", çünki "bir nəfər hansısa bir hissəni, hamı isə hər şeyi görür". Respublika hakimiyyət növünün bir şərti var: gərək çoxluq yetərinə inkişaf etmiş olsun.

Ərəstuya görə, hər hakimiyyət formasının öz növləri var. Bu növləri o, "təhrif", yaxud "sapıntı" adlandırır. Monarxiyanın sapıntısı tiraniya, yəni təkcə özünün, yaxud bir ovuc dostlaşmasının mənafeyini güdən bir egoistin, hökmdarın (monarxın) hakimiyyətidir. "Tiraniya hakimiyyəti insan təbiəti ilə uyuşmur", "bir tiranı öldürmək bir oğrunu öldürməkdən daha şərəflidir".

Aristokratiyanın sapıntısı oliqarxiya, yəni varlıqların hakimiyyəti, respublikanın sapıntısı isə demokratiya, yəni heç bir yasaq qoyulmadan bütün əhəlinin hakimiyyətidir. Demokratiyanın özünü də Ərəstu iki yerə bölür: qanuna əsaslanan demokratiya, bir də hakimiyyətin "insan sürüsünün" (oxlusu) əlində olduğu demokratiya. Onun fikrincə, göstərilən hakimiyyət formaları asanlıqla bir-birinə keçə bilər: azlığın haki-

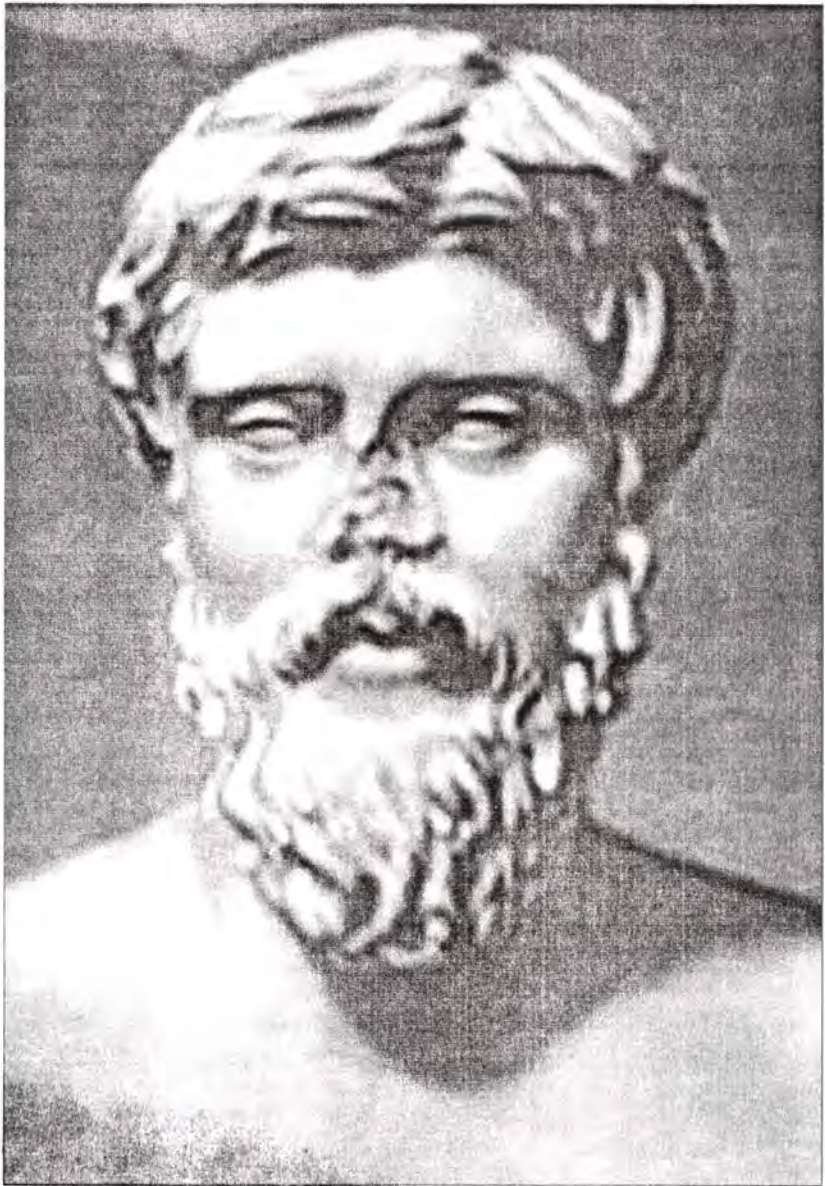
miyyəti olan oliqarxiya bir nəfərin əlinə keçərsə, despotiyaya, çoxluğun əlinə keçərsə, demokratiyaya çevrilər.

Hələlik tarix bu üç növdən və onların sapıntularından başqa hakimiyyət forması tanımır. Dördüncü formanı tapmaq cəhdləri həmişə olub, lakin uğursuzluqla nəticələnib. Görünür, belə bir forma yoxdur...

Ərəstu ən yaxşı hökmdar o kəsi hesab edib ki, vətəndaşların ləyaqətini qoruya bilsin, çalışsın ki, həm iqtidarda olanlar, həm də yerdə qalan bütün namuslu adamlar rahat yaşaya bilsinlər. "Ən yaxşı siyasi qurum odur ki, vətəndaşlar gündəlik qayğılardan, xırda-xuruş işlərdən azad olub fəlsəfə ilə məşğul olmağa və bu yolla daxillərindəki məziyyətləri inkişaflandırmağa macal tapsınlar".

*"Azadlıq" qəzeti,
25 sentyabr 1993-cü il*

PLUTARX

(тəqr. 46 - тəqr. 127)

*Hər şeyi haqqa bələdim,
Daşda da bitən elədim.
Torpağı VƏTƏN elədim -
Üstümə dünya yeridi...*

Rüstəm BEHRUDİ

Məşhur filosof, yazıçı və tarixçi Plutarx Yunanıstanın Beotiya vilayətindəki Heroneya şəhərciyində doğulub. İlk təhsili ona öz böyükləri - babası Lampri, atası Avtobul, qardaşları Timon və Lampri veriblər. Sonra Afinaya gedərək tanınmış filosof Ammonidən dərs alıb, fəlsəfəni, ritorikanı, təbiət elmlərini dərinlən mənimsəyib.

Plutarxın yaşadığı dövrdə Yunanıstan müstəqilliyini, əvvəllər dünyaya nümunə kimi yaydığı əsl azadlıq və demokratiya ölçülərini çoxdan itirmişdi - e.ə. 146-cı ildə Roma qoşunları bu məmləkəti zəbt edəndən sonra Yunanıstan Romanın bir (Axayya) əyalətinə çevrilmişdi. Həmin dövrdəki Yunanıstan-Roma münasibətləri 1800 il sonrakı Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinə çox bənzəyirdi: yunan icmalarının öz torpaq mülkiyyəti, özünüidarə hüququ, məhkəmə sistemi olsa da, ali hakimiyyət Romaya, onun təyin etdiyi canişinə məxsus idi. Azərbaycanın da formal olaraq bütün dövlət atributları, hətta Xarici İşlər Nazirliyi də vardı, amma hakimiyyət Moskvanın əlində idi, hadisələrin gedişinə Rusiyanın canişini - ikinci katib nəzarət edirdi. Biz bir vaxtlar (müəyyən mənada elə indinin özündə də) bütün müşküllərimizi həll etmək üçün Moskvanı "su yoluna" döndərdiyimiz kimi yunanlar da iş çətinə düşəndə Romaya üz tuturdular. Günlərin bir günü Heroneya şəhərciyinin sakinləri belə müşküllərdən birini həll etmək üçün Plutarxı Romaya göndərirlər. O burada paytaxt ziyalıları qarşısında fəlsəfi mövzuda çıxışlar edir, imperator Trayanın yaxın adamı Kvint Sosi Senesionla dostlaşır, imperator-dan fəxri konsulyar rütbəsi alır. Bir vaxtlar Rusiyanın

müstəmləkəçiliyindən çıxmaq bizdə xülya hesab olunduğu kimi, o vaxtlar da yunanların Roma əsarətindən qurtulması "xam xəyal" sayılırdı. Bizim əksər ziyalılarımız və dövlət xadimlərimiz kimi, Plutarx da hadisələrə daha "ayıq" gözlə baxır və belə düşünürdü ki, Yunanıstana faydalı olmağın yeganə yolu Romadakı yüksək vəzifəli adamlarla, müstəmləkə siyasətini həyata keçirən ixtiyar sahibləri ilə dostluq etməkdir. Bu fikrini o, "Dövlət işlərinə dair öyüdlər" traktatında irəli sürür, az-çox yüksək vəzifə tutan yerlilərinə məsləhət görürdü ki, "ayaqlarını yorğanlarına görə uzatsınlar". Deyirdi: "Sən böyüksənsə, səndən də böyükləri var", "Fəxrlə başını qaldırıb öz vəzifə tacına çox da aludə olma! Unutma ki, sənin başın romalıların çəkməsinin altındadır".

Plutarx bir filosof kimi özünü Platonun ardıcılı hesab etsə də, onun fəlsəfi dünyagörüşü eklektizmə daha yaxın idi, yəni müxtəlif tipli, çox zaman bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən prinsipləri, baxışları, nəzəriyyələri, ünsürləri birləşdirməyə üstünlük verirdi (Allah Aydın Məmmədova rəhmət eləsin). Ümumiyyətlə, qoşalaşdırmaq, müqayisə etmək, paralellər aparmaq Plutarxın başlıca yaradıcılıq prinsipi olub. Təsadüfi deyil ki, ona dünya şöhrəti gətirmiş ən məşhur əsəri məhz "Müqayisəli ömürlüklər" (yaxud "Paralel bioqrafiyalar") adlanır. Bu əsərində müəllif Yunanıstanın və Romanın görkəmli dövlət xadimlərinin, sərkərdələrinin bioqrafik portretlərini yaradıb və onları ikibir-ikibir qoşalaşdıraraq hər qoşa portretin sonunda "Tutuşdurma" adlı yekun mətni verib. Belə bioqrafiyalardan 46-sı, yəni 23 cütü bizə qədər gəlib çatıb. Həmin ömürlüklərin 4 cütündə "Tutuşdurma", əlavə 4 bioqrafiyada isə cütlərdən biri yoxdur. Beləliklə, əlimizdə 50 bioqrafiya var. Bunlardan Azərbaycan oxucusu üçün ən önəmlisi "Aqesilay və Pompey"dir. Romanın siyasət və hərbi xadimi Qney Pompey (Ulu Pompey, E.ə. 106-48) eramızdan əvvəl 66-65-ci illərdə öz qoşunları ilə Cənubi Qafqazda, o sıradan

Qafqaz Albaniyasında olub. Bu yürüşü təsvir edən Plutarxın əsərində ölkəmizin qədim tarixini öyrənmək baxımından çox qiymətli faktlar var. Gəlin, Pompeyin bioqrafiyasından bir parçanın tərcüməsi ilə tanış olaq.

PLUTARX

P O M P E Y

XXXIII ...Pompey Ermənistana soxuldu. Buraya onu bala Tiqran çağırmışdı. Atasına qarşı qiyam qaldırmış Tiqran Pompeyi Araz çayının kənarında qarşıladı. Bu çay Fərat başlanan yerdən başlanır, sonra şərqə burularaq Xəzər dənizinə tökülür. Pompey və bala Tiqran yolboyu qabaqlarına çıxan şəhərləri tuta-tuta irəliləyirdilər. Lakin Lukullun (*Roma sərkərdəsi, e.ə. təqr. 117-56-cı illər - N.Ə.*) təzəcə darmadağın etdiyi çar Tiqran Pompeyin yumşaqxasiyyətli və xeyirxah olduğunu bilib romalıların qarovul dəstəsini sarayına buraxdı, özü isə dostlarının və qohumlarının əhatəsində Pompeyin hüzuruna getdi ki, ona təslim olsun. Çar at belində düşərgəyə çatanda Pompeyin liktorlarından (*qulluqçularından, müşayiətçilərindən - N.Ə.*) ikisi ona yaxınlaşıb dedilər ki, düşüb piyada getsin, çünki romalıların düşərgəsinə hələ heç kəs atla daxil olmayıb. Tiqran əmrə tabe olub hətta qılıncını da onlara verdi. Nəhayət, Pompeyin yanına çatanda çar kitarasını (*papağını, tacını - N.Ə.*) çıxardıb sərkərdənin ayaqları altına atmaq və utanmaz-utanmaz onun qarşısında diz çökmək istədi, lakin Pompey macal tapıb çarın sağ əlindən yapışdı və özünə tərəf çəkdi. Sonra onu bir, oğlunu isə o biri böyüründə oturtdu. Çara bildirdi ki, onun keçmiş bəlalalarının səbəbkarı Suriyanı, Finikiyanı, Kilikiyanı, Halatıyanı və Sofenanı onun əlindən almış Lukulldur. Dedi ki, əlində qalan torpaqları özündə saxlasın, romalıları incik saldıği üçün 7 min talant (*o vaxtın ən böyük çəki və pul vahidi - N.Ə.*) versin. Sofenin çarı

isə onun oğlu olacaq. Bu şərtləri Tiqrən həvəslə qəbul etdi, romalılar onu çara layiq alqışlarla qarşıladılar, sevincindən yerə-göyə sığmayan Tiqrən hər döyüşçüyə yarım mina, hər senturiona (*bölmə komandirina* - N.Ə.) bir talant gümüş vəd etdi. Oğlu isə, əksinə, dilxor olmuşdu, qonaqlığa çağırılanda dedi ki, Pompeyin belə səxavətinə onun ehtiyacı yoxdur, lazım gəlsə, özünə başqa romalı tapa bilər. Onda Pompey əmr etdi ki, onu qandallayıb Triumf həbsxanasına salsınlar. Bir azdan sonra Parfiya çarı Fraat Pompeyin yanına qasidlər göndərüb tələb etdi ki, onun kürəkəni gənc Tiqranı versin və Fəratı hər iki dövlətin sərhədi hesab etsin. Pompey cavab verdi ki, Tiqrana atası qaymatasından daha yaxın qohumdur, sərhədə gəlinəcə isə, o, ədalətlə müəyyənləşdiriləcək.

XXXIV. Sonra Pompey Ermənistanı qorumaq üçün Afraninini orada qoydu, özü isə başqa çıxış yolu görmədiyindən Qafqaz tayfalarının məskunlaşdığı yerlərdən keçərək Mitridatı [*Söhbət Pont çarı YI Mitridatdan (e.ə. 132-63-cü illər) gedir* - N.Ə.] təqib etməyə yollandı. Bu tayfaların ən çoxsaylısı albanlar və iberlər idi; iberlərin vilayəti Mosxi dağlarına və Evksin Pontuna qədər uzanır, albanlar isə şərqə, Xəzər dənizinə qədər yayılıblar. Albanlar əvvəl Pompeyə öz ölkələrinin ərazisindən yol verməyə razılaşdılar, amma Roma qoşununun qış bu torpaqda yaxaladı və romalılar Saturnaliya bayramını (*Qədim Romada Saturn allahın şərafinə dekabrda keçirilmiş təntənəli bayram* - N.Ə.) keçirməyə başlayanda azı 40 min alban bir yerə toplaşub Kirn (*Kür* - N.Ə.) çayını keçib onlara hücum etdilər. Kirn çayı İberiya dağlarından başlanır, Ermənistandan axan Arazla qovuşub on iki şaxə ilə Xəzər dənizinə tökülür...

Pompey sakitcə imkan verdi ki, barbarlar (*Bəzi müəlliflər bu sözü "vəhşilər" kimi yozurlar, əslində isə qədim romalılar başqa ölkələrdən olan adamlara "barbarlar", yəni "yadellilər" deyiblər* - N.Ə.) çayı keçsinlər. İstəsəydi, o buna imkan ver-

241512

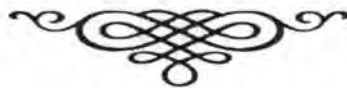
məzdi. Sonra düşmənlərin üstünə cumub onları qaçmağa məcbur etdi, çoxunu öldürdü. Albanların çarı qasidlər vasitəsilə aman istəyəndə Pompey onunla barışdı, sülh bağlayıb iberlərin üstünə getdi. Sonuncular sayca albanlardan az deyildilər, həm də daha yaxşı döyüşürdülər; onlar Mitridata sadıq olduqlarını göstərmək üçün Pompeyi qovmağa can atırdılar. İberlər nə midiyalılara, nə də farslara tabe idilər; onlar hətta makedoniyalıların da hakimiyyətindən yaxa qurtara bilmişdilər, çünki İsgəndər Hirkaniyadan lap tez qayıtmalı idi. Lakin Pompey onları da böyük döyüşdə darmadağın elədi, 9 min adam öldürdü, 10 minindən çoxunu isə əsir götürdü. Burada onu Fasid çayındakı donanmanın başçısı, Evksin Pontunu qoruyan Servili qarşıladı.

XXXV. ...Mitridatın təqibi böyük çətinliklər törədirdi. Həm də Pompeyə xəbər gəldi ki, albanlar yenidən iğtişaş qaldırıblar. Hirsindən coşub-çağlayan Pompey onların üstünə qayıtdı, yenidən qoşunu təhlükə altına salaraq çətinliklə Kirn çayını keçdi - barbarlar çayın üstündən uzun sədd çəkmışdilər. Susuz yerlərlə uzun müddət yol gedəcəklərini nəzərə alıb o, əmr etdi ki, on min tuluğu su ilə doldursunlar. Pompey düşmənlərə qarşı gedib onları Abant çayının (*Kürün sol qolu. Tarixçilər onun indiki Alazan çayı olduğunu güman edirlər - N.Ə.*) yanında, döyüş sırasına düzölmüş halda tapdı. Barbarların qoşunu 62 min piyadadan və 12 min süvaridən ibarət idi, lakin döyüşçülərin çoxu pis silahlanmışdı və əyinlərinə vəhşi heyvan dərisi geymişdilər. Qoşuna çarın Kosid adlı qardaşı başçılıq edirdi; əlbəyaxa savaş başlanan kimi o, Pompeyə hücum edib mızrağını ona atdı, mızraq dəmir geyimin yaxasına dəyib yerə düşdü. Pompeysə nizasini sancıb onu yerindəcə öldürdü. Deyirlər, bu döyüşdə Termodont çayının yanındakı dağlardan gəlmiş amazonkalar (*cəngavər qadınlar - N.Ə.*) da barbarlar tərəfdə vuruşurlarmış. Doğrudan da, döyüşdən sonra romalılar barbarların meyitlərini qarət edər-

kən orada amazonkaların qalxanlarını və koturnlarını (*altı-qalın başmaqlarını* - N. Ə.) görüblər, lakin bircə dənə də olsun qadın meyitinə rast gəlməyiblər. Amazonkalar Qafqazın Hirkan dənizinə qədər uzanan hissəsində yaşayırlar, lakin albanlarla birbaşa sərhədləri yoxdur, aralarında gəllər və leqlər məskunlaşıb. Onlar bu tayfalarla hər il Termodont çayının kənarında görüşür, iki ay bir yerdə qalır, sonra öz ölkələrinə çəkilib tənha - kişisiz yaşayırlar.

XXXVI. Bu döyüşdən sonra Pompey Xəzər dənizindəkə getmək niyyətində imiş, lakin dənizə cəmi üç günlük yol qalmış buradakı saysız-hesabsız zəhərli sürünənlər onu geri dönməyə məcbur edib...

*"Azadlıq" qəzeti,
30 oktyabr 1993-cü il*

*Bismillahir-rəhmanir-rəhim
Mərhəmətli və rəhmli Allahın adı ilə*

MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR (S)

Bir sıra qaynaqlarda Məhəmməd peyğəmbərin (S) 570-ci ildə, başqa mənbələrdə 571-ci il rəbbiuləvvəl 12-də (aprelin 23-də), yaxud 9-da (aprelin 20-də) doğulduğu göstərilir. Atasının adı Abdullah, anasının adı Aminə olub. Atasının üzünü görməyib (Abdulla Aminə ilə evləndəndən cəmi bir neçə gün sonra vəfat edib), anasını isə 6 yaşında ikən itirib. Sonra Məhəmmədə (S) babası Əbdül Mütəllib baxıb. İki ildən sonra babası da vəhmətə gedib və O, əmisi Əbu Talibin himayəsinə keçib. 25 yaşında ikən Öz-ündən 15 yaş böyük olan varlı, xeyirxah, dindar, mənən təmiz (səflığına, təmizliyinə görə ona həm də "Tahirə" deyirləmiş) bir qadınla - Xədicə ilə evlənilib. 39-40 yaşlarında (609-610) Hirə mağarasında Allahdan Məhəmmədə (S) ilk vəhy gəlib ("Qiraətə başla!"). İkinci vəhy isə 3 ildən sonra nazil olub ("Qalx və xəbər ver!"). 622-ci il iyulun 24-də Məkkədən Mədinəyə köçməyə məcbur olub (Hicrət). 632-ci il (Hicri 11-ci il) iyunun 8-də (rəbbiuləvvəl 12-də), bazar ertəsi vəfat edib, Məzarı Kəbədən ("Allah evi"ndən) sonra müsəlmanların ikinci müqəddəs yeri, ziyarətگاهیdır.

Fiziki həyatdan ruhi həyata qovuşanda Peyğəmbərin (S) son sözləri bu olub:

"İLƏHİ, ÜMMƏTİMİZƏ BƏRƏKƏT VER"

"Ümmət" sözünün bir-birinə yaxın bir neçə mənası var: millət, icma, dindəşlar, cəmiyyət, birlik və s. Məhəmməd peyğəmbərin (S) İslam dininin banisi olması, Qurani-Kərimi insanlara bəxş etməsi ("Allahın başqa peyğəmbərləri möcüzələr göstərmişdilər, mənəm möcüzəm isə Qurandır ki, əbədi olaraq qalacaqdır"), bir sözlə ulu İslam dini ilə bağlı fəaliyyəti barədə geniş danışmayacağam. Əvvəla, bu sahə oxuculara müəyyən qədər bəllidir, ikincisi isə mən ilahiyyət mütəxəssisi deyiləm. Əlbəttə, Ulu Peyğəmbərimizdən (S) yazmağı is-

lamşünaslardan kiməsə həvalə etmək olardı. Açıqını deyim ki, mən bunu qısqançlıq üzündən etməmişəm. İstəmişəm, o Böyük və Müqəddəs İnsanın kimliyini, ululuğunun sirlərini özüm üçün aydınlaşdırım. Məhəmməd peyğəmbərin (S) "Korifeylər" sırasında 1-ci yox, 21-ci yerdə¹ verilməsinin səbəbi də bununla bağlıdır. Bütün bu müddət ərzində mən O-nu öyrənməklə, özümünküləşdirməklə məşğul olmuşam və belə qənaətə gəlməmişəm ki, peyğəmbərimizin (S) ilahiliyindən yox, "ümmət" sözünün məna çalarlarına söykənərək O-nun insaniliyindən, vətənpərvərliyindən, millətsevərliyindən, insanavurğunluğundan danışıq.

Məhəmməd peyğəmbər (S) özünün bir çox sələflərindən fərqli olaraq mifik obraz deyil (Məsələn, İsa peyğəmbər Allahın oğlu kimi təsvir edilir), atası-anası, yeri-yurdu bəlli olan, çoxları kimi yaşayıb, çoxları kimi ölən gerçək bir insan olub. İnsan da ki, özündən asılı olmayaraq, Ulu Tanrının iradəsi ilə, hansısa bir millətin nümayəndəsi kimi doğulur. Məhəmməd peyğəmbərin (S) də taleyinə ərəb doğulmaq yazılıbmış. O-nun, adətən deyildiyi kimi, yeddi yox, azı on dörd arxa dolananı ərəb (Bəni-Ədnan) olub. Və Məhəmməd peyğəmbər (S) gözünü ilk dəfə açanda doğma ərəb dünyasını qaranlıq görüb. Bütün dahilər doğulanda dünyanı qaranlıq görürlər (*Mirzə Cəlilin "Xatiratım"dakı ilk cümləni yada salın: "Gözümü ömrümdə birinci dəfə açan kimi dünyam qaranlıq görmüşəm..."*). Və bu qaranlığı dağıdıb sevimli millətə, azacıq da olsa, işıq vermək üçün ixtiyarlarında olan yeganə şəriksiz "mülkiyyəti" - canlarını şama döndərib gilə-gilə əriyirlər, əriyə-əriyə başqalarına da sirayət edib "işqılılar" dəstəsi yetişdirirlər. Bu dəstə mərkəzdənqaçan dalğa kimi get-gedə böyüyür və qarşısı alınmasa, bütün "dəryanı" - milləti əhatə

¹ "Məhəmməd peyğəmbər" portret-öçerki "Azadlıq" qəzetində getmiş "Korifeylərin portretləri" silsiləsində 21-ci idi. Kitabda isə xronologiya prinsipi tətbiq edildiyi üçün o, 3-cü yerdə verilir.

edir. Elə buna görə də bədxahdar tarixboyu bu dalğaların, işıq süzüntülərinin yolunu kəsməyə, nəsilərəarası əlaqəni qırmağa çalışıblar. Ən acınacaqlısı budur ki, onlar bu işi məhz millətin öz əli ilə görüblər, milləti sevənləri millət özü daşqalaq edib: kimini quyuya salıblar, kimini çarmıxa çəkiblər, kiminin dərisini soyublar, kimini sadəcə olaraq "kəndinə qayıtmağa" məcbur ediblər¹. Məhəmməd peyğəmbəri (S) də Məkkədən Mədinəyə qaçırdan elə O-nun öz can-ciyərləri, qohum-əqrəbaları, millətdaşları olub...

Yada salaq. Məhəmməd peyğəmbər (S) dünyanıza təşrif buyuranda ərəblər nə gündə idilər. Təsadüfi deyil ki, peyğəmbərin zühurundan əvvəlki dövrü

ZÜLMƏT ƏSRI

adlandırırdılar. Qurani-Məciddə bu dövr CAHİLİYYƏT (Əi-Cahiliyyə) əsri kimi səciyyələnib. "Bu dövrdə əxlaqsızlıq və mənəvi pozğunluq hər yerə yayılmışdı... Büt-pərəst ərəblər bütələrinə pərəstiş etməkdən əl çəkmişdilər... O zaman mövcud olan məsihiyyət (xristianlıq) kimi son böyük məzhəb yoxluğa və çürüməyə doğru üz qoyub gedirdi... Fahişlik rəsmi peşə kimi qəbul olunmuşdu... Bəzən yeni doğulan qız uşağını torpağa basdırırdılar...". Ərəblər günlərini (elə gecələrinə də) şərab içməklə, qumar oynamaqla, əyyaşlıqla keçirirdilər. Onlar üçün nə Vətən vardı, nə də Vətənpərvərlik. Dağınıq halda - bölük-bölük, dəstə-dəstə yaşayır, aralarındakı qəbilə, tayfa çəkişmələri səngimək bilmirdi.

Bax belə bir məqamda Xudavəndi-Ələm Məhəmməd peyğəmbəri (S) Ərəbistana, bütün insanlığa bəxş etdi. "Bu dahi şəxsiyyət bir neçə il müddətinə elə bir əsaslı dəyişiklik və elə bir yeni quruluş icad etdi ki, dünya tarixi ona bənzər dəyişiklik görməmişdi".

¹ Altından xətt çəkilmiş hissəni senzura qəzətdən çıxartmışdı.

Məhəmməd peyğəmbər (S) "ümmət" sözünün bütün mənə calarlarını birləşdirib onu

MİLLƏTİN, CƏMİYYƏTİN BİRLİYİ

anlamında qavradı və ixtiyarında olan hər şeyi - canını, qabiliyyətini, Allah vergisini son damlasınadək bu böyük ideala sərf etdi. Peyğəmbərin (S) rəsulluğunu ilk dəfə qəbul edən, ona hərtərəfli arxa duran vəfali ömür-gün yoldaşı Xədicə oldu.

Ümumiyyətlə, Məhəmməd peyğəmbər (S) dünyada Öz mənafeyi üçün heç nə eləməyib. Onun hətta ilk baxışda şəxsi iş kimi görünən evlənmələri də insanlara xidmət etmək, onları bərləşdirmə, birləşdirmək, qutlaşdırmaq naminə atılan düşünölmüş addımlar idi. Peyğəmbər (S) 50 yaşına qədər təkə Xədicə ilə yaşamış, 54 yaşından 60 yaşınadək 10-dan çox arvad almışdı. Onların arasında başqa dinlərin (yəhudi, xristian) nümayəndələri də vardı. "Onu bu işə vadar edən məhz müsəlmanlarla başqa qəbilə və tayfalar arasında dostluq və birlik yaratmaq canatımı olmuşdur". Xədicədən sonra Vərəqə, Əbu Bəkr, Əli (Ə), Zeyd, Osman, Zübeyr, Həmzə, Ömər və başqaları da Məhəmmədə (S) pənah gətirdilər, müsəlmanlıq get-gedə genişlənərək yüzləri, minləri, milyonnları çulğadı, bütün dünyaya Günəş kimi nur saçmağa başladı. Məhəmməd (S) əmin idi ki (O-nun bir adı da Əl-Əmin idi), səpdiyi xeyirxahlıq toxumu bütün bəşəriyyəti tək olan Ulu Tanrının iradəsi altında birləşdirib insanların hamısını qardaşlaşdıracaq. Bu, Peyğəmbərimizin (S) ideali idi. O, Yer üzündəki bütün insanları birləşdirmək üçün İslamı başqa dinlərə qarşı qoymur, Öz təlimini onların davamı, inkişafı kimi formalaşdırırdı. Kainatda tək bir Allah olduğunu, Xudanın dəfərlə Yer üzünə Elçilər göndərdiyini, insanların hamısının eyni mənədən - Adəm ata ilə Həvva anadan törədiyini qəbul

edirdi. Burada əsas vəzifə bəndələr arasında təfriqə salmaq, əksinə, onları birləşdirmək, Allah yoluna qovuşdurmaq idi. Təəssüf ki, indi olduğu kimi, o zaman da dünya bədxahlardan, kafirlərdən xali deyildi. Onlar, hər şeydən əvvəl, öz mənafeələrini güdür, var-dövlət ehtirası ilə alışıb-yanırdılar. Buna görə də Məhəmməd peyğəmbər (S) deyirdi: "Hər millət bir şeyin hərisidir, mənim millətim dünya malına hərisdir". Bu xəstəliyi cənlardan çıxarmaq, insanı insana cən-ciyər etmək üçün Məhəmməd (S) Gözəgörünməzə, Ulu Tanrıya, qadır Allaha tapınmalı idi. Elə bir qüvvəyə ki, "ağlı gödəninə callaq olanların" əli O-na çatmasın, O-nda da qüsür axtarmasınlar.

PEYĞƏMBƏRİN (S) SADƏLİYİ VƏ SƏMİMİLİYİ

hamıya bəlli idi. "Keçiləri özü sağır, paltarlarını özü yuyar və ayaqqabılarını özü təmir edər. Mənzilini silib-süpürər və dəvələrə baxardı. Heç bir iş onun nəzərində alçaq iş sayılmırdı... Başqalarının yanında oturanda gəndən baxan ayırd edə bilməzdi ki, onlardan peyğəmbər hansıdır".

Məhəmməd peyğəmbər (S) yeməyi heç vaxt sonulamaz, təmizliyə əməl edər, dostlarına məhəbbət, düşmənlərinə səxavət göstərərmiş. O-nun barəsində əshabələri deyərmişlər: "O, bəkirə qızdan da utancaq və həyalıdır".

Əlbəttə, belə bir İnsan, belə bir tarixi Şəxsiyyət soydaşlarını pis yola çəkə bilməzdi. İndi də ləyaqətli bir şəxs haqqında danışarkən "Peyğəmbər kimi adamdır" deyirlər. Elələri də var ki, dünənini çirkab içində keçirib ömrünün qürub çağında peyğəmbərlik iddiasına düşür. 40-50 il tək olan Allaha qarşı "vuruşduğu" halda, indi heç nə olmayıbmiş kimi bardaş qurub məsciddə əyləşir...

Bütün məziyyətlərə malik olmasına baxmayaraq Məhəmməd peyğəmbər (S) heç vaxt "Mənə səcdə edin" deməyib.

Yalnız ürəyində xəbis niyyəti olanlar bunu deyə bilərlər.

Rəsuli-Əkrəm bir dəstə tərəfdarı arasında durmuşdu. Bir dəvə irəli çıxıb O-nun ayağı altına səcdəyə gəldi. Əshabələr dedilər: "Ya Rəsulillah, heyvanlar və ağaclar da Sizə sitayiş edirlər. Onda biz də mütləq Sizə sitayiş etməliyik". Peyğəmbər buyurdu: "Allaha sitayiş edin, mənə isə qardaşınız kimi hörmət edin".

MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRİN KƏLAMLARI

- Əməllərin dəyəri onların məqsəd və nəticəsi ilə ölçülür;
- Ən yaxşı sədaqə odur ki, sağ əlin verdiyini sol əl bilməsin:
- Ürəyində zərrə qədər yekəxanalıq və təkəbbür olan şəxs Behiştə ayaq basmayacaq;
- Varlı və imkanlı şəxslər dilənməməlidirlər;
- Qiyamət günü adamları niyyətlərinin saf, yoxsa çürük olmasına görə məhşər ayağına çəkəcəklər;
- Ürəyi və dili müsəlman olmayan şəxs müsəlman ola bilməz;
- Heç vaxt önləri pisliklə xatırlamayın;
- Bilin ki, əməlləriniz özünüza qayıdacaq və pis əmələ görə özünüz özünüza cəza verəcəksiniz;
- Bilirsinizmi İslamı nələr zəiflədir? Alimlərin səhvləri, hiyləgərlərin müqaviməti və yolunu azmış başçıların əmrləri;
- Alimlərə hörmət edən şəxs elə bil mənə hörmət edib;
- Soruşdular: "Ən pis adam kimdir?" Buyurdú: "Ömrü uzun, əməlləri pis olan şəxs";
- Bir iş görmək istəsən, sonunu düşün: sonu xeyirdirsə, ondan yapış, şərdirsə, fikrindən daşın...

Əssalamu əleykom və rəhmətullahu və bərəkətu.

*"Azadlıq" qəzeti,
30 aprel 1994-cü il.*

NƏSİRƏDDİN TUSİ

Nəsirəddin Tusi 1201-ci il fevralın 17-də bəzi məlumatlara görə Həmədanda, başqa versiyaya görə Tus, ya da Qum şəhərində doğulub. İbtidai təhsilini atasından alıb. Sonra dövrün ən tanınmış müəllimi Fəridəddin Damadın yanında ilahiyatı, yunan fəlsəfəsini, hind hikmətini, fars mədəniyyətini, Azərbaycan incəsənətini dərinlən mənimsəyib. Burada elm, maarif, hikmət yükünü tutan N.Tusi Kuhistana gedib və məşhur əsərlərinin əksəriyyətini, o cümlədən "Əxlaqi-Nasiri"ni (1236) burada yazıb.

Türk təfəkkür tərzinin dünya elm və mədəniyyət tarixinə bəxş etdiyi ən böyük dühalardan biri Əbu Cəfər Nəsirəddin Məhəmmədbani Həsən Əbi Bəkrdir (qısaca: Nəsirəddin Tusi). Siyasətçi, filosof, astronom, fizik, riyaziyyatçı, həkim, şair, ədəbiyyatşünas, pedaqoq, tərcüməçi, münəccim, psixoloq... N.Tusinin məşğul olduğu və hər birində müəyyən kamillik, bəzən hətta əlçatmazlıq zirvəsinə yüksəltdiyi sahələrin adlarını axıracan saysaq, "Korifeylərin portretləri"nə ayrılmış qəzet səhifəsində gərək ayrı bir söz yazmayaq. N.Tusinin bir alim kimi böyüklüyünü yada salmaqdan ötrü bir-ikicə misal çəkmək kifayətdir. 1259-cu ildə onun rəhbərliyi ilə tikilmiş və 100-dən çox görkəmli alimi birləşdirmiş Marağa Astronomiya Rəsədxanası 50 il dünyanın ən məşhur elm-araşdırma mərkəzi olub; "Zic-Elxani" ("Elxani cədvəlləri") əsərində planetlərin geosentrik orbitinin əsas ünsürləri verilib, onların sutkalıq orta hərəkəti öz dövrünə və hətta XVII əsr astronomiya müşahidələrinə nisbətən daha dəqiq hesablanıb; əsər 1652-ci ildə Londonda, 1711-ci ildə Oksfordda nəşr edilib; Tusinin verdiyi ədəd anlayışına Avropa riyaziyyatçıları yalnız 4 əsr sonra gəlib çatıblar; alimin "Əxlaqi-Nasiri" əsərindən Orta və Yaxın Şərq ölkələrinin məktəblərində uzun müddət "Əxlaq" dərslisi kimi istifadə edilib. Yaxşı olardı ki, bu təcrübədən qağdaş Azərbaycan məktəbləri də bəhrələnsəy-

di.

Əsərin yaranma tarixi belədir: İsmaili hökmdarı Nasiri Möhtəşəm təklif edir ki, Tusi Əbu Əli Misgəvehin "Ət-təharə" kitabını ərəbcədən farsçaya çevirsin. O vaxtlar bu kitab əxlaqa dair ən mükəmməl əsər sayılırdı. Tusi fikirləşir ki, bəzi cəhətlərdən yarımçıq olan hazır əsəri çevirməkdənsə özünün beyinində formalaşmış fikirlər əsasında eyni mövzuda yeni bir əsər yazmaq daha yaxşıdır. "Əxlaqi-Nasiri"-nin müəllifi bu barədə yazır: "Adı çəkilən kitabda hikmət fəsillərinin ən əzizləri verilmiş olsa da, orada iki fəsil yox idi: şəhər salmaq və ev qurmaq fəsilləri... Yeni bir əsər yazılısaydı, ...təq-lid deyil, orijinal, yığcam, əksəriyyətin başa düşə biləcəyi şə-kildə, o böyük alim İbn Misgəvehin kitabında olan bütün hik-mətlərin xülasəsini verməklə, haman iki məsələ haqqında baş-qa alimlərin fikirlərini də əlavə etməklə təzə bir kitab yaradıl-mış olardı".

Doğrudan da, Tusi tamamilə orijinal, "Ət-təharə"dən da-ha önəmli bir kitab yaradır və onu hökmdarın şəərəfinə "Əxla-qi-Nasiri" (yəni Nasiri Möhtəşəmin əxlaq kitabı) adlandırır.

İlk vaxtlar, xüsusən kitabın yazıldığı müddətdə və ondan xeyli sonra, Tusi İsmaililərin yanında hörmət-izzətlə yaşayır, bilik və istedadını onlardan əsirgəmir, lakin bir azdan hökmdarla alimin arası dəyir, onu Ələmut qalasında gözdus-tağı edirlər. Moŋqolların hücumu zamanı Ələmut onların əli-nə keçir və Hülaku xan Tusini özünə müşavir götürür. Bura-dakı yüksək nüfuzundan istifadə edən alim Hülaku xandan lazımı qədər vəsait alıb Marağa rəsədxanasını yaradır. O, gərgin elmi araşdırmalar aparmaqla yanaşı, şəxsən özü rəsə-dxananın layihəsini verir, onu lazımı cihazlar və yüksəkixtisas-lı kadrlarla təchiz edir.

N.Tusi 1274-cü ildə Bağdadada işgüzar səfər zamanı xəstələ-nib vəfat edir, şəhərin məşhur "Came məscidi"ndə dəfn olu-nur və onun məzarı tezliklə ziyarətgaha çevrilir.

XACƏ NƏSİRƏDDİN TUSİ**"ƏXLAQİ-NASİRİ"***(Seçmələr)*● **Siyasətin növləri haqqında:**

Birinci - Fazilə (fəzilətli) siyasət... Məqsədi xalqı kamilləşdirmək, nəticəsi səadətə çatdırmaq olar.

İkinci - naqis (nöqsanlı) siyasət. Buna "zorakılıq" da deyirlər. Məqsədi xalqı qul halına salmaq, nəticəsi bədbəxtlik və məzəmmət olar.

...Xalqın xeyiri: əmin-amanlıq, sakitlik, bir-birinə kömək, dostluq, ədalət, sədaqət, mehribanlıq...

Xalqın zərəri: qarışıqlıq, iztirab, qorxu, vahimə, iğtişəş, dava-dalaş, zülm, əziyyət, paxıllıq, riyakarlıq, xəyanət, təhqir, qeybət...

● Ölkə sahibi olmaq istəyənin yeddi xisləti olmalıdır: ata-lıq, alicənablıq, mətinlik, kişilik əzmi, səbirlilik, var-dövlət (Bu, xalqın malına göz dikməmək və tamah salmamaq üçün lazımdır), sadıq və əməlisaleh köməkçilər.

● Hökmdarlıq o adama yaraşır ki, ölkə xəstələndikdə onu sağalda bilsin, sağlam olduqda bu sağlamlığı qorusun. Hökmdar ölkənin həkimi yerindədir. Xəstəlik iki şeydən törəyər: şah qəddar olanda, bir də ölkə özbaşına buraxılında. Şah qəddar olanda alçaq və zalım adamlar təriflənər, özbaşınalıq olanda alçaq və şər adamlar əzizlənər.

● Ölkənin inkişafdan qalmasının bir səbəbi də hökmdarların vəzifə tutmağa aludə olmalarıdır. Hökmdar var-dövlət düşkünə olarsa, bu xasiyyəti başqalarına da sirayət edər, onlar da müxtəlif yollarla var toplamağa, eys-ışrətlə məşğul olmağa həvəslənərlər, silahları yerə qoyar, müdafiə qüvvəsini zəiflədər, döyüş vərdişlərini unudurlar. Belə halda zəif düşmən də hücum etsə, asanlıqla qələbə qazanar. Lap hücum olmasa da, var-dövlət onların gözlərini tutar, təkəbbür, mən-

səb, lovğalıq, qürrə onları qudurdar, ixtilaf, münafişə və müharibələr meydana çıxar: bir-birini məhv edirlər.

● Dövləti iki şeylə qorumaq olar: hökumət başçılarının birliyi, düşmən qüvvələrin tərksilahı.

● Dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin birinci şərti odur ki, xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılsın. İnsanın sağlamlığı dörd ünsür (su, od, hava, torpaq) arasındakı tənəsübdə olduğu kimi, cəmiyyət arasındakı uyğunluq da dövd sinifin qarşılıqlı müvafiqliyindədir: qələm əhlinin (ziyalıların), qılınc əhlinin (hərbçilərin), müamilə əhlinin (tacirlər, sənətkarlar, vergiyiğanlar və s.), bir də ziraət əhlinin (əkin-biçinlə məşğul olanların). Bədənə bir ünsür başqa ünsürlərə üstün gəldikdə məcaz pozulduğu kimi, bu siniflərdən də biri başqa üç sinifə üstün gəldikdə cəmiyyətdəki işlərin müvazinəti pozular... Bu dörd dəstə birgə, əlbir, ahəngdar fəaliyyət göstərdikdə mədəniyyət, fəzilət və səadət sistemi yaranar. Ədalətin ikinci şərti ondan ibarətdir ki, ölkə əhalisinin vəziyyətinə və təbiətinə diqqət verilsin, hərəsi ləyaqətinə və istedadına görə vəzifəyə təyin edilsin... Ədalətin üçüncü şərti odur ki, hər sinifin arasında uyğunluq yaradandan, hər adama ləyaqət və istedadına görə rütbə verəndən sonra onların arasında olan ümumi gəliri mühafizə etməyə, hərənin öz payına düşəni özünə verməyə səy göstərməli, burada haqqa və xidmətə fikir verilməlidir.

● Rəiyyəti ədalət, fəzilət və hikmət qanunları əsasında idarə etmək lazımdır... Ölkənin möhkəmliyi şaha, şahın möhkəmliyi siyasətə, siyasətin möhkəmliyi hikmətə bağlıdır... Hikmət öz qaydasında olsa, ədalət qanunlarına riayət edilsə, nizam-intizam yaranar, hər şey kamala doğru inkişaf edir. Elə ki ədalətsizlik özünə yol tapdı, ölkənin gözəlliyi gedər, çirkinliklər, fitnə-fəsadlar baş qaldırar, insaf-mürvət aradan qalxar, məhəbbət nifrətlə əvəzlənər...

● Şahlarda və rəislərdə heç kəsdə olmayan bəzi xüsusiyyətlər var: onlar özlərinin gördükləri bütün işlərin düzgün ol-

duğunu güman edərlər. Bunun səbəbi adamların onları çox tərifləmələri, işlərinin əyan, əsrəf və qara camaat arasında fasiləsiz təbliğ edilib şişirdilməsidir.

● "Bir adamın sədaqətindən istifadə etmək istədikdə əvəlcə onun keçmişini öyrənmək lazımdır".

● Şəriət sahibi buyurub: "Vay o adamın halına ki, öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə qıl axtarır".

● Ədavəti yaradan beş şeydir: hakimiyət davası, vəzifə davası, var-dövlət davası, namus davası, əqidə davası.

● Düşmən saydığın adamın ünvanına söyüş yağdırmaq, nalayiq sözlər demək ağıllı hərəkət hesab edilə bilməz. Söyüş düşməyə ziyan yetirməz, əksinə, söyüş söyünün ad və mövqeyinə xələl gətirər, tərbiyəsini küçə adamlarına oxşadar, düşmənin dilini uzun edər.

● Özünün də başına gələ biləcək bir bədbəxtlik düşməyə üz veribsə, bunun üçün ona tənə vurub sevinməməli, məsxərəyə qoşub ələ salmamalıdır. Bu, cahillik və nadanlıqdır.

● Əflatunun (Platonun) öz şagirdi Ərəstuya (Aristotelə) vəsiyyətlərindən:

* *"Nalayiq həyat keçirmə ki, nalayiq ölüm də ona əlavə olunmasın.*

* *Bədbəxt o adamdır ki, aqibətini fikirləşməsin.*

* *Yalnız sözdə deyil, həm də işdə hikmət sahibi ol. Sözdəki hikmət bu dünyada qalar, işdəki hikmət əbədi yaşar.*

* *Hikmətli o adamdır ki, fikiri, sözü və işi bərabər olsun.*

* *Yaxşı ad qazanmaq xətrinə heç bir qanunsuzluğa yol vermə".*

Kitaba son vermək istədiyim Əflatunun vəsiyyətləri bunlardır. Bununla da sözümü qurtarıram.

Böyük Yaradan sizin hamınıza xeyirli sənətlər, faydalı kəramətlər, gözəl fəzilətlər qismət etsin...

"Əxlaqi-Nasiri" kitabı qurtardı.

*"Azadlıq" qəzeti,
13 noyabr 1993-cü il.*

RAFAEL
(1483-1520)

Ünlü İtaliya boyakarı, memarı və heykəltarası. Dirçəliş (Renessans) dönəmi incəsənətinin ən böyük tanınlarından (avtoritetlərindən) biri, adı və soyadı əslində RAFAELLO SANTI (Sansio) olan, sadələşmiş biçimdə Rafael kimi səslənən və yazılan bu sənət korifeyi rəssamlığın əlifbasını atası Covananni Santidən öyrənib, sonrakı dərslərini dövrünün seçimli sənətkarı Perueinodan alıb. Onun əsas müəllimi isə öz müdrik zəkası, antik dövrdən - Əflatun ideya başlanğıcından üzü bəri davamlı və gələcək sənət yolunun duyumlu qavrayışı, mənimsənilməsi olub.

Rafaelin qısa, lakin dərinməzmunlu sənət yolunu şərti olaraq erkən (1500-1508), orta (1509-1515) və son (1516-1520) çağlara bölmək olar. Erkən çağda "Cəngavərin yuxusu", "Üç qrasıya", "Konestabile madonnası", "Məryəmin nişanlanması", "Qranduka madonnası", "Madonna yaşılıqlar qoynunda" kimi tablolarını, orta çağda ən mühüm əsəri olan Vatikan sarayı stansalarının (dincəliş otaqlarının) divar rəsmlərini, son çağda isə Rafael dühasının zirvəsi sayılan "Sekst madonnası"nı yaratdı. Rafael bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycan da həmişə sevilir. "Rəfael", "Rəfail" adlarının geniş yayılması bunu sübut edir. Görkəmli sənətşünas alimimiz Mürsəl Nəcəfov onun haqqında dəyərli bir monoqrafiya çap etdirib (1980).

Deyirəm, siyasətdən, günümüzün ağırlı, acılı gerçəklərindən bir az aralanıb XVI əsr İtaliyasına, 500 ildən bəri könülləri, duyğuları rıqqətə gətirən, insanlığın zaman-zaman gərilən, közərən sinirlərinə, əsəblərinə sərən, ecazkar su səpib soyudan sehirlə Rafael dünyasına baş çəkək, közərmiş əsəblərimizə biz də bir ovuc o sehirlə sudan çiləyib sərənləşək. Əlbəttə, professional sənət bilicisi kimi yox, elə-belə, uyumlu gözəllikdən öz duyumu səviyyəsində zövq almağı bacaran, gördüklərini, duyduqlarını türk dilinin adı söz düzümü ilə sırası oxucuya çatdırmağa çalışan sırası bir seyrçi kimi...

Belə bir inam var ki, doğulduğu gün dünyadan köçən adamların, özəlliklə də sənət sahiblərinin ruhu Yerlə Göyün qovuşduğunda, hər iki yanın aydın sezildiği bir məkanda qərar tutur, bəndə ilə Tanrı, Tanrı ilə bəndə arasında ünsiyyətçiyə çevrilir. Rafael aprelin 6-da dünyaya gəlib, düz 37 il sonra elə həmin gün əbədiyyətə qovuşub.

Sanki belə bir talenin onu gözlədiyini Rafael əvvəlcədən bilib, əsərlərinin, demək olar, hamısında Yerlə Göyün, Varlıqla Yoxluğun, Materiya ilə İdeyanın, Həqiqətlə Arzunun qovuşduğu təsvir olunub. İnsanlar mələkləşdirilib, mələklər insanlaşdırılıb.

O dövrün başqa saygılı rəssamlarının hamısında olduğu kimi, Rafaelin yaradıcılığında da xristianlığın, "Yeri Göyə birləşdirən" dini ideologiyanın önəmli təsiri açıq-aşkar duyulur. Xüsusən də onun sevə-sevə təsvir etdiyi, varlığının bir hissəsi sandığı Madonna (Məryəm ana) obrazlarında. Bu obrazların başı üstündə çox vaxt bir parça açıq səma, buna imkan olmayanda bir süzüm işıq, yalın ayaqları altında bir əlçim torpaq, bir göziçi təbiət, ətrafında yarığırçək, yarıəfsanə insan - məxluqlar görürük. Rafaelin təsvir etdiyi Yer övladlarının baxışları və əlləri çox zaman ulu Göylərə, Tanrıya doğru pərvazlanmış olur, adı insan cocuqlarını xatırladan məsum körpə məxluqlar zərif qanadlı mələkələr cildində verilir.

Bu mövzuların, bu süjetlərin heç biri özlüyündə Rafaelin kəşfi deyil - bu tipli əsərlər ondan əvvəl də, sonra da çox yaradılıb. Bu tabloları Rafaelinkiləşdirən, başqalarından ayıran sənətkarın onları təkcə özünə məxsus olan hansisa bir İdeya ilə yoğurmasıdır. Və bu "hansisa ideya"nı Rafael gözlə görü-nən bir ideal, yaradıcılığının su içdiyi gerçək bir örnək, kredo kimi qavrayıb ümumiləşdirir. "Bir gözəlin şəklini çəkmək üçün mənə çoxlu gözəl görmək və bu gözəllərin ən gözəl cəhətlərini bir gözəldə cəmləşdirmək gərək. Lakin bu gözəlləri tapmaq və onların ən gözəl cəhətlərini qiymətləndirmək çətin ol-

duğundan mən öz yaradıcılığımda ağılma gələn hansısa bir ideyadan ("certa idea") bəhrələnirəm. Bu ideyada sənət yetkinliyi varmı, yoxmu - bilmirəm, amma o yetkinliyi tapmağa çalışıram".

Əslində Rafaelin sənət yolu bütövlükdə həmin ideyanın zaman-zaman yetkinləşməsi, təkamülü, ətə-qana dolması yoludur. Məşhur "Donna Velat"da ("Örpəkli qadın"da) və "Sikst madonnası"nda (1515-1519, *Drezden Şəkil Qalereyası. Həmin şəkli və bütövlükdə həmin qalereyanı seyr etmək bu sətirlərin müəllifinə 1964-cü ildə nəşib olub*) bu yetkinlik, bu kamilləşmə öz apogeyinə çatıb, Rafael bir sənətkar və bioloji varlıq kimi "tükənib". Kiminsə sözüdür ki, insan - enerjisi tükənəndə, sənətkar - ideyası gerçəkləşəndə qurtarır. Bu anlamda Rafael "Sikst madonnası"nda "qurtarıb", ayağı yerdən üzülüb, o, Məryəm ananın oğlu İsa peyğəmbərin arxasınca Haqqın dərğahına pərvazlanıb. "Sikst madonnası" tablusunda nə Yer, nə də Göy var. Burada müəllifin əvvəlki yarantılarında gördüyümüz dərinlik peyzajı və arxitektura dekorasiyası da yoxdur. Fiqurlar arasındakı boşluq aşağıdan sıx - qara, yuxarıdan isə aydın - şəfəqli buludlarla doldurulub. Şəkili dövrələmiş çərçivə-məhəccər və arxadan "ətək"ləri sallanan yarıaçıq pərdə təsvir olunmuş fiqurları haşiyələdiyindən uzaqdan baxanda adamda bir dayazlıq və adilik təsəvvürü yaranır. Amma elə ki, bir az yaxınlaşırsan, fəzanın dərinliyindən sənin üstünə qəribə bir "hərəkət" başlanır və anlayırsan ki, Məryəm ana öz körpə İsa ilə birlikdə müqəddəs səyahətdən qayıdır.

36-cı səhifədəki şəkilə diqqətlə baxın: sol aşağı küncdə bir tac var. Bu, şəkilin kompozisiyasını ardıcıl "oxumaq" üçün açar - çıxış nöqtəsidir. Baxışlarımızı həmin tacdan sağa - bir cüt mələyin - qanadlı məxluqların üstünə "sürüşdürün" və onların baxışları istiqamətində yuxarıya - sola meyllənin. Sol yandakı qoca Roma papası - müqəddəs Sikstdir. Onun bizə yönəlmiş sağ əli rəssamın tabloda gerçəkləşdirdiyi əsas ideya-

nı vurğulayır və bizi kompozisiyanın mərkəzinə çəkib aparır. Madonnanı seyr edən Sikst obrazı tamaşaçını müqəddəs Ana ilə görüşə hazırlayır və sağ yanda - Madonnanın ayaqları yanında diz çökmüş müqəddəs Varvara görüşü tamamlayır. Ba-

xışlarımız Madonnanı iki tərəfdən qoruyan Sikst və Varvaya "toxunaraq" kənara çıxmağa yol tapmır və istər-istəməz əsas obyektə - körpəsini qucağına sıxmış müqəddəs Madonnanın üstünə yönəlir. Xəyalən sağdakı və soldakı fiqurları götürsək, dərhal bütövlük harmoniyası pozular, baxışlarımız məkansızlığa "səpələnər" və Madonna obrazı da, bütövlükdə əsərin mahiyyəti də itər. Şəkilin ritmik tərtibatı elədir ki, biz dönə-dönə onun özəyinə, bütün varlıqların fəvqündə duran Madonnaya diqqət yetirməli oluruq. Buradakı Ana və Körpə parçalanması mümkünsüz olan bir tam, bir bütövdür. Onları, xəyalən də olsa, bir-birindən ayırmaq gözəl bir mənzərəni əks etdirən dupduru, hamar göl səthinə daş atmaq kimi bir şeydir - hər şey pozulacaq, hər şey yox olacaq.

"Sikst madonnası" tablosuna uzaqdan baxanda adamda ecazkar bir görüntü anımı yaranır - Məryəm Səma şahzadəsi-çarıçası təsiri bağışlayır. Yaxınlaşanda isə oğlunu Səmadan ayırıb insanlara hədiyyə gətirən havadar bir Ana - qadın obrazı görünür.

Rafaelin Madonnası və İsaşı ona görə belə təbii, belə təsirli ki, İsa həm də Rafaelin özü, Madonna həm də onun arzularında yaşatdığı doğma anasıdır. Rafael anasını çox erkən itirmişdi və Madonnanın saysız-hesabsız portretlərini yarıdarkən məhz onu - öz doğma anasını axtarırdı... Bu axtarışın, bu nisgilin təsiridir ki, müqəddəs Məryəmin Rafael fırçasından çıxmış çoxsaylı portretlərində tamaşaçı yarigerçək, yarıəfsanə Ana obrazının sonsuz, intəhasız, həmişəyaşar gözəlliyini cadar torpaq su içən kimi içir.

Rafael dühasının bizə qoyub getdiyi şah əsərlərdə klassik dünya ilə xristian dünyasının "üfüq xətti" qovuşur və bu qovuşuqda qərribə bir ritm, qulaqla deyil, gözlə dinlənilib ruhla qavranan "lal" bir musiqi gizləniib. 500 illik bir məsafəni bir göz qırpımında aşıb gələn, Rafael dünyasını bizə, bizi Rafael dünyasına bağlayan da elə bu ritm, bu musiqidir.

RAFAEL NECƏ MƏŞHURLAŞIB?

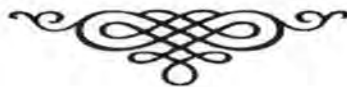
Gənc Rafael ata yurdu Urbinodan Florensiyaya köçəndən sonra uzun müddət mehmanxanada qalmalı olur. Pulu olmasa da, ən bahalı hücrədə yaşayır, hər gün dost-tanışlarını yığıb bahalı yeməklər yeyir, bahalı içkilər içir. Axırını gün səhər tezdən mehmanxana sahibi qapını kəsdirir və görür ki, Rafael çantasını yığışdırıb getməyə hazırlaşır.

- Cənab, axı borcunuzu verməmişiniz.

Gənc rəssam başını qaldırmadan əli ilə küncdəki stolu göstərir. Mehmanxana sahibi baxıb görür ki, stolun üstündə bir ovuc qızıl var. Sevindiyindən bilmir neyləsin, Rafaelin çantasını götürüb minnətdarlıq hissi ilə onu yola salır və qayıdıb qızilları götürmək istəyəndə... əlinə heç nə gəlmir. Diqqətlə baxanda görür ki, "sikkə"lər yağlı boya ilə stolun üstünə çəkilmiş şəkillərdəir.

Özünü itirməyən mehmanxana sahibi orijinal stol-tablonu auksiona çıxarır və alacağı məbləğdən yüz dəfə baha satır. Beləliklə, həm onun işi düzəlir, həm də Rafaelin adı dillərə düşür, hamı onun böyük istedadından danışır.

*"Azadlıq" qəzeti,
15 mart 1997-ci il.*

CON MILTON

Demokratiyanın ən mühüm tərkib hissələrindən biri söz və mətbuat azadlığıdır. Müstəqil Azərbaycan bu sahədə müəyyən uğurlar əldə edib. Jurnalistlərin qətlə yetirilməsi, məhkəmələrə sürüklənməsi, həbs edilməsi kimi neqativ hadisələrin şahidi olsaq da, ölkəmizdə jurnalistika durmadan inkişaf etməkdə, yeni-yeni demokratik keyfiyyətlərlə zənginləşməkdədir. Bu prosesin daha böyük müvəffəqiyyətə, daha az itkilərlə davam etməsi üçün Qərbi ölkələrində əsrlər boyu toplanmış təcrübəni öyrəniib ümumiləşdirməyin, lazımı nəticələr çıxarmağın böyük önəmi var.

Qeyd edək ki, Qərbi ölkələri də bugünkü səviyyəyə birdən-birə, rahat yolla gəlib çatmamışlar. Orada da gərgin mübarizələr, ağır itkilər olmuş, çoxlu qan tökülmüş, neçə-neçə məşhur şəxsiyyəti, vətənpərvər insanı inkvizisiya vasitəsilə tonqallarda yandırmışlar. Hər bir Avropa millətinin vətənpərvər övladları bu yolda illər boyu yorulmadan müəadilə etmiş və nəticədə bugünkü nisbətən ideal vəziyyətə çatılmasına nail olmuşlar.

XVII əsrin böyük ingilis şairi və siyasi xadimi, demokratiya, söz və mətbuat azadlığı uğrunda yorulmaz mübariz Con Milton 1608-ci il dekabrın 9-da Londonda doğulmuşdur. Notarius işləyən atası o dövrün savadlı şəxsiyyətlərindən biri olub. 1625-ci ilə qədər C.Milton müqəddəs Pavel baş kilsəsində, 1625-ci ildən sonra isə Kembriçdə təhsil alaraq əvvəlcə incəsənət bakalavri, 1632-ci ildə isə magistr dərəcələrinə layiq görülmüş və ilk şeirlərini də bu dövrdə yazmışdır. Həmin vaxtdan 1638-ci ilə qədər C.Milton atasının Horton (London yaxınlığında) qəsəbəsindəki kiçik malikanəsində yaşamış, burada təbii və humanitar elmlərlə çox ciddi məşğul olaraq ensiklopedik dünyagörüşünə malik bir şəxsiyyət kimi formalaşmışdır. O, gənclik illərinin ən yaxşı şeirlərini də Hortonda yaşayarkən yazmışdır.

Yeterincə mükəmməl təhsil almış gənc ingilislərin ənənəsi-

nə uyğun olaraq Con Milton 1638-ci ildə biliyini daha da təkmilləşdirmək, dünyagörüşünü daha da genişləndirmək üçün Avropa ölkələrinə səyahətə çıxır. Ən çox qaldığı İtaliyada onu görkəmli alim və şair kimi qarşılansalar da, Milton 1639-cu ildə İngiltərədə siyasi vəziyyətin gərginləşdiyini eşidib vətənə dönməyə tələsir. Milton İtaliyada olarkən görkəmli alim, fəlsəfədə, fizikada və astronomiyada bir çox bəşəri kəşflərin müəllifi Qalileo Qalileylə (1564-1642) görüşmüşdür. O zaman Miltonun 30, Qalileyin isə 74 yaşı vardı. Müəllif bu faktı İngiltərənin xaricdə azadlıq diyarı kimi tanındığını xatırlatmaq, azad sözün təqib olunmasının bu şöhrətə kölgə sala biləcəyini vurğulamaq üçün xatırlayır: "Mən... inkvizisiya tiranlığının mövcud olduğu başqa ölkələrdə şəxsən gördüklərimi və eşitdiklərimi danışa bilərəm. Mən o ölkələrin elm adamları arasında yaşayanda (bu şərəfə nail olmuşam) fəlsəfi azadlıq diyarında doğulduğuma görə, onlar İngiltərəni belə bir diyar hesab edirdilər, mənə "xoşbəxt insan" adlandırırdılar... Elə həmin vaxt mən astronomiyada fransiskan və dominikan senzorlarının baxışlarından fərqli baxışlar nümayiş etdirdiyinə görə inkvizisiya tərəfindən zindana atılmış məşhur pirani qocanı - Qalileyi axtarıb tapdım. Mən İngiltərənin o vaxt prelatların zülmü altında inildədiyini başqa xalqların ölkəmizin azad olacağına inandığını hər halda onun xoşbəxt gələcəyinə zəmanət kimi qəbul etmişdim".

1630-cu illərdə gənc şairin dünyagörüşü puritanlığın güclü təsiri altında formalaşmağa başlamışdı. Etimoloji mənası "təmizlik", "paklıq" olan puritanizm cərəyanının tərəfdarları XVI-XVII əsrlərdə İngiltərədə yuxarı təbəqələrdən anqlikanizm formasında qaynaqlanan Reformasiyanın dərinləşməsi uğrunda, mütləqiyyətə qarşı mübarizə aparırdılar. Puritanizm C.Miltonun da iştirakçısı və şahidi olduğu XVII əsr İngiltərə inqilabının ideoloji bayrağına çevrilmişdi. Ölkədə Uzunmüddətli Parlament tərəfdarları ilə royalistlər (mütlə-

qiyyət tərəfdarları) arasında baş verən I (1642-1646) və II (1648) vətəndaş müharibələrinin gedişində O.Kromvelin yaratdığı parlament ordusu Neyzbidə (1645) və Pristonda (1648) kral I Karl Stüartın ordusunu ağır məğlubiyyətə uğradaraq kralı edam etmiş, İngiltərə respublika elan olunmuşdu. Puritanların sosial-siyasi tərkibinin müxtəlifliyi onların mülayim (presviterianlar - "ağsaqallar") və radikal (independentlər - "müstəqillər") cərəyanlara parçalanmasına səbəb olmuşdu. İnqilabın gedişində hakim mövqeyə çıxan independentlər levellerlərin ("bərabərləşdiricilərin") və diggerlərin ("əkinçilərin"), irlandların və şotlandların hərəkətlərini dar-madağın etdilər.

Milton 1650 və 1654-cü illərdə yazmış olduğu eyniadlı ("İngilis xalqının müdafiəsi") iki pamfletində İngiltərə Respublikasının suverenliyi uğrunda mərd bir vətən övladı kimi çıxış etmişdir. Bir-biri ilə daxilən bağlı olan "İtirilmiş cənnət" (1667) və "Qaytarılmış cənnət" (1671) poemalarında XVII əsr İngiltərə inqilabı zamanı baş vermiş hadisələr qələmə alınmışdır. Milton ömrünün təxminən 20 ilini azadlıq uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir. Onun siyasi pamfletləri İngiltərənin o dövrdə yaşamış olduğu gərgin hadisələrin əsl vətəndaş mövqeyindən qiymətləndirilməsi kimi diqqəti cəlb edir.

Bu pamfletlərdə İngiltərə inqilabının nəbzi döyünür, istibadada qarşı etiraz səsləri, azadlığa çağırış nidaları eşidilir. Milton öz qələmi ilə bütün ingilis xalqının mübarizə apardığı ideal uğrunda, Stüartların mütləqiyyətinə qarşı çarpışırdı. Bu çarpışmanın bayrağında simvolik olaraq "Xalqın ali hüquqları və suverenliyi uğrunda" sözləri yazılmışdı.

Con Miltonun həyat və yaradıcılıq yolu özünün bütün istedadını, qəlbinin bütün hərərətini, iti ağılının bütün gücünü doğma xalqının və bütün bəşəriyyətin azadlığı uğrunda mücadiləyə həsr etmiş mübariz bir sənət adamının yoludur. C.Miltonun və onun məsləkdaşlarının gərgin əməyi nəticəsin-

də İngiltərədə kral hakimiyyəti devrilmiş, bütün Avropanın ictimai həyatı yaxşılaşmağa, demokratiyaya, şəxsiyyət azadlığına doğru dəyişmişdir.

1653-cü ildə hərbi diktatura (Kromvel protektoratı) qurulmuş, 1660-cı ildə inqilabın əsas nailiyyətlərini qəbul etdiklərinə görə Stüartların hakimiyyəti bərpa olunmuşdu. 1688-1689-cu illərdə baş vermiş dövlət çevirilişi ("Şanlı inqilab") burjuaziyanın dövlət hakimiyyətinə yiyələnməsini təsbit etmiş oldu.

Milton 1640-cı ildən İngiltərədə genişlənən siyasi mübarizənin fəal iştirakçılarından birinə çevrilir, bir publisist kimi kral hakimiyyətinin əsas dayacağı olan yepiskop kilsəsinə və bununla həm də mütləqiyyətə qarşı çıxış edir, sonra presviterianlarla savaşa çıxır. İngiltərədə inqilabi hadisələrin başlanğıcında hakimiyyətin onların əlində olmasından istifadə edərək presviterianlar inqilabın inkişafını ləngitməyə, kralla özləri üçün əlverişli kompromisə getməyə çalışırdılar.

İctimai həyatın belə coşqun bir çağında Miltonun ailəsində də münaqişə başlanır: həyat yoldaşı Meri Pouell ərinin puritanizm ideyalarına qarşı çıxaraq rəyalistlərdən birinə qoşulub qaçır. Bundan sonra daha iki dəfə evlənən Miltonun ailə həyatı yenə normallaşma bilmir.

Vətəndaş müharibəsi illərində Milton independentlərlə yaxınlaşır və bu cərəyanın aparıcı publisisti olur. Onların simasında o, krala və onun müttəfiqlərinə qarşı mübarizəni zəfərlə başa vura biləcək bir qüvvə görürdü. Həmin dövrdə yazdığı traktatlarda xalqın, dövlətin maraqlarını satan kralı ittiham və edam etmək, özünün ideal sandığı dövlət quruluşu uğrunda mübarizə aparmaq hüququna malik olduğunu əsaslandırır.

Independentlər Miltona etimad göstərərək 1649-cu ildə Dövlət Şurası (Independent Respublikasının hakimiyyət orqanı) yaranandan sonra onu beynəlxalq yazışma üzrə katib

təyin edirlər. Son dərəcə gərgin işləməsi nəticəsində ömrünün və ictimai-siyasi fəaliyyətinin çiçəkləndiyi bir dövrdə Milton ağır göz xəstəliyinə mübtəla olaraq görmə qabiliyyətini tamamilə itirir və bu vəziyyətdə də işdən soyunmayaraq ən vacib beynəlxalq sənədləri diktə etməklə məşğul olur.

Independentlərə yaxın olan Milton 1640-1650-ci illərin ən demokratik hərəkətçiləri sayılan levellərin və diggerlərin tərəfinə keçə bilməsə də, publisistikasındakı demokratik ideyalar onun mütləq monarxiyaya qarşı barışmazlıq mövqeyini açıq nümayiş etdirirdi. Royalistlər hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Miltonu edam etmək istəsələr də, bir müddət həbsxanada yatsa da, kitablarının bəzilərini yandırsalar da, qətlinə nail ola bilməmişdilər.

Bundan sonra kor şairin ağır günləri başlanmışdı. O, edam edilmiş I Karlın oğlu II Karlın hüsurunda baş əyməyə getməyən çox az ictimai xadimlərindən biri idi. Tənha qalsa da, addımbaşı təqib və təhqir olunsada, düşmənləri Miltonun polad iradəsini sındıra bilməmişdilər. Həmin dövrdə o, siyasi həyatdan çəkilməyə məcbur olaraq inqilabın qızgın çağlarında gerçəkləşdirməyə macal tapmadığı yaradıcılıq planlarını reallaşdırmağa girişmişdi. Kor şair ona dünya şöhrəti gətirmiş "İtirilmiş cənnət" və "Qaytarılmış cənnət" poemalarını, "Mübariz Samson" faciəsini qızlarına və katiblərinə diktə edirdi. Poetik dəyərlərinə görə insanı valeh edən bu əsərlər Miltonun sonadək öz yolundan dönmədiyini, azadlıq və demokratiya tərəfdarı olduğunu bir daha sübuta yetirdi.

C.Milton 1674-cü il (bəzi məlumatlara görə, 1676-cı il) noyabrın 8-də dünyasını dəyişmişdir.

Miltonun yaradıcılığını hər ixtisas sahibi öz profilinə uyğun şəkildə araşdırır. Jurnalistika baxımından onun ən məşhur əsəri, bizə miras qoyub getdiyi abidə 1644-cü ildə, 36 yaşında ikən İngiltərə parlamentiə müraciət formasında yazıb senzuradankənar dərc etdirdiyi və "Arcopagitika" adı

ilə məşhur olan mətbuat azadlığı haqqındakı tarixi nitqidir.

"Are" (Ares və ya Arey), yunan mifologiyasına görə, Zevslə Heranın oğlu, müharibə allahı, "paq" isə "təpə" deməkdir. yəni "areopaq" "Ares təpəsi" anlamına gəlir. Qədim Yunanıstanda Ali Məhkəmənin (areopaqın) iclasları Ares təpəsində keçiriləmiş və orada söylənən nitqlər "Areopagitika" adlanmışdır. Sonralar həmin söz "məhkəmə nitqi" mənasında başqa Avropa dillərinə də keçmişdir.

İngiltərədə, ABŞ-də, Almaniyada və digər Qərb ölkələrində Con Miltonun yaradıcılığı hərtərəfli araşdırılsa da, Şərqi Avropada bu mövzunun öyrənilməsinə nisbətən gec başlamışlar. Rusiya mətbuatı "Areopagitika" əsəri ilə müəllifin ölümündən təxminən 200 il sonra maraqlanmış, onun qısaldılmış tərcüməsi ilk dəfə 1868-ci ildə "Современное обозрение" jurnalının 5-ci sayında dərc olunmuşdur. 38 il sonra, 1906-cı ildə həmin tərcümədən parçalar Peterburqda ("Светоч" kitab nəşriyyatı), Kazanda (Qrankovski) və Moskvada ("Посредник" firması) nəşr edilmiş, 1907-ci ildə - Miltonun 300 illik yubileyi ərəfəsində əsər rus dilinə tam çevirilərək A.Коqanın redaktorluğu ilə Sankt-Peterburqda "Milton С. Мətbuat azadlığına dair. İngiltərə parlamentinə nitq (areopagitika)" adı ilə kitab şəklində buraxılmışdır. Həmin mətn olduğu kimi 2003-cü ildə Q.V.Prutskovun tərtib etdiyi "Dünya jurnalistikasına giriş: iki cildlik antologiya" kitabının II cildinə daxil edilmişdir.

Azərbaycanda indiyə qədər Miltonun əsərlərinin, o cümlədən haqqında danışdığımız nitqin tərcüməsi və araşdırılması ilə bağlı, demək olar ki, heç bir iş görülməmişdir. Yalnız Hikmət Hacızadənin tərtib etdiyi "Demokratiya: gediləsi uzun bir yol" adlı antologiyada (2001) "Areopagitika"nın kiçik bir hissəsinin tərcüməsi və ona qısa şərh verilmişdir. Həmin şərhdəki "O. bizdə "İtirilmiş cənnət" poeması ilə məşhurdur" cümləsi diqqətimizi cəlb etsə də, müvafiq ədəbiyyatı nəzərdən

keçirsək də, poemanı kimin və nə vaxt dilimizə çevirməsi barədə heç bir məlumat əldə edə bilmədik. Çox güman ki, həmin cümlənin müəllifi "bizdə" dedikdə sovet məkanını və "İtirilmiş cənnət" in ruscaya tərcüməsini nəzərdə tutur.

Sual yarana bilər: III minilliyin və XXI əsrin başlanğıcında, ilk baxışda bütün ağrı-acıların tarixə qovuşduğu bir vaxtda, dünyanın qloballaşma və inteqrasiya dövründə gənc nəslin bir o qədər də yaxşı tanımadığı, yaşlı ziyalılar nəslinin isə unutmada olduğu, 400 il əvvəl yaşayıb-yaratmış, əsərləri Azərbaycanın geniş oxucu kütləsinə tanış olmayan ingiltərəli bir qələm sahibinin yenidən gündəmə gətirilməsinə, yaradıcılığının saf-çürük edilməsinə ehtiyac varmı? Bəli, var. Onun XVII yüzdə İngiltərədə həll etməyə çalışdığı problemlər bugünkü Azərbaycan üçün də aktualdır. İndi biz bütün dünyanı ağışuna almaqda olan informasiya cəmiyyətinin astanasında, bəlkə də bir qədər irəlidəyik. İngiltərə jurnalistikasının və publisistikasının o zamanlar yaşamış olduğu hadisələri bizim jurnalistika və publisistika müəyyən mənada indi yaşamaqdadır. O zaman İngiltərədə, bütün Avropada və Amerikada söz və mətbuat azadlığı uğrunda gərgin mübarizə gedirdi, indi bu proses postsosialist ölkələrində və postsovet respublikalarında müşahidə olunur. "Areopagitika" əsərinin yazıldığı vaxtdan 360 ildən çox keçməsinə baxmayaraq bu nitq hələ də öz dəyərini itirməmiş, bütün dünyada, xüsusən də demokratiyaya keçid ölkələrinin əksəriyyətində bir proqram, bir konsepsiya olaraq əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

CON MILTON

AREOPAGİTİKA

(Seçmələr)

...Ehtiyatsız tərpənib yaxşı bir kitabı öldürmək insanı öldürmək kimi bir şeydir: insanı öldürmək isə Tanrıya bənzər ağıllı bir məxluqu öldürməkdir; yaxşı kitabı məhv edən kəs ağılın özünü, hələ rüşeym şəklində olan Tanrı obrazını öldürmüş olur. Bir çox adamlar öz varlıqları ilə yerə yük olurlar; yaxşı kitab isə yaradıcı ruhun həyat cövhəri, balzamlanaraq gələcək nəsillərə saxlanılan xəzinədir. Həqiqətən, heç bir dövr həyatı bərpa edə bilməz - bəlkə də burada elə bir böyük itki yoxdur - amma rədd edilmiş həqiqət itkisinin yerini hətta ən uzun əsrlər karvanı da doldurmaq gücündə deyil. Həqiqət itkisi isə bütün xalqlara zərər vurur. Buna görə də ictimai xadimlərin canlı əsrlərini təqib etməmək, insanın kitablarda toplanan və qorunan yetkin həyatını məhv etməmək üçün ehtiyatlı olmalıyıq; əks halda biz bir növ qətl hadisəsi törətmiş, şəhid vermiş, söhbət bütövlükdə mətbuatdan getdikdə isə, kütləvi qırğın törətmiş olarıq; bu isə adi ölüm deyil, idrakın cövhərini çürütmək, nəfəsini kəsmək, ölməzliyi olmazlıqdan əvvəl məhv etmək deməkdir.

...İnsanın indiki durumunda şəri tanımadan hansı müdriklik və ya nəfssaxlama nümunəsi göstərmək olar? Məsihin əsl əsgəri o adamdır ki, böyük cazibəsinə və yalançı səfasına baxmayaraq əxlaqsızlıqdan imtina etməyə qadir olsun və bununla birlikdə əsl xeyiri tanıyıb ona üstünlük verə bilsin. Mən sınaqlardan və hünərlərdən qaçan, heç vaxt düşmənin üstünə mərdi-mərdanə getməyən, ölməzlik çələngini toz-torpağa, oda-atəşə sinə gərmədən əldə etməyin mümkün olmadığı dünya meydanından səssiz-səmirsiz köç eyləyən qorxaq monax "yaxşılığını" öyə bilmərəm. Axı biz dünyaya günahsız, pak gəlmirik; bizi təmizləyən sınaqlardır, sınaqlar isə düşmən

qüvvələrlə mübarizədə yer alır. Buna görə də şəra münasibətdə uşaq kimi sadələvh olub onu rədd edən, əxlaqsızlığın öz xidmətçilərinə ən son həddə nə verəcəyini bilməyən yaxşılıq ağ olsa da, təmiz deyil. Bu, zahiri təmizlikdir...

Əxlaqsızlığın idrakı və tamaşası insan ləyaqəti üçün, nöqsanların açılması isə həqiqətin təsdiqi üçün bu qədər zəruridirsə, onda hər cür traktatları oxumadan, mümkün dəlilləri dinləmədən günahlar və yalanlar aləminə hansı düzgün və təhlükəsiz yolla nüfuz etmək olar? Müxtəlif kitabların oxunmasının faydası da elə bundadır. Adətən, buradan irəli gələn üçqat zərərdən söz açılır. Birincisi, yoluxmadan qorxurlar. Bu, belədirsə, onda gərək bütün insan elmini və dini məsələlərlə bağlı mübahisələri, lap elə Bibliyanın özünü də Yer üzündən siləsən, çünki bu kitabda da küfr haqqında danışılarkən ədəb-ərkan qaydalavı yetərincə gözlənilmiş, günahkar adamların cismani şəhvəti cəlbədicə formada təsvir olunur, ən mömin bəndələrin də Epikurun dəlillərinə söykənərək Qəzavüqərdədən həvəslə gileyləndiklərindən söz açılır; böyük önəmi olan digər mübahisəli yerlər barədə adi oxucuya şübhəli və qaranlıq cavablar verilir:

...Senzura kimi məkrli bir qurumu boş və səmərəsiz müəsisələr sırasından hansı yolla çıxarmaq olar? Bəmərə adam olsaydım, bunu üstüaçıq həyətinin darvazasını bağlamaqla quzğunu tutmaq istəyən cəsur bir kişinin hünəri ilə müqayisə edərdim. Bundan savayı, bişqa bir çətinlik də var: bir halda ki, elm adamları kitablardakı qüsurları və nöqsanları hamıdan əvvəl axz edib yayırlar, bəs onda senzorların özlərinə necə etibar etmək olar? Bunun üçün ya gərək onlar özləri özlərinə başqa dövlət adamları ilə müqayisədə qüsursuzluq və əxlaqlılıq keyfiyyətləri mənimsəyələr, ya da bu keyfiyyətləri biz onların adına yazaq. Bununla birlikdə, müdrək insanın yaxşı metallurq kimi şlakabənzər ən zay kitabdan qızıl əldə edə bilməsi, axmaq adamın ən yaxşı kitabla da axmaq olaraq

qalması fikri doğrudursa, onda müdrik insanı onun müdrikliyinin faydasından məhrum etməyə, axmağın axmaqlığını azalda bilməyəcək bir şeyi onun əlindən almağa heç bir əsas yoxdur, çünki onu zərərli qıraətdən tam dəqiqliklə uzaqlaşdırmağa çalışsaq, təkcə Aristotelin deyil, həm də Solomonun və Xilaskarımızın mülahizələrindən biz onun üçün düzgün qaydalar hasil edə bilmərik və müvafiq olaraq, istəməsək də, ona yaxşı kitablara doğru yol açmalıyıq - bəllidir ki, ağıllı adam cəfəng bir pəmflətdən axmaq adamın Müqəddəs Kitabdan əldə etdiyindən daha çox şey əldə edə bilər.

... Biz mətbuatı tənzimləmək və bu yolla əlaqə yaxşılaşdırmaq istəyiriksə, onda bütün əyləncə və tamaşalarla - insana ləzzət verən hər bir şeylə eyni cür rəftar etməliyik. Bu halda ciddi Dorida üslubundan başqa, heç bir musiqiyə qulaq asmaq, heç bir mahnı bəstələyib oxumaq olmaz. Rəqslərə nəzarətçilər qoymaq gərəkdir ki, yeniyetmələrimiz həmin nəzarətçilərin məqbul saydıqlarından başqa heç bir jest, heç bir hərəkət, yaxud davranış üsulu öyrənməsinlər. Platon da elə bunun qayğısına qalırdı. Hər bir evdə olan lyutnya, skripka və gitaraları yoxlamaq üçün iyirmidən çox sensor çalışmalıdır; həm də bu alətlərin təkcə dediklərinə yox, deyə bildiklərinə də icazə tələb olunur. Tənha guşələrdə zəriflik pıçıldayan bütün ariya və madriqalları susmağa kim vadar edə bilər? Pəncərə və eyvanlara da diqqət yetirilməlidir; bunlar təhlükəli fasadları olan ən məkrli kitablardır. Onları kim qadağan edəcək?

... Senzura qanununun nəzərdə tutulan məqsəd üçün yarsız olduğunu açıq göstərən mülahizələrdən biri də hər bir sensorun yiyələnmalı olduğu xüsusiyyətlərə aiddir. Heç bir şübhə ola bilməz ki, kitabların olum və ölüm, dünyaya buraxılıb-buraxılmaması məsələsi üzərində hakim qoyulan şəxs hökmən əməksevərliyinə, elmliliyinə və praktik təcrübəsinə görə ümumi səviyyədən bir baş yuxarı olmalıdır; əks halda

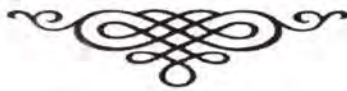
onun "nəyi oxumaq olar, nəyi isə yox" məsələsinə dair fikirlərində xeyli səhv və buna görə də xeyli zərər ola bilər. Həmin şəxsədə senzora lazımlı keyfiyyətlər tapılsa da, onun işi cansıxıcı və xoşagəlməz olacaq; senzorlar bu işə çox vaxt nəhəng cildlərdən ibarət olan yaramaz kitabların və pamfletlərin fasiləsiz orlaraq oxunmasına sərf olunan vaxtdan daha çox vaxt sərf edə bilərlər. Hər bir kitab vaxtında oxunmalıdır, başqa cür mümkün deyil. Hətta səliqəli şəkildə mətbuatda çıxandan sonra da heç üç səhifə oxumaq istəmədiyən əsərləri hər bir vaxt cizmaqara əlyazmasında oxumağa məcbur edilməyə, mənim fikrimcə, vaxtının və əməyinin qədrini bilən və ya sadəcə olaraq incə zövqü olan insan qətiyyənlə dözə bilməz. İndiki senzorlardan xahiş edirəm, bu cür düşündüyümə görə məni bağışlasınlar, belə ki, onlar senzorluq vəzifəsini öz üzərlərinə, şübhəsiz ki, parlamentə tabe olmaq istədiklərinə görə götürüblər; ola bilər ki, parlamentin göstərişi ilə görəcəkləri iş onlara asan və azzəhmətli görünsün; amma bu qısa sınağın özü də onlar üçün yorucudur - onların özlərinin dedikləri, neçə gündən bəri icazə almaq üçün onlara müraciət edənlərdən üzr istəmələri bunu təsdiq edir. Beləliklə, görürük ki, senzorluq vəzifəsini öhdələrinə götürənlər, şübhəsiz, xoşagələnlər bir bəhanə ilə bu işdən yaxa qurtarmaq istədilər; öz asudə vaxtının düşməni olmayan, senzorluq maasına möhtac qalmayan heç bir ləyaqətli insan bu vəzifəni yerinə yetirməyə razılıq verməz. Təsəvvür edin, gələcəkdə biz hansı növ senzorlara belə bağlaya bilərik: belələri yalnız nadan, hökmlü, biganə və ya son dərəcə tamahkar adamlar ola bilər. "Senzura qanunu güddüyü məqsədə nail ola bilməyəcək" dedikdə mən bunu nəzərdə tuturdum.

... Öyrətmək, açıqlamaq istədiyi hər şey nəzarət altındadırsa, patriarxal sensorun düzəlişlərinə məruz qalırsa, bu sensor onun inadkarlığı, öz dili ilə desək, fikri ilə tam düz gəlməyən hər bir sözü poza, yaxud dəyişdirə bilərsə, onda insan

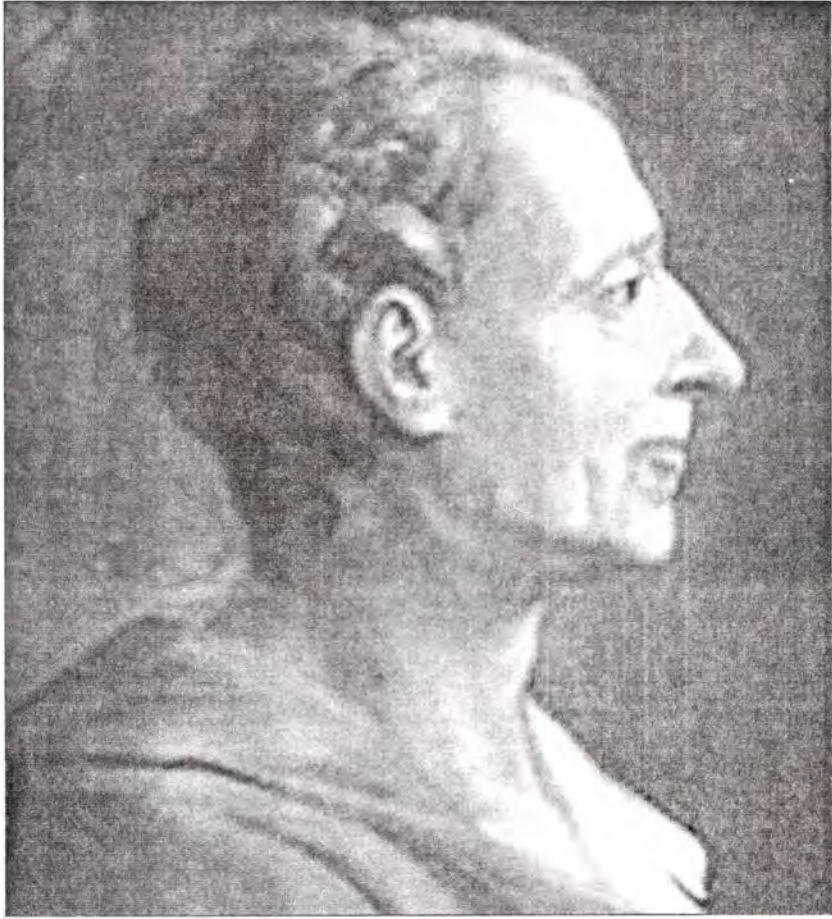
başqalarını öyrətmək üçün hər bir müəllimə zəruri olan hansı nüfuz arxalana bilər; özünü öz kitabında əsl alim kimi göstərmək üçün - bu, çox vacibdir, əks halda süsmaq daha yaxşıdır - o nə etməlidir?

... Bax indi məhz daha çox bizi həyəcanlandıran məsələlərin daha da açıqlanmasına yardımçı ola biləcək şeylərdən yazmağın və danışmağın vaxtıdır. Riyakar Yanusun məbədini məhz indi açmaq qətiyyənlə yersiz olmazdı. Qoy küləklər hər cür təlimləri bütün Yer üzünə səpələsin: bir halda ki, həqiqət mübarizəyə qoşulub, senzura və yasaqlamalar yolu ilə onun gücü qarşısında maneələr qurmaq ədalətsizlik olardı. Qoy həqiqət yalanla vuruşa çıxsın: azad və açıq mübarizədə həqiqətin məğlub olduğunu görənlər bircə nəfər tanıyırsınız mı?

... Hakimiyyətin zirvəsində olarkən öz səhvlərini həvəslə və tez düzəltmək, səmimi tövsiyələri bəzilərinin bəzəkli gəlini qiymətləndirdiklərindən daha yüksək qiymətləndirmək, möhtərəm lordlar və icmalar, sizin şanlı fəaliyyətinizə uyğun gələn və ən böyük, ən müdrik insanlara xas olan cömərdlikdir!

ŞARL LUI MONTESKYÖ¹
(1689-1755)

¹ Portret Kənan Kazımoğlu ilə birgə yazılıb.

Yanvarın 18-də Fransanın Bordo yaxınlığındakı Labred adlı şəhərciyində qədim zadəgan ailəsində doğulub. Maarifçi filosof, siyasi mütəfəkkir, sosioloq və tarixçidir. Katolik kollecini bitirdikdən sonra (1705) Bordo və Parisdə hüquq elmini öyrənib. 1714-cü ildə Bordo Parlamentinin (Məhkəmənin) müşaviri, 1716-cı ildə isə Parlamentin vitse-prezidentlərindən biri olub. 1725-ci ildə Parisə gəlib. 1727-ci ildə Fransa İnstitutunun üzvü olub. 28 yaşından Bordoda Ali Məhkəmə instansiyasına (Parlamentə) başçılıq edib. 10 ildən sonra vəzifəsini ataraq ədəbiyyatla, şərəbçiliklə məşğul olurb. 32 yaşında ikən "Özbək" təxəllüsü ilə "İran məktubları", sonra isə "Romalıların əzəmətinin və tənəzzülünün səbəbləri haqda düşüncələr" (1734) və "Qanunların ruhu haqqında" (1748) adlı məşhur əsərlərini yazıb. Monteskyö qanun anlayışına "Nəsnələrin təbiətindən doğan zəruri münasibət" kimi baxırdı. "Sosiologiyada coğrafi cərəyan"ın banilərindən biri, hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsinin müəllifidir.

Monteskyöyə görə, qanunlar ən ümumi anlamda insan zəkasıdır. Belə olmasaydı, onlar hamını idarə edə bilməzdi. Bütün insanların zəkası bir olmadığı kimi, qanunlar da fərqli olmalı, ayrı-ayrı xalqların özgünlüyünü əks etdirməlidir. Bundan başqa, qanunlar hətta ölkənin təbiətinə - iqliminə, torpağın xüsusiyyətlərinə, ərazinin ölçülərinə, əhalinin həyat tərzinə də uyğun gəlməlidir. Qanunlar xalqın mənimsəyə bildiyi azadlıq səviyyəsinə münasib qurulmalıdır. "Qanunların ruhu haqqında" adlı fəlsəfi traktatında Ş.L.Monteskyönün gəldiyi nəticə belədir. Məsələn, o, hesab edirdi ki, İngiltərədə çoxlu yağış yağdığından əhali dövlət başçılarının uzun müddət hakimiyyətdə qalmasına dözə bilmir, onların əlcək kimi tez-tez dəyişdirilməsini arzulayır. Rusiyanın göz işlədikcə uzanan çölləri, sərt iqlimi tələb edir ki, hakimiyyəti despotlar idarə etsinlər. Avropanın ərazisi yığcam, iqlim mülayim olduğu üçün burada orta ölçülü və təxminən bərabər hüquqlu dövlətlər ya-

ranır və onlar bir-birilərinin ərazisinə, demək olar, göz dikmirlər.

Öz ölkəsinin qanunlarında Monteskyö heç bir üslub, ruh görmürdü. Daim mütləqiyyəti atəşə tutur, mötədil, mülayim siyasəti dəstəkləyirdi. O, hakimiyyətə müəyyən məhdudiyətlər qoyulmasını istəyirdi. İstəyirdi ki, hakimiyyətdən sui-istifadə mümkün olmasın.

Monteskyö siyasətdə mülayimlik tərəfdarı olsa da, yaradıcılıqda özünə qarşı əsl despot idi. Yazdığı kağız qalaqları içində itib-batmışdı. Əsas əsəri otuz bir kitabdan ibarətdir. Bu kitablar 600-dən çox fəsilə bölünüb. "Qanunların ruhu haqqında" qəliz əsər hesab olunur. Burada müəllif hakimiyyətin özəyini açmağa çalışıb. *"İdarəetmənin üç növü var:*

- *respublika idarə formasında hakimiyyət xalqa, ən azı onun bir bölümünə məxsus olur;*

- *monarxiya formasında ölkəni bir nəfər müəyyən qanunlar əsasında idarə edir;*

- *istibdad üsulunda da bir nəfər idarə edir, amma o nə hüququ sayır, nə də qanunu.*

İstibdad üsulunu Monteskyö həm də ona görə bəyənmirdi ki, bu idarə üsulu əhaliyə kütləşdirir, dağuntılara səbəb olur. Bununla bağlı, o, belə bir misal çəkir: "Luizianna vəhşiləri meyvə yemək üçün ağacı kökündən çıxarıb yerə uzadırlar. İstibdad idarə üsulu da belədir. Tiranlıq sistemində elə özbaşınalıqdır ki, xalq iradəsiz kütləyə çevrilir".

250 il əvvəl deyilmiş bu sözlər bu gün də aktualdır. Cılız mütilik təkcə itaət göstərəninin deyil, itaəti qəbul edəninin də nandanlığını göstərir. Müti adamın düşünməyə, şübhələnməyə, götür-qoy etməyə haqqı çatmır. Ölkəyə müstəbid başçılıq edirsə, hər bir ailənin də öz müstəbidi olur, tərbiyə qorxu üstündə qurulur. Bilik və mənlilik hissi təhlükə doğurur. Müstəbidin səxavəti də zərərlidir: insanın insanlığını əlindən alır, bütövlüyünü pozur, onu nümunəvi qula çevirir.

Monteskyö maarifçi monarxiyanı başqa idarə formalarının

dan üstün tuturdu. Avropanı başdan-başa gəzərək o öz idealını İngiltərədə tapdı. "Qanunların ruhu haqqında" əsərinin 11-ci kitabı İngiltərənin siyasi sisteminə, siyasi azadlıq probleminə həsr olunub. Burada müəllif müstəqil, heç kəsdən asılı olmayan məhkəmə sisteminin tərəfdarı kimi çıxış edir: "Eyni şəxs həm qanun versə, həm onu icra etsə, həm də mübahisəli məsələlərin həllinə girişsə, hər şey alt-üst olar".

Hakimiyyətin üç qolu arasında vəzifə bölgüsü problemini ilk dəfə məhz Monteskyö irəli sürüb. O, belə hesab edirdi ki, cəmiyyəti canına yığmamaq üçün parlament iclasları daimi yox, müntəzəm keçirilməlidir. İcra hakimiyyətinin müstəsna səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaq olmaz. İdeal dövlətdə, Monteskyönun fikrincə, hakimiyyət qolları arasında baş verən münaqişələri yumşaltmaq üçün xüsusi "amortizatorlar" olmalıdır. İdarəetmə formasına gəlicə, Monteskyö demokratik seçkiyə üstünlük verirdi. O deyirdi ki, xalqın gözü tərəzidir, taleyini kimə tapşırılmalı olduğunu o, daha yaxşı bilir. Xalq görür ki, filankəs çox savaqlarda olub, qələbələr qazanıb. Deməli, ona müdafiə işlərini tapşırmaq lazımdır. Hakim o adam seçilməlidir ki, ömründə satqınlıq, yaltaqlıq etməmiş olsun, ədalətli hökmlər verə bilsin.

Monteskyö demokratiyanın zəif cəhətlərini də görür, monarxiyanı ondan üstün tuturdu. "Dövlətin işi aramla getməlidir, nə tələsmək, nə də ləngimək olmaz. Xalq isə, adətən, ya tələsir, ya gecikir. Gah köhlən kimi dördnala çapır, gah da qırxayaq kimi sürünür". Monteskyö zadəgan nəsindən idi və idarəçilikdə zadəganlara üstünlük verirdi. O, belə hesab edirdi ki, zadəganlar vicdanlı olurlar və hakimiyyətin qədrini bilirlər, xırdaçılığa uymurlar, dövlətin və cəmiyyətin mənafeyi naminə qurban getməyə hazırdırlar.

Bu, spartalıların etikasını xatırlatsa da, spartalılardan fərqli olaraq Monteskyö ümumi bərabərliyə aludə olmağın təhlükəsini hiss edir və göstərirdi ki, hamı bərabər olsa, hakimiyyətsizlik yarana bilər.

Bununla belə, Monteskyö spartalıların xoşəxlaqlılığını yüksək qiymətləndirirdi: "Qədim Yunanıstanın xalq hakimiyyəti dövründə yaşayan dövlət xadimləri, əsasən, comərdlərə arxalanırdılar. Bizim müasirlərimiz isə yalnız ticarətdən, puldan, var-dövlətdən, cah-cəlalından dəm vururlar. Əxlaq yaddan çıxanda şöhrətpərəstlik və acgözlük ürəklərə yol tapır. Keçmiş ölçülər tərsinə çevrilir. Əvvəllər "azadlıq" deyəndə qanuna əməl etməyi nəzərdə tuturdular, indi isə qanunu pozmaq azadlıq kimi təqdim edilir. İnsanlar özlərini ağasının evindən qaçmış qul kimi aparırlar. Əvvəllər "prinsip" adlanan şey indi "amansızlıq" adlanır, qayda-qanuna zorakılıq kimi baxırlar, hörməti qorxu kimi qiymətləndirirlər, qənaətcilliyi simiclik kimi qələmə verirlər, Əvvəllər dövlətin zənginliyi onun vətəndaşlarının zənginliyi ilə ölçülürdü, indi isə adamlar dövlət mülkiyyətini mənimsəmək hesabına varlanırlar. Vəhşilər respublikanı didib parçalayırlar".

Monteskyö belə sanırdı ki, "vəhşilərin respublikanı dağıtmasının" qarşısını vətəndaşların xoş əxlağı ala bilər, çünki azadlıq anarxiya deyil.

Filosof azadlığı belə başa düşürdü: "Azadlıq qanunun yol verdiyi hər şeyi etməkdir. Qanuna məhəl qoymayan vətəndaş azad ola bilməz. Onun etdiklərini başqaları da edə bilər və ölkə dağılar. Siyasi azadlığa yalnız mülayim idarəçilik formalarında nail olmaq mümkündür. O yerdə ki hakimiyyətdən sui-istifadə edirlər, orada siyasi azadlıq axtarmağa dəyməz. Tarixi təcrübə göstərir ki, hakimiyyətdə olan hər kəs öz səlahiyyət həddini aşmağa can atır və onu dayandırmayınca özünü dayanmaq istəmir. Hakimiyyət insanı tamahlandırır, ona görə də hakimiyyəti qollara bölməklə iqtidarın fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq gərəkdir".

Monteskyö göstərirdi ki, vətəndaşın siyasi azadlığı onun təhlükəsizlik hissəsinə əsaslanan mənəvi sakitliyindədir. Gərək hakimiyyət elə qurulsun ki, vətəndaş vətəndaşdan qorxmasın. Qanunverici və icraedici hakimiyyət eyni əldə olanda mo-

narx amansız qanunlar qəbul edib onları amansızcasına gerçəkləşdirə bilər.

Monteskyö belə sanırdı ki, hər bir xalqın mentaliteti ilə hesablaşmaq lazımdır. Xalq bütövlükdə yaxşı xalqdırsa, onun ayrı-ayrı nöqsanlarını şişirtməyə dəyməz. Bu baxımdan o, I Pyotrın nöqsanlarını, zorla adamların saqqalını qırıxdırmasını, əbaların ətəyini kəsdirməsini vəhşilik hesab edirdi. "Çar Pyotr tabeliyində olan xalqlara qarşı ədalətsiz idi, onları burunlu-qulaqlı heyvan hesab edirdi".

Maraqlı məsələlərdən biri də Monteskyönün idarə üsulu ilə müdafiə məsələləri arasında əlaqə axtarması idi. O deyirdi ki, mülayim rejimdə əhali xarici düşməyə qarşı daha həmrəy olur, vətəni daha ürəkdən qoruyur. Hakimiyyətdə müstəbid olduqda isə adamlar düşünürlər ki, düşmən bizi məğlub etsə, bəlkə daha yaxşı yaşadıq. Azad xalq öz ləyaqətini daha yaxşı qoruyur.

"Qanunların ruhu haqqında" əsəri bir vaxtlar bestsellər hesab edilirdi, alimlərin, siyasətçilərin masaüstü kitabı idi. İl yarımında 12 dəfə nəşr edilmişdi. Kübar qadınların bəzək-düzək masasının üstündə də bu əsəri görmək olardı. Prussiya kralı IV Fredrix və Rusiya imperatoru II Yekaterina həmin əsəri "misilsiz kitab" adlandırırdılar. Rusiya imperiyasının qanunlar məcəlləsi II Yekaterinanın zamanında həmin əsərə əsaslanırdı. Lakin Monteskyö özü də deyirdi ki, siyasi sistemi bir ölkədən başqasına olduğu kimi köçürmək olmaz. Rusiyanın təcrübəsi bunun həqiqət olduğunu bir daha təstiqlədi.

ABŞ-də də konstitusiya qəbul olunanda Monteskyönün ideyalarından bəhrələnilər. O özü öz kitabı haqqında yazırdı: "Mənim kitabımı tərifləyən çox, oxuyan az olacaq. Bu kitab yalnız o kəsləri qane edə bilər ki, onlar mütalifə ilə vaxt öldürmək üçün məşğul olurlar".

*"Azadlıq" qəzeti,
7 may 1994-cü il.*

Jilber de Lafayet

ALTRUIST CAN, YOXSAN CANAN?

Heç kəsdən heç nə ummadan başqalarının qeydinə qalan, başqalarının azadlığı, xoşbəxtliyi naminə öz şəxsi, fərdi mənafeyini, var-dövlətini, lazım gələndə canını qurban verən adama altruist deyirlər. Latıncadan alınmış həmin sözü (alter - başqası) elmi ədəbiyyata məşhur fransız filosofu O.Kont (1798-1857) eqoist sözünün antonimi kimi gətirib. Bu kəlmənin leksikona konkret olaraq nə münasibətlə daxil edildiyini bilmirəm, amma orası mənə bəllidir ki, O.Kontun məşhur yurddaşı və müasiri, indi haqqında məlumat verəcəyim Jilber de Lafayetin ömür yolunun mənasını bircə kəlmə ilə bildirmək üçün daha uğurlu ifadə tapmaq mümkün deyil.

Başqa əksliklərdə olduğu kimi, altruizmlə eqoizmin də "qızıl orta"sını, vəhdətini tapıb özündə birləşdirmək, yəni ulu Füzulinin dediyi kimi, eyni vaxtda həm canı canan üçün, həm də cananı can üçün sevmək, sağlam canla sağlam canana qovuşmaq ideal variantdır. Bu fikri tələbə vaxtı - 60-cı illərdə belə ifadə etmişdim:

*Ölüb can qurtarmaq istəmirəm mən,
Qurumuş budaqdan Yerə nə kölgə?
Mən səni yaşadıb, özüm də, Vətən,
Yaşamaq istərəm səninlə birgə.*

OT KÖKÜ ÜSTƏ BİTƏR

Bütöv adı Mari Jozef Pol İv Rok Jilber dü Motye markiz de La Fayet olan, tarixə nisbətən qısa - Jilber de Lafayet adı ilə düşmüş bugünkü qəhrəmanımız 1757-ci il sentyabrın 6-da Qız bürcü altında (ona "Mari" qız adı qoyulması da bununla bağlıdır), atası cəbhədə həlak olandan 40 gün sonra dünyaya

gəlib. Təxminən 300 il əvvəl yaşamış, əfsanəvi "albian qızı" - Janna d'Arkin yaxın silahdaşı və VII Karlıın sevimli müşaviri olmuş general rütbəli ulu babasının da adı Jilber de La Fayet imiş. Qarışıq düşməsin deyərək gənc Jilber de La Fayet soyadını bitişdirərək Lafayet biçiminə salıb.

KİM HAQLIDIR: MİN MƏK İSTƏYƏN, YA MİN İLMƏK İSTƏMƏYƏN?

Lafayet 10 yaşında Parisdəki Plessi kollecinə daxil olur. Elə bu vaxtdan müəllimləri, şagird yoldaşları onun bədəni daxilində seçimli bir ruhun məskunlaşdığını duyurlar. Bu seçimlilik, müasirlərinin müşahidələrinə görə, üç cəhətin - müstəqillik eşqinin, məğrurluğun, bir qədər də romantikanın çulğışmasından yaranıbmiş.

EPİZOD. Plessi kollecində çox ciddi nizam-intizam varmış: qaydanı pozan şagirdləri şallaqla cəzalandırırlarmış. Cəza anlayışından xoşu gəlməyən, azadlığı hər şeydən üstün tutan Jilber kollecə gələn kimi yoldaşlarının qarşısında and içir ki, kim ona bircə şallaq vursa, xəncəri həmin adamın ürəyinə soxacaq. Hər cəhətdən nümunəvi şagird olduğundan o, heç vaxt belə problemlə üzləşməyib. Bircə insidenti nəzərə almasaq: ritorika müəllimi sinif təlimçisinin xam atı miniyə öyrətməsi prosesi təsvir olunmuş şəkil gətirib uşaqlara həmin mənərə əsasında "Əzm gücə qalib gəlir" mövzusunda inşa yazmağı tapşırır. Jilber mövzunu tərsinə çevirərək zülmkar insanın azadlıqsevər heyvanı istismar etməyə çalışdığını, atın isə böyük mətanətlə öz bağımsızlığını qorumaq istədiyini qələmə alır. Bir ayrısı belə hərəkət etsəydi, hökmən şallaq yeməli idi, lakin kollec rəhbərliyi Jilberin seçimli xarakterini və güman ki, həm də xəncər məsələsini nəzərə alaraq, bu dəfə cəzasız ötürmək qərarına gəlir...

YETİMLİK YESİRLİK DEYİLMİŞ...

13 yaşında ikən anası və ana babası vəfat edən Jilber tam yetim qalsa da, babasının ona vəsiyyət etdiyi 3,5 milyon franklıq vərəsə hesabına Fransanın ən varlı yeniyyətələrindən birinə çevrilir. Başqası olsaydı, bu qəfil varlanmadan başı gicəllənər, gününü eyş-ışrətdə keçirər, "dünya beş günlükdür" fəlsəfəsinə sığınardı. Lafayet isə elə həmin il Kralın qara müşketyorlar rotasına yazılır, 15 yaşında Versal Hərb Akademiyasına daxil olur. 16 yaşında eskadron komandiri təyin edilir, 17 yaşında çox nüfuzlu Hersoqlardan d'Ayenin 15 yaşlı qızı Adriyena ilə ailə qurur, 18 yaşında Mets şəhərinə hərbi xidmətə gedir və burada eşidir ki...

SONSUZ ATANIN YETİM OĞLU

...Və burada eşidir ki, İngiltərənin Şimali Amerikadakı koloniyalarında azadlıq savaşı başlanıb, İstiqlal Bəyannaməsi qəbul olunub. İllərdən bəri köksündə qətrələnən altruizm çeşməsi çağlamağa başlayır və o, müstəqillik, azadlıq uğrunda həlledici mübarizəyə girişmiş uzaq amerikalıların haqq işinə yardımçı olmaq barədə qəti qərar qəbul edir. Təkcə gənc və sevimli həyat yoldaşının xeyir-duasını alaraq, heç bir rəsmi icazə olmadan, daha doğrusu, siyasi elitanın istəyi əleyhinə öz vəsaiti hesabına aldığı gəmiyə minib daha 15 nəfər könüllü ilə birlikdə 1777-ci il aprelin 26-da Şimali Amerikaya yola düşür. 900 millik məsafə 3 aya qət olunur. Cəmi 4 gündən sonra Konqres qərar qəbul edir: "Birləşmiş Ştatların apardığı qurtuluş hərəkətinə sadıqlıq göstərərək, ailəsindən, dostlarından ayrılaraq, Birləşmiş Ştatlara umacaqsız xidmətini təklif etmək üçün öz hesabına Amerikaya gəldiyini, qarşıdakı xidmətinin əvəzində hətta məvacib belə istəmədiyini, bizim azadlığımız uğrunda canını qurban verməyə hazır ol-

duğunu nəzərə alaraq markiz de Lafayətə Şimali Amerika ordusunun general-mayoru rütbəsi verilsin və o, Birləşmiş Ştatlar ordusunun qərargah rəisi təyin edilsin".

Baş komandan Corc Vaşinqton öncə bu qərarı narazılıqla qarşılasa da, çox keçmədən onlar bir-birlərinə ata-oğul telləri ilə bağlanırlar (Vaşinqtonun uşağı olmurdu, Lafayət isə atasının üzünü görməmişdi).

"QOÇ İGİDLƏR YARASINDAN BƏLLƏNƏR"

Qərargah rəisliyi nə qədər şərəfli vəzifə olsa da, gənc general daxili enerjisini yığıb-yığışdırma bilmir, Amerika ordusunun dalbadal məğlubiyyətə uğradığı döyüş meydanına, nəzəri biliyini praktikada yoxlamağa can atırdı. "Oğul"unun arzusunu nəzərə alan "ata" - Corc Vaşinqton onu 350 nəfərlik döyüş dəstəsinə başçı təyin edir. Birinci döyüşdə onlar düşmən tərəfin 400 əsgərindən 60-nı öldürür, 20-sini əsir götürür, qalanlarını isə pərən-pərən salıb qaçmağa məcbur edirlər. Lafayetin adı bütün Amerikanı dolaşmağa başlayır, şərəfinə nəğmələr qoşurlar. İlk böyük qələbədən ruhlanan markiz 1200 nəfərlik diviziyaya komandir təyin olunur. İlk tanışlıqda Jilber görür ki, diviziya əsgərlərinin "cındırından cin hürkür", yüksək hazırlıqlı ingilislərin üstünə "dayandırdurum"la gedirlər, günlərlə yeməyə bir şey tapmırlar. Dərhal öz hesabına 1200 nəfərin hamısına təzə paltar, müasir silah, yetərinə ərzaq alıb həlledici döyüşə girişir, yaralansa da, qələbə animadək savaş meydanını tərk etmir, onu mühasirəyə salmaq istəyən ingilislərin özünü mühasirəyə alaraq Filadelfiya-nı azad edir. Bundan sonra cəbhədə sakitlik yaranır.

CORCUN YANINDAN JORJUN YANINA VƏ GERİYƏ

Yarası hələ sağalmayan Lafayət üstəlik də sətəlcəm olur.

Bir ay ölümlə əlləşdikdən sonra həkimlərin fədakarlığı sayəsində sağalır və general Vaşinqtonun təkidi ilə uzunmüddətli məzuniyyət götürüb Fransaya gedir. 13 ay burada qalır. Hökumət qısqançılıqla qarşılansa da, kütlə arasında o, "Amerikadan gəlmiş əfsanəvi qəhrəman"a çevrilir. Adamlar onu görmək, əlini sıxmaq üçün günlərlə növbəyə dururlar. Bu müddətdə oğlu olur, adını Jorj Vaşinqton qoyur. 1780-ci il martın 13-də "Ermion" gəmisi ilə yenidən Amerikaya yola düşür, aprelin 27-də Boston limanına çatır və dərhal baş komandanın qərargahına yollanır. Corc Vaşinqton dostunu böyük sevinclə qarşılayır, səhərə qədər yatmayıb son bir ildə baş vermiş hadisələr barədə ona məlumat verərək bildirir ki, cəbhədə vəziyyət o qədər də ürəkaçan deyil. Lafayet xəbər verir ki, Fransa kralı XVI Lüdovik öz ölkəsinin bütün silahlı qüvvələrini və donanmasını Vaşinqtonun sərəncamına göndərir.

QƏLƏBƏ!

1781-ci ilin martında general Vaşinqtonun, Fransa qüvvələrinin komandanı Roşambonun və avanqard qüvvələrin başçısı Lafayetin birlikdə 20 minlik dəstələri ölkənin şimalından cənubuna doğru hərəkət edərək Yörktaun şəhəri yaxınlığında ingilislərin 9 minlik ordusunu mühasirəyə alıb, oktyabrın 19-da onun başçısı Lord Kornuollisi təslim olmağa məcbur edirlər. Beləliklə, müharibənin gedişində əsaslı dönüş yaranır və İngiltərə-Amerika danışıqlarına hazırlıq başlanır. Danışıqların Fransada keçiriləcəyini bilən Lafayet yenidən məzuniyyət götürüb vətəninə gedir.

1783-cü il sentyabrın 3-də Versa şəhərində sülh müqaviləsi imzalanır və Birləşmiş Ştatların müstəqilliyi tanınır.

Bundan sonra Corc Vaşinqton özünün Virciniyadakı malikanəsinə çəkilib təsərrüfat işləri ilə məşğul olmağa başlayır

və 1784-cü ilin yayında Lafayetlər ailəsini qonaq çağırır. Uşaqlar körpə olduğundan Jilber Amerikaya tək gedir və 1784-cü il dekabrın 25-dək orada qaldıqdan sonra birdəfəlik Fransaya qayıdır...

"QIZIL YUN"

Birləşmiş Ştatlarda olduğu 7 ildə Lafayet bu ölkəyə ürək-dən bağlanmış, o yurdun mehriban insanları ilə qaynayıb qarışmışdı. "Mən Amerikaya şən-şöhrət dalınca gəlməmişdim" desə də, "Yeni dünya" onu şən-şöhrətlə yola saldı. Markizin okeanın o tayındakı populyarlığını sözlə çatdırmaq çətindir. Amerikalılar heç bir rəsmi göstəriş olmadan doğulan körpələrə, salınan şəhərlərə onun adını qoyurdular. İndinin özündə də ABŞ-də (İndiana və Luiziana ştatlarında) iki şəhər onun adını daşıyır. Konqres ona Amerika vətəndaşlığı diplomu vermişdi, Virciniya ştatında büstünü qoymuşdular. Bütün bunlara baxmayaraq, Lafayetin ürəyi daim doğma Fransa ilə döyünürdü. Arvadına göndərdiyi çoxsaylı məktublardan birində yazırdı: "Ümumbəşəri işə, Amerika işinə xidmət etməklə mən həmişə Fransanın mənafeyi uğrunda vuruşmuşam". Yaxın dostu, dahi alman şairi Henrix Heyne deyirdi: "Lafayet azadlıq arqonavtları ilə Amerikadan qayıdarkən özü ilə Fransaya "qızıl yun" - azad dövlət quruluşu ideyası gətirdi".

Fransa kralı XVI Lüdovik, üzəvarı da olsa, Lafayeti mehribanlıqla qarşılayıb dəniz naziri marşal de Kastrinin köməkçisi təyin etdi.

FRANSA XVIII ƏSRİN SONUNDA

O vaxtkı Fransa bir çox cəhətdən bugünkü Azərbaycanı xatırladırdı. 1787-ci il oktyabrın 9-da Lafayet Core Vaşinqtona yazırdı : " Fransada hakimiyyətin bütün qolları kralın

əlindədir. Cinayətə də, cəzaya da, milli satqınlığa da o, rəhbərlik edir. Nazirlərin, dövlət məmurlarının çörəyi krala quyruq bulamaqdan çıxır. Buna görə də despotizm onlar üçün çox əzizdir, onu qorumağı özlərinə müqəddəs borc bilirlər. Saray pozğun və ərköyün kurtizanlar yuvasına çevrilib. Kral özü də, qohum-qardaşları da xəzinənin hesabına yağ içində böyrək kimi bəslənilər. Dövlət borcu 3 milyard livri ötsə də, hər il bu məmurlara məvacibdən əlavə 28 milyon livr "sadiqlik təqaüdü" verilir. Yerdə qalan əhali isə aclıq, səfalət və nandanlıq mənğənəsində sıxılır". Doğrudan da, o zaman ölkə vətəndaşlarının 85 faizini təşkil edən 23 milyonluq kənd əhli Allahın yavan çörəyini də tapa bilmirdi, "hər bir əyalətdə kişilərdən, qadınlardan və cocuqlardan ibarət 5, 10, 20 minlik dəstələr yollara səpələnib sədəqə diləyirdilər". Rəsmi məlumata görə, o vaxt ölkədə 2 milyondan çox dilənçi varmış.

Bütün bunları görən Lafayet doğma millətinin acınacaqlı vəziyyətinə dözə bilmir, hər vəsiti ilə onların güzəranını yaxşılaşdırmağa çalışırdı.

BAŞ ŞTATLAR BƏRPA OLUNUR

1302-ci ildə "Baş Ştatlar" deyilən bir qurum yaradılmışdı. Onun ruhanilərdən, zadəganlardan və sadə adamlardan ibarət üzvləri ölkədəki vəziyyəti müzakirə edib çətin durumdan çıxış yolu tapmaq üçün vaxtaşırı toplaşarlarmış və onların qərarı sözsüz yerinə yetirilərmiş. Axırınıcı dəfə Baş Ştatlar 175 il əvvəl - 1614-cü ildə çağırılmışdı. Çox götür-qoydan sonra Lafayet bu qədim ənənəni dirçəltmək təklifi ilə XVI Lüdovika müraciət edir və bildirir ki, Baş Ştatların tərkibində 3-cü silkin - sadə adamların sayı 2 dəfə artırılmalıdır. Təklif yuxarı dairələrdə son dərəcə aqressiv qarşılanırsa da, ictimai təzyiqin və Lafayetin yüksək nüfuzunun qarşısında duruş gətirə bilməyən kral 1789-cu il mayın əvəllərində Baş Ştatların top-

laşmasına razılıq verir (bir az öncə Azərbaycanda Xalq qurultayı çağırmaq ideyası yaranmışdı). Mayın 4-də Baş Ştatların 1200 deputatı üç dəstəyə bölünüb Müqəddəs Lüdovik kilsəsinə toplaşırlar. Kralın qısa açılış nitqindən və maliyyə nazirinin cəndərdi hesabatından aydın olur ki, yaxın gələcəkdə heç bir islahat olmayacaq, əksinə, vəziyyət daha da pisləşəcək. Ertəsi gün XVI Lüdovik xəstəlik bəhənsi ilə özünün Marliidəki bağ iqamətgahına çəkilir. Baş Ştatlarda isə silklərarası nisbət barədə mübahisələr ayyarına qədər uzanır və iyunun 17-də üçüncü silk palatası özünü qanunverici Milli Məclis elan edib o biri palataları da ona qoşulmağa çağırır.

ÜSYAN

Lafayet Birləşmiş Ştatların "İstiqlal Bəyannaməsi"ndən əzbər bildiyi demokratik prinsipləri Fransa mühitinə uyğunlaşdıraraq Milli Məclisdə çıxış edir: *"Təbiət hamını azad və bərabər yaradıb. Ayrı-ayrı adamlara o zaman müəyyən imtiyazlar vermək olar ki, bunun nəticəsi bütün millət üçün faydalı olsun. Hər bir kəsin əqidəcə azad olmaq, öz şərafətini və ləyaqətini qorumaq, şəxsi mülkiyyətə sahib olmaq hüququ var. Adamlar yalnız özlərinin məqbul saydıqları qanunlara tabe olmalıdırlar. Hökumətin yeganə missiyası ölkənin bütün vətəndaşlarının yaxşı dolanmasını təmin etməkdən ibarətdir. Qanunvericilik, idarəedicilik və məhkəmə hakimiyyətləri müstəqil olmalı, hər birinin səlahiyyətləri dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Vətəndaşlar və onların nümayəndələri hər bir hakimiyyət qolunda sərbəst təmsil edilməli, hakimlər qərəzsiz olmalıdırlar..."*

İrəli sürülən bu layihə təkcə Fransada deyil, ümumiyyətlə, Avropada insan haqları barədə ilk demokratik sənəd idi. Lakin vəziyyət göstərdi ki, mövcud ictimai münasibətlər çərçivəsində Fransa cəmiyyəti bu yenilikləri gerçəkləşdirməyə hazır deyil. Köhnəliklə yenilik üz-üzə durmuşdu. Havadan qan iyi

gəlirdi: dövlət büdcəsinin canına zəli kimi darlanmış kral komandası bir-biri ilə didişməyə başlamışdı. Oyanmış milli şüuru silah gücünə məhv etmək, ölkəyə xarici qoşunlar gətirmək barədə çağırışlar eşidilirdi. Səbr kəsası daşan aşağılar isə daha silahdan da qorxmur, necə deyərlər, qılınca çapırdılar.

İyulun 14-də onlar Əlillər Sarayına hücumla keçərək 60 min silah əldə etdilər. Adamlar arasında Mablinin, Monteskyönün səsi gəlirdi: "Satqın kral bizi qanla qorxudur! Qana qanla cavab verilməlidir! Parislilər, silaha sarılın!"

Milli qvardiyaya general Lafayet komandirlik edirdi. Monteskyö və Mabli Fransa liberalizminin nəzəriyyəçiləri, qələmi, Lafayet isə bu nəzəriyyəni həyata keçirən praktik, qılınca idi. Qılınca qələm birləşəndə yenilməzlik alınır.

"Lafayet Fransa inqilabının ən pak, ən qərəzsiz siması, onun ən populyar qəhrəmanı" idi. Henrix Heyninin o vaxt gəldiyi bu nəticəni bir neçə il öncə Fransada keçirilmiş rəy sorğusu da təsdiqləyib: respondentlərin 43 faizi Lafayətə, 39 faizi Lui Bonaparta, 19 faizi Robespyerə, 17 faizi Miraboya rəğbət bəslədiklərini bildirib.

FRANSA AMERİKA DEYİLMİŞ

1791-ci il sentyabrın 13-də Konstitusiyaya qəbul ediləndən sonra öz missiyasını bitmiş hesab edən Lafayet dostu Corc Vaşinqton kimi hərəkət edərək oktyabrın 8-də istefaya çıxır, doğma Overnə - təsərrüfatla məşğul olmağa gedir, lakin bu istirahət cəmi 2 ay çəkir: ölkədən qaçmış keçmiş rejim tərəfdarları Avstriya, Prussiya və Saksoniya rəhbərləri ilə gizli danışıqlara gedərək gənc respublikaya hücum planı hazırlayırlar. Cavab olaraq fransızlar 3 ordu birləşməsi hazırlayaraq onlardan birinin komandanlığına general Lafayeti dəvət edirlər. 4 aylıq hazırlıqdan sonra, 1792-ci ilin aprelində Fransa Avstriyaya qarşı savaşa başlayır. Demə, kral XVI Lüdovik

satqınlıq edərək hələ bir ay öncə strateji hücum planını düşmən tərəfə çatdırıbmış. Nəticədə 3 ordudan ikisi dərhal məğlub olur, təkcə Lafayette çox böyük çətinliklə həmlələrin qarşısında dayana bilir və müvəqqəti sabitlik yaratmağa nail olur.

Jilber de Lafayette Birləşmiş Ştatlarda Corc Vaşinqton məktəbini keçsə də, bir şeyi nəzərə almamışdı ki, Fransa mühiti Amerikadakının eyni deyil. Orada hamı bir yumruq kimi birləşib ümumi düşmənlə mübarizə apardığı halda, Fransada bir-birinin qanını içməyə hazır olan müxtəlif niyyətli qruplaşmalar vardı. Bu sahədə də XVIII əsrin sonundakı Fransa XX əsrin sonundakı Azərbaycana çox bənzəyirdi : kral yağlı tikəni ağızından buraxmamaq üçün düşmən ölkələrə emissarlıq edir, felyanlar respublika quruluşunun əleyhinə çıxır, yakobinçilər jirondistlərlə didişir, hamısı birlikdə isə demokratik Fransa uğrunda bir əsgər soyuqqanlılığı ilə müstəqil mübarizə aparan Lafayette qənim kəsilmişdi. Yakobinçilərdən Robespyer və Danton generalı əksinlibi fəaliyyətdə, jirondistlərdən Brisso və Vernyo konstitusiyanı pozmaqda, XVI Lüdovik isə onun mövqelərini yaxşı qoruya bidməməkdə suçlayırdı.

YA HİCRƏT, YA EŞAFOT

10 avqust çevrilişindən sonra vəziyyət gərginləşir. Jirondistlər hökuməti Lafayettei ordu komandanlığından çıxarıb məhv etmək qərarına gəlir. O zaman doktor Gilyotenin icad etdiyi yeni edam üsulu qoyunlar üzərində sınaqdan uğurla çıxmışdı və özünün ilk insan qurbanını gözləyirdi. Bu, çox güman ki, 35 yaşlı general-leytenant Lafayette olacaqdı. O, çox düşünmədən Hollandiyaya, oradan İngiltərəyə, oradan da ABŞ-a, dostu Corc Vaşinqtonun yanına getmək qərarına gəlir və 21 başqa zabitlə birlikdə hələ Fransanı tərk etməyə

macal tapmamış avstriyalıların əlinə keçir...

MƏHBUS

"Əsir"ləri 3 dəstəyə bölüb müxtəlif məhbəslərə göndərdilər. Lafayet Maqdeburq şəhərinə gətirilir və 360 gün ciddi rejimli kamerada saxlanılır. Dostunun tutulduğunu eşidən ABŞ prezidenti Corc Vaşinqton Prussiya kralına məktub yazaraq Lafayetin Amerika vətəndaşı olduğunu, bu ölkənin azadlıq qazanmasında xüsusi xidmətlər göstərdiyini xatırladır. Məktubuna cavab almayan Vaşinqton Avropadakı diplomatik nümayəndələrinə tapşırıq verir ki, Lafayetin harada saxlandığını əlaldan öyrəniş onun durumunu hər bir vasitə ilə yüngülləşdirməyə çalışsınlar. Tezliklə bir neçə həbsxana nəzarətçisi pulla ələ alınır və onların köməyi ilə Lafayet istədiyi adamlarla məktublaşa bilər. Bu yolla kral XVI Lüdövikin edamından, dostu Laroşfukonun öldürülməsindən, Adriyenanın həbsindən xəbər tutur. 1794-cü il noyabrın 8-də ABŞ xüsusi xidmət idarəsinin əməkdaşları Lafayeti qaçırtmağa cəhd göstərsələr də, əməliyyat uğursuzluqla nəticələnir. Bundan sonra düz bir il hətta gəzintidən də məhrum edilən Lafayet 1795-ci il oktyabrın 17-də qərribə bir mənzərə ilə üzləşir : qəfildən kameranın qapısı açılır, arvadı və iki qızı boynuna sarılırlar...

ADRIYENA

Jilberlə Adriyenanın qarşılıqlı ilahi məhəbbəti Fransada bu gün də dillər əzbəridir. Andre Morua (1885-1967) bu barədə böyük bir kitab da yazıb (1960).

Altruist qəhrəmanımız bütün fəaliyyətini, qabiliyyətini insanların, millətlərin azadlığı ideyasına həsr etdiyi kimi, Adriyena da öz ömrünü ərinə, onun apardığı müqəddəs mübari-

zəyə yardımçı olmağa sərf edib. İllər boyu ərinin üzünü görməsə də, bir dəfə də olsun, adına pis söz deyilməyib, bu fədaکار qadının, vəfali ömür-gün yoldaşının dilindən birçə kərə də giley-güzar eşidilməyib. Hər bir işdə həyat yoldaşının arxası, dayağı olub. 17 oktyabr görüşünə də o, 3 illik əzablı yol-lar keçib gəlmişdi...

Lafayet Fransanı tərk edəndə Adriyena Şavanyak qəsrin-dəki malikanədə idi. Tezliklə onu və uşaqlarını həbs edib Pa-risə gətirirlər. ABŞ-nin Fransadakı səfiri Ceyms Monronun (1817-1825-ci illərdə o, ABŞ prezidenti olacaq) köməyi ilə 1795-ci ilin yanvarında azad edilir, oğlu Core Vaşinqtonu Amerikaya - "xaç atası" və adaşı Core Vaşinqtonun yanına göndərir, özü isə qızları ilə birlikdə ərini axtarmağa gedir. Av-striya imperatoru II Fransa müraciət edərək ərinin azadlığa buraxılmasını, bu, mümkün olmasa, özünün də qızları ilə bir-likdə həmin həbsxanaya salınmasını xahiş edir. İmperatorun ikinci variantda gücü çatır və Lafayetlər ailəsinin birgə məhbəs həyatı başlanır.

ŞƏRTİ AZADLIQ

Core Vaşinqtonun uzunmüddətli çarpışmalarından sonra, 1797-ci il sentyabrın 19-da Lafayet buraxılır, lakin onun qar-şısında şərt qoyurlar : təcili Amerikaya getməli, heç zaman imperiya ərazisinə ayaq basmamalıdır. Adriyena xəstə olduğ-undan onlar Amerikaya gedə bilməyib bir müddət Hamburq-da qalmalı olurlar. Nyu-York Universitetini bitirmiş Core Vaşinqton da onların yanına gəlir.

18 BRÜMER

Böyük Fransa İnqilabından sonra ölkədə yeni respublika təqvimini tətbiq olunmuşdu. Bu təqvimin 8-ci ilinin brümer

(fransızca "duman" deməkdir) ayının 18-də (1799-cu ilin noyabrın 9-10-da) Napoleon Bonapart çevriliş yolu ilə hakimiyyətə gəlir. Lafayetin bu böyük sərkərdəyə münasibəti necə idi? Hələ on gün öncə o həmin suala belə cavab vermişdi : "Bəziləri məni Bonapartın potensial rəqibi sanırlar. Onların bu fikri o zaman doğru olacaq ki, mən onun Fransanın müstəqilliyinə və soydaşlarımızın azadlığına qəsd etmək niyyətinə düşdüyünü görəcəyəm. Bunu görə bilməsəm, inşallah, onun ən yaxın yardımçısı olacağam".

Lafayet 7 il idi Fransadan, hətta bütövlükdə cəmiyyətdən təcrid edilmişdi, son hadisələrdən o qədər də hali deyildi. Bir həqiqəti unudurdu ki, haram yolla iqtidara gəlmiş adam, nə qədər qabiliyyətli olsa da, öz millətinə və vətəninə halallıqla, demokratik ölçülərlə xidmət edə bilməz. Lafayeti çaşıdıran Napoleonun hakimiyyətə "Kökə qayıdış" süarı ilə gəlməsi və inqilabın nailiyyətlərini qoruyub inkişaf etdirəcəyinə and içməsi idi. Bonapartın hakimiyyətə gəlməsində gələcək XVIII Lüdovik - qraf Provanskinin böyük xidməti olmuşdu və Napoleon söz vermişdi ki, ölkəni böhranlı vəziyyətdən çıxaran kimi öz yerini ona təhvil verəcək (1993-cü ilin iyunundan bəri Azərbaycan da bu vəziyyəti yaşayır).

QAYIDIŞ

Napoleonun gəlişini eşidən kimi Lafayet gizli yolla Fransaya qayıdır. Bonapart ona nəinki mane olmur, əksinə, adını "mühacirlər siyahısı"ndan pozdurur, paytaxta gəlməyə icazə verir, əlindən alınmış general-leytenant rütbəsini özünə qaytarıb ildə 6 min frank pensiya kəsir, Corc Vaşinqtonu leytenant rütbəsi ilə qusar alayına qəbul etdirir.

Əlbəttə, bütün bunlar diktatorun Lafayetə məhəbbətindən irəli gəlmirdi, o, sadəcə, ölkədə nüfuzu olan adamları, inqilab xadimlərini ələ almaqla gözdən pərdə asmağa, gizli bəd niyyə-

ətlərini uğurla gerçəkləşdirməyə çalışırdı. Amma Lafayet də Lafayet idi və onu tutduğu yoldan döndərmək mümkün deyildi.

ÜZBƏÜZ

Napoleonla Lafayet arasında ilk geniş söhbət onların ikinci görüşü zamanı, 1800-cü il sentyabrın 30-da olub :

NAPOLEON: - Hiss edirsinizmi ki, Siz burada olmayan müddətdə fransızlar "azadlıq" sözündən soyuyublar ?

LAFAYET: - Bəli, indi onlara "azadlıq" sözü yox, azadlığın özü lazımdır.

N.: - Parislilər azadlıqdan xirtdəyəcən doyublar. Daha fəqir-füqəraya azadlıq lazım deyil.

L.: - Onlar azadlıqdan yox, baş verən çoxsaylı cinayətlərdən və amansızlıqlardan təngə gəliblər. "Azadlıq" anlayışını gözdən salan diktatorların əməlləridir. İndi azadlıq fransızlara daha çox lazımdır və biz bunu Sizdən gözləyirik.

1800-cü il dekabrın 23-də Bonaparta sui-qəsd cəhdi olur və Lafayet ona baş çəkərkən Napoleon bir məsələyə aydınlıq gətirir: "Qraf Provanski özünü XVIII Lüdovik elan edib. Mənə məktub yazıb ki, onu taxt-tac sahibi etsəm, bunun müqabilində mənə abidə ucaldtıracaq və mən orada kralın başına tac qoyan vəziyyətdə təsvir olunacağam. Belə pyedestal mənə lazım deyil. Məgər mən o qədər hərifəm ki, min bir əziyyətlə əldə etdiyim mövqeni kiməsə verim?"

SƏSSİZ "DUEL"

1802-ci il avqustun 2-də Bonapart referendum keçirərək hakimiyyətdə ömürlük qalmaq istəyir. Səsvermənin nəticələrini şəxsən nəzərdən keçirərkən görür ki, təkə "yox" cavabı verməklə yetərlənməyən Lafayet bülletenin üstündə yazıb:

"Neçə ki, millətin siyasi azadlığına qəti təminat verməməsiniz, mən Sizə "hə" deyə bilmərəm ". Bununla ürəyi soyumayan azadlıq aşiqi (söhbət N.Pənahlıdan getmir) ona məktubla da müraciət edir : "Siz inqilabımızı, şəhidlərimizi, Millətin arzularını öz mənafeələrinizə qurban verərək mütləqiyyət rejimi yaratmaq istəyirsiniz. Bu xəm xəyaldan əl çəkin. Fransız xalqı daha əvvəlki deyil, o öz hüquqlarını yaxşı başa düşür. Millətimizin adına layiq konstitusiyalı dövlət quruluşu yaranmasına nail olmayınca mən Sizin tərəfinizdə ola bilmərəm ".

1804-cü il mayın 18-də Napoleon özünü imperator elan edir və onların səssiz "duel"i yeni mərhələyə qədəm qoyur.

AMAN AYRILIQ

1804-ci ilin Milad gecəsi Lafayetə sarsıdıcı zərbə dəyir: 34 ildən bəri onun yolunda şam kimi əriyib, arzularına şölə saçan Adriyena 48 yaşında vəfat edir. Son nəfəsdə o, ərinin əlini öz şəffaf barmaqları arasına alıb soruşur:

- Sənə layiqli ömür yoldaşı ona bildimmi?
- Bu nə sözdür, əzizim, əlbəttə...
- Elə isə mən xoşbəxtəm ! Əlvida !

Bu son sözlər həkk olunmuş medalyonu Lafayet ömrünün sonunadək, yəni 27 il böynündən çıxarmayacaq.

HƏLƏ YAŞAMAĞA DƏYƏR...

Belə ağır itkidən sonra düz 5 il - Napoleon Rusiya cəbhəsində məğlubiyyətə uğrayana qədər - Lafayet özünə gələ bilmir və yalnız imperiyanın süqut notları səslənəndə siyasi həyata qayıdır. 1814-cü il aprelin 4-də Napoleon imperator adını özündə saxlamaqla 1815-ci ilin martınadək hakimiyyətdən uzaqlaşır. Növbəti qayıdışında Lafayet fikrini ona açıq bildirir: "Diktatorun demokrata çevrilməsi canavarın dönüb

qoyun olması qədər ağılabatmaz işdir".

Mayın 8-də qarşısındakı çətin maneələrə baxmayaraq Lafayet parlamentə üzv seçilərək Palata sədrinin müavini olur. Vaterloo məğbuliyyətindən sonra Napoleon Nümayəndələr Palatasını buraxıb "müvvəqi hərbi diktatura" yaratmağa cəhd göstərir. İyunun 21-də Palatanın fəvqəladə toplantısını keçirməyə nail olan Lafayet üzünü həmkarlarına tutub deyir: "Vaxt yetişib. 89-cu ilin üçrəngli Azadlıq, Bərabərlik, Əmin-amanlıq bayrağının altına toplaşmalıyıq!" Bu sözləri açıq müharibəyə çağırış kimi qəbul edən Napoleon hərbi nazir Davuya Palatayı dağıdıb Lafayeti həbs etmək göstərişi verir, lakin nazir əmrə tabe olmaqdan imtina edir. Ertəsi gün Napoleon Bonapart Müqəddəs Elena adasına ömürlük sürgün olunur.

Bundan sonra Jilber de Lafayet daha 19 il yaşayacaq. 1834-cü il mayın 20-də boynundakı medalyonu və Fransanın üçrəngli azadlıq bayrağını son dəfə öpüb gözlərini əbədi yumacaq, bu 19 ildə də Azadlıq idealından ayrılmayacaq, 1830-cu ili də nəzərə alsaq, üç inqilab cəngavəri kimi öz adını tarix səhifələrinə qızıl hərflərlə həkk edəcək.

KOMPAS, YAXUD SON SÖZ ƏVƏZİ

General de Qollun bir sözü var: peşəkar siyasətçilər sonacan pak qala bilməzlər. Jilber de Lafayet bu qəlibə sığmayan azsaylı adamlardan biridir. Ölümündən 165 il keçsə də, iki nəhəng məmləkətin Vətəndaşı və Milli Qəhrəmanı olan bu ulu şəxsiyyət hələ də çox böyük ehtiramla yad olunur. Səbəbi də budur ki, uşaq vaxtdan yeganə düzgün ideala - Azadlığa, insanların xoşbəxtliyinə, bir sözlə, ALTRUİZMə könül vermiş bu insan 78 illik ömrünün son anınadək öz şərəfli yolundan bir addım da sapınmayıb. Bu yolu nə pula, nə vəzifəyə, nə də şan-şöhrətə dəyişib. Henrix Heyne dostunun bu xüsusiyyətini

daim eyni səmti - şimalı göstərən kompas əqrəbinə bənzədib.

İndiki Azərbaycan 200 il öncəki Fransaya çox oxşayır. Bu sətirləri ona görə yazdım ki, Lafayetin ibrətamiz ömrü bizim gənclər üçün də kompas olsun. Unutmasınlar ki, özgə kölgəsinə sığınanların öz kölgəsi olmur.

Sığınmalı yeganə kölgə varsa, o da Millətimizin uçrəngli Azadlıq Bayrağının kölgəsidir. Tanrı bizimlə olsun!

*"Müxalifət" qəzeti,
13,20,27 fevral 1999-ci il.*

ALEKSANDR DÜMA (ATA)
(1802-1870)

Bugünkü korifeyin ilkin tanıtımına ehtiyacı yoxdur. Aleksandr Düma Fransanın və bütövlükdə dünyanın ən saygılı yazıçılarından biridir. Təkcə onu deyim ki, o, 300-ə yaxın müxtəlif səpkili, müxtəlif həcmli, müxtəlif janrlı ünlü əsərin müəllifidir. 23 yaşında ikən yaradıcılığa dramaturgiya ilə başlayıb., "III Henrix və onun sarayı", "Antoni", "Nel qülləsi", "Kin" və s. pyesləri ilə romantik teatr tarixində layiqli yer qazanıb, sonra intellektual enerjisini daha funtamental, daha tutumlu sahəyə yönəldərək dünyəşöhrətli "Üç müşketyor", "Kraliça Marqo", "Madam de Monsero", "Qırx beş" və əlbəttə, "Monte Kristo qrafı" kimi məşhur romanlarını yazıb. Sadaladığım əsərlər barədə oxucuların geniş bilgisi olduğundan onları təhlil etmək, alt, dərin qatlara baş vurmaq fikrində deyiləm. Məni (yəqin ki, oxucuları da) daha çox maraqlandıran bu ulu sənətçinin bizim doğma yurdumuzla təması, 140 il irəli və ondan da öncə bu yerlərdə yaşamış soydaşlarımız barədə onun nə düşüüb, nə yazmasıdır. A.Düma 1858-ci ilin ortalarından 1859-cu ilin əvvəllərindərk Rusiyada, o sıradan Qafqazda olub, Peterburq-Moskva-Nijni Novqorod-Kazan-Saratov-Həştərxan-Qızlar-Dərbənd-Bakı-Şamaxı-Şəki (o vaxt "Nuxa" adlanırdı)-Tiflis-Poti-İstanbul-Marsel marşrutu ilə səyahət edərək bu yerlərdə gördüklərini "Rusiyada", "Parisdən Həştərxana", "Qafqaz", "Qar yığını", "Sultanetta" adlı yol qeydlərində əbədiləşdirib. Azərbaycan haqqında daha çox "Qafqaz" oçerkində danışılır. Bu əsər 1859-cu ildə Parisdə (fransızca), 1861-ci və 1988-ci illərdə Tiflisdə (rusca), 1962-ci ildə Nyu-Yorkda (ingiliscə) nəşr olunub. 1985-ci ildə həmin oçerkin yurdumuzla bağlı hissələri (Dərbənd-Bakı-Şamaxı-Şəki marşrutu) Azərbaycan türkcəsində "Yazıçı" nəşriyyatında "Qafqaz səfəri" adı ilə çap olunub (fransızcadan çevirənlər prof. Qəzənfər Paşayev, Həmid Abbasov, redaktoru prof. Rauf İsmayılov, rəyçisi prof. Qorxmaz Quliyevdir...).

SAAT TIQQILTISI

Hər dəfə Bakıdan ölkəmizin günbatar bölgəsinə maşınla getmək imkanı yarananda və hava xoş olanda məni aparən adamdan xahiş edirəm ki, Şamaxı yolu ilə getsin. Təkcə ona görə yox ki, bu yol daha mənzərəli, daha baxımlıdır, həm də ona görə ki, hər dəfə Ağsu aşırımını enəndə yolun sağ tərəfinə - ağacların arasına göz gəzdirirəm. Düşünürəm ki, bəlkə, A.Dümanın 1858-ci ilin noyabrında orada itirdiyi saati görə bildim...

"Hər şey bir göz qırpımında baş verdi... Fayton qayaya dəyərək aşmışdı... Kalino şunlanmış yerə düşdüyündən çox da bərk zədələnməmişdi... O, təkcə bir şeydən ehtiyat edirdi - mənim saatımı, Rudolf firmasının istehsalı olan çox qiymətli saatımı o saxlayırdı. Onun ən ümdə vəziyyəti vaxtı bizə demək idi. Lovğalıqından saatımın zəncirini jiletinin yox, uzun pəncənin düyməsinə bağlamışdı. Gözlənilməz zərbə onu faytondan kənarə atanda yekə bir budaq saatın zəncirinə ilişərək onu cibindən çıxarmış və bir Allahın özü bilir ki, haraya tozlanmışdı. Qırılmış zəncirin bir hissəsi düymədə qalmışdı, saatdan isə əsar-ələmət yox idi..."

Bu torpaqda düşüb qalan saat təkcə vaxtölçən cihaz deyildi. O, çox dəyərli bir əşya-simvol idi. Yalnız ona görə yox ki, qızıldan idi və Rudolf firmasında hazırlanmışdı. Daha çox ona görə ki, o, böyük yazıçının Odlar yurdunda məmnuniyyətlə qoyub getdiyi ürək parçası idi. A.Dümanı Şamaxıdan Şəkiyədək 12 nəfər atlı polis müşayiət edirmiş. Saygılı qonağın birçə kəlmə razılığı olsaydı, onların "çox qiymətli saatı" axtarıb tapmaları o qədər də çətin olmazdı.

"Kalino çox pərt halda saati axtarırdı.

- Gəlin, əvvəl faytonçumuza kömək edək, - deyər mən ona müraciət etdim, - saatla sonra da məşğul ola bilərik... Mən israr etdim".

A.Düma saatını - ürəyinin bir parçasını burada qoyub gedib ki, hansı gün, hansı il, hansı əsr olur-olsun, o saatın yiyəsini xatırlayıb yad etsinlər. Və elə buna görədir ki, hər dəfə Ağsu aşırımından keçəndə qulağıma saat tıqqıltısı gəlir. Gözlərim ağacların budaqları arasında böyük sənətkarın yadigarını - ürəyinin bir parçasını axtarır.

XAN QIZININ OĞLU FRANSALI QONAĞIN KEŞİYİNİ ÇƏKİR

A.Düma Bakıda olarkən Xurşidbanu Natəvan da burada imiş. Anası, oğlu, qızı və əri Xasay xan Usmiyəvlə birlikdə.

"Bu məclisdə bizi görmək istəyən iki azərbaycanlı (*orijinalda "tatar". Tərcüməçilər bu sözü hər yerdə "azərbaycanlı" kimi veriblər - N.Ə.*) xanım və onlardan birinin - gənc xanımın əri də iştirak edirdi... Bu xanımlardan biri Qarabağın axırıncı xanı Mehdiqulu xanın arvadı, o biri qızı idi. Anaya qırx, qızına isə iyirmi yaş vermək olardı (*O vaxt Natəvan xanımın 26 yaşı vardı - N.Ə.*). Hər ikisi milli geyimdə idi... Beş-altı yaşlı oğlan uşağı nənəsinin dizinə sıxılmış və sövq-təbii ilə kiçik əlini belindən asılan xəncərin üstünə qoymuşdu..."

Deyilənə görə, həmin məclisdə A.Düma oğlandan əlini nə üçün xəncərdə saxladığını soruşanda uşaq fransızca cavab verib ki, Siz qonaqsınız, qonağı qorumaq isə ev yiyəsinin borcudur.

XASAY XAN USMİYEV TÜRKDÜR

Bəllidir ki, indiyədək Xasay xan Usmiyəvi araşdırıcılar ləzgi, avar, osetin, bəzən də qumıq kimi təqdim ediblər. Professor Q.Paşayevin bu barədə fikri maraqlı doğurur: "Bakıda iki gün dalbadal Xasay xanla görüşən A.Düma Xasay xanın milliyyətə azərbaycanlı olduğunu və Andreyevo kəndində

doğulduğunu göstərir". A.Düma yazır: "Xasavyurddan səkkiz-doqquz kilometr aralanmışdıq ki, birdən döngədən altmışa qədər atlının bizə tərəf gəldiyini gördük. Bu, Əli Sultanın dəstəsi idi. Onun evinə qonaq gəldirdik. Bu, bizim qədəm basdığımız ilk xalis azərbaycanlı kəndi idi. Kənd, nədənsə, Andreyev adlı bir avropalının adını daşıyır. Sonralar Bakıda tanış olduğum milliyyətçə azərbaycanlı Xasay xan da bu kənddəndir".

XASAY XAN PARİSLİLƏRİN TƏSƏVVÜRÜNÜ ALT-ÜST EDİR

"Parislilərin hər hansı bir azərbaycanlı bəy haqqında təsəvvürü belədir: qaba, bir və ya iki qoyun dərisindən kürk və ya arxalıq geymiş, başında motal papaq, anlaşılmaz və boğaz səsləri ilə danışan, siyasətimiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz haqqında təsəvvürü olmayan, tərədən-dırnağa qılinc, xəncər, tapança və s. ilə silahlanmış bir adam!".

Bəs A.Dümanın tanış olduğu Xasay xan necə idi?

"Xasay xan Usmiyev ürəyəyatan..., qədd-qamətli idi... Fransızca parisliyərdən heç də pis danışmayan Xasay xan ləyaqətli adam idi. Mən onun mədəniyyətinə, ağılına, fransızca təmiz danışığına heyran qalmışdım... Xasay bəy otuz beş yaşında, çox yaraşlıq, üzünün cizgiləri gözəl, qaynar və ağıllı gözlərinin dərinliyində nəsə bir narahatlıq hiss olunan, sədəf kimi incə dişləri ağappaq görünən, dəqiqliyi ilə avropalılardan da üstün olan bir şəxs idi..."

A.DÜMA FARSLAR...,

"İranlıya etibar etməyin. Onun nə sözünə, nə adına inanın. Şəxsi mənafeyindən asılı olaraq o öz sözünü hər vaxt geri götürə bilər. Onun andı o vaxt dəmir kimi möhkəm olur ki,

and içdiyi məsələ siyasi və iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdır-sın... Güclülər qarşısında alçalın bu adamlar zəiflərə qarşı zalım və kobud olurlar. Farslarla sövdələşəndə ehtiyatı əldən verməyin. Onun imzaladığı, təsdiq etdiyi sənəd hələ bir şey deyil..."

...ERMƏNİLƏR...

Ermənilərə görə, "guya İbrahim peyğəmbər dünən dünyadan köçüb, Yaqub peyğəmbər isə elə bil hələ də yaşayır... Güman edirlər ki, guya yer üzündə cənnət Ermənistanda olub. Yer kürəsini suvaran ilk dörd çay da öz başlanğıcını orada tapıb, Nuhun gəmisi isə Ermənistanda ən uca dağın başında dayanıb. Məhv olmuş dünyamız guya yenidən orada canlanmağa başlayıb. Nəhayət, guya, Nuh peyğəmbər Ermənistanda üzüm bağları salmış, ilk dəfə şərabın gücünə, təsirinə məruz qalan da o olmuşdur". Ermənilər "öz fikir və duyğularını gizli saxlayan, hiyləgər və kələkbaz adamlara çevrilmişlər".

... AZƏRİ TURKLƏRİ...

"O ki qaldı azərbaycanlılara, ... bu xalq vaxtilə müzəffər olmuş, ürəyində indinin özündə də döyüşkən olaraq qalır... Azərbaycanlılar azad yaşamağı üstün tuturlar... Azərbaycanlı bir şey barədə sövdələşəndə ondan imzalanmış sənəd tələb etməyə ehtiyac yoxdur - söz verdi, qurtardı..."

VƏ YEMƏKLƏR HAQQINDA

"Xörəklərin ən əlası - yanında nardança və yağ olan beçə ətindən turşulu - döşəməli plovdur".

"Kabab mənim səyahət boyu rast gəldiyim ən ləzzətli ye-

məkdir. Onu Fransada məşhur olan yeməklərin siyahısına daxil etmək olar".

"Nuxanın küçələrində satılan... cızbızın gözəl ətri və dadı var. Nə qədər çalışdım, özümü sazlaya bilmədim və knyazdan xahiş etdim ki, ondan yeməyə mənə icazə versin".

"Mənim fikrimcə,...ən dəhşətli mətbəx ruslarınkıdır. ...Rus mətbəxinin çatışmayan cəhətləri çoxdur. Burada xörəklər... bişirildikdən sonra saxlanılıb cybəcər hala salınır... Dilçi alim Qreç rus dilinə aid bir qrammatika kitabı yazıb. Qreç bu kitabı yazana qədər ruslar qrammatikasız keçinirdilər. Mən istərdim ki, mətbəxdən başı çıxan bir adam Qreçdən nümunə götürüb rus mətbəxinə dair kitab yazsın".

*"Azadlıq" qəzeti,
29 dekabr 1996-cə il.*

Aleksandr DÜMA

QAFQAZ SƏFƏRİ

(Seçmələr)

...Xəzər dənizi ilə üz-üzə dayanmışdım. Ucsuz-bucaqsız hamar səhranı andıran bu ümman göy yaquta bənzəyirdi. Qədimdə "İrkani" adlandırılan, Herodota qədər, demək olar ki, əfsanəvi hesab olunan dəniz mənə çox əzəmətli və məhzun göründü. İlk dəfə Herodot tərəfindən təsvir edilən, sahəsi haqqında məlumat verilən bu dəniz, əski zamanlarda olduğu kimi, indi də az bəllidir. Qədim tarixçilər onun gözəlliyindən ilhamla söz açmış və onu "sehirli möcüzə" adlandırmışlar. Ehtimal ki, gələcəkdə nəhayətsiz qum gölünə və ya sadəcə olaraq qırğız və noqay çöllərində gördüyümüz bataqlıqlara bənzər bataqlığa çevriləcəkdir. Suyu insanın heç vaxt dərk edə bilməyəcəyi hansı yeraltı yollarlsa axıb gedən, yoxa çıxan, yavaş-yavaş azalan, heç bir şey verməyən bu sehirli dəniz

şərqdən qum, şimal, cənub və qərb tərəfdən bütün çayların suyunu udur.

...Bir yüksəklikdə dönüb axırncı dəfə Xəzəri seyr etdik. Bu dənizi qədim tarixçilərin hamısından yaxşı təsvir edən Herodotun, sonra isə Strabon, Ptolomey, Marko Polo, Jenkinson, Şarden və Strui kimi qədim müəlliflərin əsərlərini oxuyarkən onu görəcəyimi ağıma belə gətirməmişdim. İnanmazdım ki, dənizdən ayrıldığıma görə belə dərindən təəssüflənə bilərəm. Ümumiyyətlə, dəniz mənim üçün nəhayətsiz cazibəyə malikdir. O məni öz dalğalarının təbəssümü və mavi sularının şəffaflığı ilə cəlb edir. Mən tez-tez dənizin coşduğunu da, şiltaqlığını da görmüşəm. Bəlkə elə buna görə də o mənə həmişəkindən daha gözəl görünmüş, tərslik edən sevimli qadının üzünə gülümsədiyim kimi ona gülümsəmiş, ona heç vaxt açıqlanmamışam. Mən şahənşah olsaydım və o mənim bütün donanmamı sulara qərq etmiş olsaydı, yenə də açıqlanmazdım. Mən ona ürəkdən vurulmuşam. İnanıram ki, dəniz mənim bu məhəbbətimdən heç vaxt üz döndərməyəcəkdir... Bəli, Xəzər mənim çox çətinliklə qazandığım yeni dostum idi. Biz bir aya yaxın vaxtı birgə keçirmişdik. O, məni öz təbəssümü ilə qarşıladı.

...Əvvəlcə bizə üç-dörd metr dərinlikdə suyun altında olan dağılmış karvansaranı göstərdilər. Karvansaranın qüllələri hava yaxşı olanda suyun səthində görünür. Qüllələri bir-biri ilə birləşdirən divar hələ də durur. Bu karvansara alimlər qarşısında həllini gözləyən qəribə bir sual qoymuşdur. Bir yandan deyirlər ki, Xəzər dənizinin səviyyəsi ildən-ilə enir (Məsələn, 1824-cü ildə 18-20 fut, indi isə 12-15 fut), o biri yandan da suyun altında olan karvansara adamı çaşdırır. O, suyun altında tikilə bilməzdi. Demək, nə vaxtsa Xəzərin səviyyəsi daha aşağı olmuş və o, şəhərdən xeyli aralıda yerləşmişdir. Bəlkə dənizin səviyyəsi küləklə gətirilən qumun, Terek, Ural və Kür çaylarının suyunun və bu çayların gətirdiyi daş və li-

lin hesabına qalxmışdır. Belə olan halda yeraltı kanalla Xəzərin sularının axıb Qara dənizə və İran körfəzinə axması ehtimalı özünü doğrultmur.

...Düzənlikdə üzü Xəzər dənizinə baxan kiçik bir xristian qəbiristanlığı vardı. Sadə bir qəbir daşı üzərində aşağıdakı yazını oxuduq: Burada gənc Olqa Nestersova əbədi yuxuya getmişdir. 1814-1833.

Qəbir daşının o biri üzündə isə saplaqdan qoparılmış, ləçəklərini acı rüzgar tökmüş qönçə gül şəkli həkk olunmuşdu. Üst tərəfdə rus dilində "Tale" sözü yazılmışdı. O bədbəxtin taleyi haqqında mənə aşağıdakıları nəql etdilər:

Olqa Bestujevin məşuqəsi olmuş və bir ilə yaxın xoşbəxt yaşamışdılar. Lakin bir ildən sonra qara buludlar onların başının üstünü almışdır. Bir axşam Bestujev üç nəfərlə şərab içərkən, necə olursa, söhbət zavallı Olqadan düşür. Bestujev ona əmin olduğundan Olqanın sədaqətindən ağızdolusu danışır. Şairin şərab dostlarından biri: "Bütün qadınlar səbatsız olurlar. - deyir. Sənə elə gəlir ki, Olqa sədaqətlidir. Mərc gələrəm ki, istəsəm, onu ələ gətirə bilərəm".

Bestujev mərc gəlir. Adam öz xoşbəxtliyini necə də asanlıqla təhlükə altında qoya bilirmiş!

Deyilənə görə, Olqa səbatsız çıxıb. Bestujevə bu barədə dəlillər də təqdim edilibmiş.

Bilən yoxdur ki, bir gün sonra Olqa Bestujevin otağına gəndə həqiqətən nə baş verib. Otaqdan güllə səsi, sonra isə qışqırıq eşidilib. Bestujev rəngi ağarmış halda, dəli kimi bayıra atılıb. Qana bələnmiş Olqa son anlarını yaşayırmış. Onun əlinin yanında tapança varmış. Hələ bayılmayan Olqa keşiş dalınca adam göndərib. İki saatdan sonra Olqa artıq canını tapşırıb. Sonralar keşiş and içərək Olqa tapançanı Bestujevin əlindən almaq istəyərkən güllənin təsadüfən ona dəydiyini deyib və bunu qalanın rəisinə bildirməsini ondan xahiş edib. Hadisə təsadüfən baş verdiyinə görə Olqa ölərkən Bes-

tujevi bağışlayıb...

Ürək ağrıları ilə acı həyat sürən Bestujev-Marlinski bundan sonra tamam dəyişibmiş... 1838-ci ildə¹ Adler yaxınlığında meşədə pusquda duran dağlıqlarla atışma vaxtı bu cəsur adamın da həyatı sona yetib.

...Qədim hadisələrin şahidi və zəngin tarixi olan şəhərləri barmaqla saymaq olar. Onlardan biri də Dəmir Qapı Dərbənddir. Asiya ilə Avropanın ayrıldığı yerdə yerləşən bu qədim şəhəri skiflərin hücumundan və keçmişin başqa bələlərindən qala divarları xilas etmişdir. İki qitənin birləşdiyi yerdə inşa edilən Dərbənd qismən Şərq, qismən də Avropa şəhəridir... Dəniz sahilindən bütövlükdə şəhərin gözəl mənzərəsi açılır. Dağ başından başlayaraq sahilə qədər səpələnmiş binaların düzülüşü şlaləni andırır. Yuxarıda - dağın döşündə azərbaycanlıların yaşayış məhəllələri, aşağıda isə rusların ordugahı yerləşir. Şəhər bizə ortadan qatlanmış xalı təsiri bağışladı.

... Tezliklə Bakı bütün gözəlliyi ilə gözümüz önünə gəldi... Şəhərin mərkəzində nəzəri Xan sarayı cəlb edirdi. Buradan qədim məscidin əyilmiş minarəsini və ayağını Xəzərin suları yuyan Qız qalasını da görmək olur.

...Bakıya daxil olmaq Orta əsrlərin alınmaz qalalarından birinə girmək təsiri bağışlayır. Divarları üçqat olan qalanın qapıları o qədər dardır ki, üç at qoşulmuş arabanı qapıdan keçirmək üçün yan atı açmalı olduq. Şəhərin şimal qapıları yanında böyük bazar, Şərq memarlıq üslubundan daha çox Qərb memarlıq üslubuna yaxın, daha doğrusu, avropasayağı tikilmiş binalar və sağ tərəfdə xristian kilsəsi vardır.

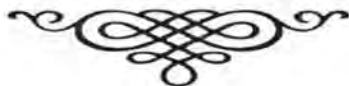
...Atəşpərəstlərin müqəddəs məbədinə - Atəşgaha gedirik.

¹ "Qafqaz" kitabının 1861-ci il Tiflis nəşrində (rusca, səh. 251) göstərilmişdir ki, A.Bestujev-Marlinski 1841-ci ildə öldürülmüşdür. A.Düma isə onun 1838-ci ildə öldürüldüyünü yazır. Əslində isə, araşdırıcıların dəqiqləşdirmələrinə görə, bu hadisə 1837-ci ildə baş vermişdir.

İki saatdan sonra bir tərənin başına çatdıq. Oradan bütün Atəşgah, onun od-alovu ovuc içi kimi aydın görünürdü. Yüzlərlə əyri-üyrü deşikdən alov lay-lay havaya püskürür, külək onu şaxələndirir, atır-tutur, əyir-düzəldir, yerlə yeksan edir, göylərə qaldırır. lakin söndürə bilmir.

...Tarixin atası Herodot göstərir ki, Kir Tomris dövlətini fəth etmək üçün hücumə keçəndə massagetlərin qadın hökmdarı Tomris onu əsir götürərək başını kəsdirmiş, kəsilməmiş başı öz əlləri ilə qanla dolu qaba ataraq demişdir: "Ömrün boyu axıtdığım qandan, buyur, doyunca iç, qoy göz-
lərin doysun".

...Azərbaycanda hər hansı bir qapını döyüb desəniz ki, mən əcnəbiyəm, gecələməyə yerim yoxdur, ev sahibi o saat ən böyük otağını sizə verəcəkdir, özü isə ailəsi ilə kiçik otaqda yerləşəcək. Üstəlik, onun evində qaldığımız, deyək ki, bir həftə, iki həftə, bir ay müddətində sizə qayğı göstərəcək, korluq çəkməyə qoymayacaq. Siz çıxıb gedəndə isə qapının ağzında dayanıb deyəcək: "Lütfən, bir gün də qalıb bizi şad edin, sabah gedərsiniz".

MARIANO XOSE DE LARRA
(1809-1837)

LARRA VƏ MƏN onun ad günündə, 1970-ci il martın 24-də "tanış olmuşuq". Həmin gün 161 yaşı tamam olurdu. Mən-sə 28-in içindəydim. Aramızda 133 il fərq olsa da, "yaşad idik" - Larra intihar edəndə (13.02.1837) mən yaşda, 28-in içindəymiş. 28 yaşı tamam olan gün qırxını veriblər.

1970-ci il martın 24-də Şirməmməd müəllim bizə "İspaniya mətbuatı" mövzusunun keçirdi. Ümumi məlumatdan sonra "diplomatından" narıncı rəngli, qalın cildli bir kitab çıxarıb mənə uzatdı. "Sən rusca yaxşı bilirsen, - dedi, - al, bu oçerki oxu!". Oxuya-oxuya çətin yerlərini türkcəmizə çevirib kursdaşlarıma başa salırdım. Tənəffüsdə tələbə yoldaşlarımdan biri mənə dedi: "O, yasaqlanmış kitabdır, gərək oxumay-aydın". Mən cavab verdim: "Axı onu Moskva buraxıb, özü də 1956-cı ildə, sovet dövründə. Bir də ki biz xarici mətbuatı öyrənirik. Bilməliyək kapitalist ölkələrində demokratik jurnalistləri necə təqib edirlər, yoxsa yox?"

Bir müddət sonra uşaqlara oxuduğum həmin satirik oçerki ("*Sən saydığını say, gör fəlak nə sayır, yaxud Jurnalist olmaq nə deməkdir*") dilimizə çevirib hansı redaksiyaya apardımsa, heç kəs yaxın durmadı. Nəhayət, 1980-ci ildə onu "Müxbir" jurnalına, baş redaktor Oqtay Cəfərovun yanına apardım. Çox xoşuna gəldi, amma dedi ki, necə eləyək Qlavlit buraxsın? Dedim bundan asan nə var ki? Oturub elə oradaca yazdım:

TƏRCÜMƏÇİDƏN. Əziz oxucular, hər dəfə Mariano Xose de Larranın bu oçerkini oxuyarkən düşünürəm: biz, sovet jurnalistləri nə qədər xoşbəxtik. Ağ günlərimizin misilsiz tərənnümçüsü Səməd Vurğun demişkən:

Başımın üstündə nə yumruq durur,

Nə qanun qoluma qandallar vurur.

Azad ilhamla yazıb-yaratdıqca biz gərək kapital dünyasının amansız məngənəsində sıxılmış və sıxılan həmkarlarımızı

zın halına acıyaq..."

Oçerk həmin il "Müxbir" in 6-cı sayında dərc olundu. Sonra Larranın daha bir yazısını ("*Bu da jurnalistlik*") həmin jurnala verdim (№5, №6, 1983).

Larranın yaradıcılığı ilə Azərbaycanda ən çox tanış olan "Azadlıq" qəzetinin oxucularıdır. Son bir ildə qəzetimizdə onun 5 əsəri çıxıb: "Sən saydığını say, gör fələk nə sayır, yaxud Jurnalist olmaq nə deməkdir" (28.02.92), "Yeni bitki növü: qiyamçı" (22.06.93), "Şəffaf məsələ" (03.07.1993), "'Əsr" qəzetinin ağ vərəqi" (29.07.1993) və "Şar adam" (28.09.1993).

Larra yaradıcılığına mənim vurğunluğum və onu yorulmadan təbliğ etməyim ən çox XIX yüzilin I qərinəsində İspaniyada baş vermiş hadisələrin XX əsrin sonlarında Azərbaycanda cərəyan edən olaylara son dərəcə bənzəməsi və Larranın həmin hadisələrə orijinal fəlsəfi-publisistik münasibəti ilə bağlıdır. Əyanilik üçün

İSPANİYA İLƏ AZƏRBAYCAN arasındakı bircə tale oxşarlığına diqqət yetirək: 1806-cı ildə Aranxues şəhərindəki xalq hərəkatı ilə Birinci İspaniya İnqilabı başlandı. Bir tərəfdən xarici düşmənə - Napoleon ordusuna, o biri tərəfdən daxili irticaya sinə gərən ispanlar 6 illik mübarizə dövründə say-sız-həsabsız qurbanlar bahasına öz müstəqilliklərini, əsasən, qoruyub saxlaya bildilər və Rusiyada məğlubiyyətə uğrayan Fransa qoşunları Pireney yarımadasını müvəqqəti tərk etdilər. Mübarizənin xüsusən ilk iki ilində xalqın vətənpərvərlik duyğuları hədsiz yüksək olsa da, hakimiyyət yenə də köhnəfikirli, fransapərəst, monarxiyapərəst qüvvələrin əlində qaldı.

180 il sonra, 1988-ci ildə Azərbaycanda Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə, Ermənistanın təcavüzünə, yerli partokrat rəhbərlərin təslimçilik, satqınlıq xəttinə qarşı kütləvi çıxışlar başlandı, xalq içində yeni, demokratik liderlər yetişdi. İki ildən sonra "şanlı" sovet ordusu doğma Bakımızın

küçələrini qanla yudu, cəbhədə minlərlə şəhid verdik. Xalq hakimiyyətinin qanadlarında daha iki il sonra hakimiyyətə gəlmiş həmin liderlər daxili və xarici düşmənlərin məkrli niyyətlərini vaxtında aşkarlaya və onlara qarşı lazımi tədbirlər görə bilmədikləri üçün tezliklə öz mövqelərini, müvəqqəti də olsa, əleyhdarlarına verməyə məcbur oldular.

İki müxtəlif ölkədə iki müxtəlif dövrdə baş verən hadisələrin bu cür oxşarlığının nəticəsidir ki, bu gün

LARRANIN SATİRİK PUBLİSİSTİKASI ilə tanış olduqca elə bilirsən ki, o, XIX əsrin I yarısında İspaniyada deyil, XX yüzilin sonunda Azərbaycanda yaşayıb-yaradıb. 1822-ci ildə İspaniya hökumətinin başçısı vəzifəsindən uzaqlaşmış və 1834-cü ildə ölkədə vəziyyətin qeyri-sabitliyindən istifadə edərək yenidən hakimiyyətə gəlmiş Martines de la Rosa (1787-1862) haqqında Larranın bu sözlərinə fikir verək: *"Martines de la Rosa tribuna adamıdır. Onun əsas və həmişəlik qüsuru budur ki, iş görmək əvəzinə söz deməyi daha çox xoşlayır. Lakin çox maraqlıdır ki, bu qüsur onu dövlət xadimi kimi şöhrətləndirib. Natiqlik ehtirası yerdə qalan bütün vacib işlərə kölgə salır... Əsl dövlət xadimi dövlət əhəmiyyətli bir tədbirin detalları üstündə necə əsməlidir, o da öz çıxışlarının incəlikləri üstə elə əsir. Vaxt olur ki, saatlarla kabinetə çəkilib deyəcəyi sözlərdən hansılarına vurğulamaq üçün dönə-dönə məşq edir. Dövlət işləri tökülüb qalsa da, natiqlik işləri yağ kimi gedir. Martines de la Rosa çox zəhmətkeş adamdır. Hədsiz çox işləsə də, ortaya bir şey çıxura bilmir... Keçmiş bəd əməllərinə haqq qazandırmaq üçün onun ehtiyatda həmişə inandırıcı sözləri olur"*.

1828-ci ilin əvvəllərində Mariano Xose de Larranın şəxsi təşəbbüsü ilə Madriddə "Zəmanənin satirik qulyabanısı" ("El Duende Satirico del dia") adlı jurnal fəaliyyətə başlayır. Larra Bualonun aşağıdakı sözlərini nəşrə epiqraf seçir: "Öz nifrətimi zəmanəmizin cəfəngiyyətinə qarşı yönəldirəm". Larra

jurnalı təkbaşına buraxdığından ilyarımda onun cəmi 5 nömrəsi çıxıb. 4 ildən sonra, 1832-ci ilin avqustunda, o, "Sadədil göpçu" ("El Pobrecito hablador") jurnalının ilk nömrəsini nəşr edir. Ön sözdə deyilirdi: *"Devizimiz cəfəngiyyata gülmək, məqsədimiz oxunmaq, metodumuz həqiqəti deməkdir"*. 1833-cü ilin martında jurnalın sonuncu, 14-cü nömrəsi çıxır. Həmin nömrədə Larra öz oxucuları ilə belə sağollaşır: *"Eh, insan ömrü necə də kövrəkdir!.. Qüdrətli, hamının qorxduğu bir insan məhv oldu. Sadədil gopçunu deyirəm... Ölərkən o dedi: mənim balalarım, qoy mənim ölümüm sizə ibrət olsun... Başınızın sağ olmasını istəyirsinizsə, bolluca yaltaqlanın, yaltaqlığa görə hələ heç kəsin başı ağrımayıb... Mən acıdılmışam... Sübut etməyə çalışmışam ki, bizim böyüklərdən hələ heç kim xeyir görməyib və görməyəcək. Bu da sonu... Ölürəm... Əlvida, balalarım, qorxumdan ölürəm!"* Bu qorxu amansız senzura qorxusu idi.

Bundan sonra Larra "İspaniya icmalı" ("Rewisto espanola") jurnalı ilə əməkdaşlığa başlayır və onun səhifələrində "Aktyor olmaq istəyirəm", "Bu da jurnalistlik", "Bizim İspaniyada", "Yeni bitki növü: qiyamçı" kimi güclü əsərlərini dərc etdirir. 1835-ci ilin martında Larra Portuqaliyaya, İngiltərəyə, Belçikaya, Fransaya 9 aylıq səfərə çıxır. Qayıdandan sonra "Fiqaronun qayıtması", "Gecəniz xeyirə qalsın", "Satira və satiriklər haqqında"... adlı pamfletlərini yazır.

Larra ömrünün mənasını İspaniyanın müstəqilliyində, sosial ədalətin qələbəsində, hamının və hər kəsin azadlığında görürdü. Lakin 9 illik şəxsi "qələm mübarizəsindən" sonra o, arzularına çata bilməyəcəyini görüb məyuslaşır və ... 1837-ci il fevralın 1-də özünü güllə ilə vurur.

Mariano Xose de LARRA

SÖZLƏR

(İxtisarla)

...Acından qarını quruldayan şir təsəvvür edin və ona qoyun göstərin. Allahın heyvanı vaxt itirmədən boş qursağını doldurmağa başlayacaq. İndi isə ona qoyun əvəzinə əla yazılıb redaktə edilmiş bir məqalə göstərin, xoşbəxtlik, qayda-qanun, rifah haqqında məruzə oxuyun. Ola bilsin, sizi başa düşməsin, amma dişilə, dırnağı ilə anladacaq ki, onun yeganə xoşbəxtliyi sizi didib-parçalamaqdır... Ağilsız sandığımız heyvanlar bizdən ağıllıdırlar. Dişilə erkəyi, erkəksə dişini heç vaxt aldatmır. Onlar bir-birilərini sözsüz başa düşürlər, çünki danışa bilmirlər. Güclü heyvan da gücsüzü elə bu səbəbdən aldadada bilmir: gücsüz güclünü görən kimi qaçıb gizlənir - onun bildiyi yeganə mümkün qanun budur.

Heyvanlara danışmaq qabiliyyəti verin: onda gərək bir akademiya da yaradasınız ki, onlara hansı sözün hansı mənanı bildirməli olduğunu, alimlər tapasınız ki, necə danışmaq lazım gəldiyini öyrədələr... Heyvanlar danışsalar, onda gərək özləri üçün "oğurluq", "yalan", "qətl" kimi sözlər icad edələr. Belə olsa, heyvanlar arasında cinayət azalmayacaq, əksinə, meşə canilərlə dolacaq. Dişilə başqasını sevdiyi üçün öz erkəyini, güclü hakimiyyətə can atdığı üçün gücsüzü, yoxsul qorxusundan və paxılığından varlığını aldadacaq. Sonra hökumət yaratmaq fikrinə düşəcəklər. Və hakimiyyət davası başlanacaq...

İndi ağılları və danışmaq qabiliyyətləri olmadığı üçün heyvanların onlara xoşbəxtliyin yolunu göstərəcək natiqə də ehtiyacları yoxdur. Heyvanlar nə aldatmağa, nə aldanmağa, nə inandırmağa, nə inanmağa qadirdirlər.

İnsanda isə hər şey tərsinədir. Həm danışır, həm dinləyir.

Təkcə inanmaq istədiyinə deyil, hər şeyə inanır. Kişi qadına, ictimai rəyə, səadətə inanır... İnsan hər şeyə, hətta həqiqətə də inanır. Deyin ki, "ağıl dəryasısan", inanacaq... Ölümə aparmaq istəsəniz, bircə sözü dəyişin: "Mən səni şöhrətə aparıram". Arxanıza düşüb gedəcək. Deyin ki, əmrimi yerinə yetirməlisən. Deyəcək: "Baş üstə!".

Adamları idarə etmək məharəti elə bundan ibarətdir... Heç bir canavar sürüsünü manifest qane etməz. Canavarlara söz yox, ət lazımdır. Üzünüzü onlara tutub desəniz ki, siz, ey canavarlar, bu gündən aclıq görməyəcəksiniz, hamısı ağız-ağıza verib ulaşacaq: "Yalan deyirsən, aclığın çarəsi yalnız qoyundur..." Qəzet isə insanlara deyir: "Vətəndaşlar, rəhbərimizin qüdrətli əli ziddiyyətlər əjdahasını boğur. Bu gündən sonra hər şey qayda-qanuna söykənəcək. Ədalət şəfəqləri üfüqdən (Allah bilir, hansı üfüqdən) boylanmaqdadır. Əmin-amanlıq qövsi-quzehi (özü yox, haa, qövsi-quzehi) fırtınaya qalib gələcək (Hələ ki gəlməyib). Bu gündən qanunçuluq (olmayan şey) sizin rifahınızı qoruyacaq..." Və s. və i. a.

"Ziddiyyətlər əjdahası, ədalət, rifah, üfük, qövsi-quzeh, qanunçuluq" dediniz? Görün adamlar sizə necə çəpik çalırlar, şəninizə necə mədhiyələr deyirlər, abidə ucaldırlar, xatirə lövhəsi vururlar. Sözdəki qüdrətə bax! Xoşbəxt eləmək necə də asanmış! Dəbdə olan sözlərlə silahlanıb vaxtınızı istədiyiniz kimi keçərə bilərsiniz. Vaxtaşırı "sabah" sözünü təkrarlayın, hər gün adamların qabağına yeni bir söz atın. Eney cəhənnəm köpəyi Serberə fətir atdığı kimi (*Qədim Roma şairi Vergilinin "Eneidlər" poeməsindən - tərc.*). Belə etsəniz, şöhrət çələngi daim sizin olacaq.

Bütün xalqların, bütün bəşəriyyətin tarixi belədir... - yalnız söz, hay-küy, qatmaqarıışıqlıq. Ortada isə heç nə! Danışa bilməyənlər nə xoşbəxtdirlər: onlar bir-birilərini sözsüz anlayırlar!

8 may 1834-cü il.

ÖTƏN İLİN İCMALI

(İxtisarla)

İlin son günündə, bilmirəm, nəyinsə təsiri ilə əvvəlki vaxtlara nisbətən yuxu məni daha tez haqladı. Bu, bəlkə də, həmin gün çoxlu qəzet məqaləsi oxuduğumdan idi... Azmı yatmışdım, çoxmu yatmışdım, bilmirəm, bir də gördüm ki, qarşımda ağ buluddan çuxa geymiş ixtiyar bir qoca peyda oldu. Baxan kimi tanıdım - Əlahəzrət ZAMAN idi. Şəhadət barmağını əvvəl sağdakı, sonra soldakı qapıya tuşladı. Birinin üstündə KEÇMİŞ, o birininkində GƏLƏCƏK yazılmışdı. İxtiyar qocanın yaxasından üzdən cavan görünən, sifətindən isə ölümqabağı yorğunluq, üzüntü yağan bir qoca da sıyrılıb çıxdı. Alnında qara rəğəmlərlə "1834" yazılmışdı. Sonra gözlərinin qabağından 12 cavan gəlib keçdi. Sınələrində ardıcıl olaraq ayların adları həkk olunmuşdu: Yanvar, Fevral, Mart və s. Onlar bir-bir 1834-ün qarşısından keçib ona dərin ehtiramla baş əydilər. Bu, ömrü boyu əzab çəkmiş qulların öz ağalarına göstərdikləri ehtiramı xatırladırdı. Mənə elə gəldi ki, onlar qısa, cəmi bir ay davam etmiş yaşamları barədə ətraflı hesabat verirlər. ZAMAN BABA onların dediklərini bir-bir əlindəki kitaba yazırdı. Gözucu boylanıb yəqin etdim ki, bu, TARİX kitabıdır.

"Təntənəli keçid" başa çatana, Dekabr qapı arxasında gözdən itənə yaxın 1834 dil açıb danışmağa başladı. Anladım ki, bu sözlər elə-belə, babal yumaq üçün deyilir. Yadımda bunlar qaldı: "Yarandığım gündən, dünyanı məndən əvvəlki-lər necə görmüşdülersə, mən də eləcə gördüm: yenə xalqları idarə edən həmin krallar, yenə kralların idarə etdikləri həmin xalqlar... Hər yerdə yalan, hər yerdə iftira, hər yerdə nadanlıq, hər yerdə mütilik..."

Mən dünyaya gələndə İspaniya Endimion (*Yunan əsətirində çox göyçək bir çobanın adıdır. Ay ilahəsi Selena ona vuru-*

lur və Baş Allah Zevsdən xahiş edir ki, çobanın gözləlliyini saxlamaq üçün onu həmişəlik yatırtсын. Zevs Selenanın arzusunun yerinə yetirir - Tərc.) uyğusundan ayrılmaq üzrə idi. Əlbəttə, İspaniyanın yuxusu məşhur çobanın uyğusu kimi əbədi ola bilməzdi. Siyasi həyatda ən önəmli hadisə Despotizmlə Azadlıq arasında möhkəm bənd kimi ucalmış MANİFEST olub. Həm də bu bənd hər cür siyasi cərəyanın qarşısını kəsirdi. Onu yavaş-yavaş sökməyə başladım. Göllənmiş Azadlıq sıxqa şırnaqlarla açdığım deşiklərdən süzülüb bəndin arxasındakı tarlaları hopa-hopu suvardı (Söhbət İspaniyanın o vaxtkı hökumət başçısı Martines de la Rosadan gedir - Tərc.). Məni ən çox yandıran nadan millətin bu bədbəxtliyə mətinliklə, daha doğrusu, mütiliklə dözməsi oldu. Mən böyük bir diplomatik müqavilənin də (MDB nəzərdə tutulmur - Tərc.) şahidiyəm, amma onun da meyvəsini dərmək mənə qismət olmadı.

Dünyaya gələn bir neçə qiyamçı görmüşəm. İndi ömrümün sonunda topladığı var-dövləti kimə vəsiyyət edəcəyini bilməyən adamın düşdüyü ağır vəziyyətə düşmüşəm. Öz dövrümdə əyalətlərdə "mənəm-mənəm" deyən çox avtoritetlər sabun köpüyü kimi partladı. Yəqin ki, hələ uzun müddət mən onların yaddaşından silinməyəcəyəm.

...1834-cü il fəlakətlərlə dolu olub, lakin əminəm ki, İspaniya tarixində bu barədə heç nə yazılmayacaq, çünki məndən sonra gələnlər daha böyük fəlakətlərlə üzləşəcəklər. Mən dünyanı aldığımından daha bərbad vəziyyətdə təhvil verirəm. Kaş bu bərbadlığın axırı mənim ölümüm qədər yaxın olaydı. Səssiz-səmirsiz yaşadığım kimi səssiz-səmirsiz də ölüb gedirəm. Elə buna görə də gördüklərimi danışmağa çətinlik çəkirəm. Kaş kor doğulaydım.

Ötən hər dəqiqə ömrümün sonunu yaxınlaşdırır. Allah eləsin, məndən sonra gələnlər daha yaxşı şeylərdən danışa bilsinlər. Allah eləsin, mənim gördüyüm şərəfsiz günləri onların heç biri görməsin".

Son sözlər üzüntülü qocanın dodaqlarından üzülən kimi qapılar şaqqıltı ilə taybatay açıldı. ZAMAN öz iti orağı ilə onların ön üçünün də başını eyni anda bədənlərindən ayırıb hamısını KEÇMİŞƏ vasil elədi. KEÇMİŞ qapısı bağlanıb, GƏLƏCƏK qapısı açıldı... Nə qədər baxdım, açıq qapının o tayında heç nə görə bilmədim. Elə bu vaxt 12 vahiməli zəng səsi günün və ilin bitdiyini bildirdi. Gözlərimi ovxalayıb yuxulu-yuxulu gələcəyə açılan qapının üstündəki "1835-ci il" yazısını oxudum. Mən yuxudan tam ayılınca rəqəmlər əriyib yox oldu. Anladım ki, 1835 1834-ün səhvlərinin və büdrəmələrinin təkrar nəşrindən başqa bir şey olmayacaq. Allaha yalvarıram ki, mənim bu bədbin proqnozum doğrulmasın.

*"Müşahidəçi" jurnalı,
31.12.1834*

SEÇMƏLƏR

- Ağillı mətbuat azadlığımız olandan bəri elə bir ağillı şey tapa bilmirik ki, onun haqqında ağillı bir şey yazaq.
- İspaniyada həmişə ikicə sinif olub: həbs edənlər və həbs edilənlər.
- Deputatların qısa, lap qısa iclasları bizim qadınların qısa, lap qısa paltarlarına bənzəyir: açılması yeri örtülər, örtüləsi yeri açırlar.
- Nazirlərdən azadlıq istəmək söyüd ağacından armud gözləmək kimi bir şeydir.
- Hökumət iclasları əsl teatr tamaşasıdır. Bircə fitə basanları çatmır.
- Caninin adam öldürməsi cinayət, cəmiyyətin canini öldürməsi məziyyətdir.
- Dünya ədəbli və ədəbsiz oğruların böyük assosiasiyasından başqa bir şey deyil. Aclıq ucbatından bir adamdan bir peseta oğurlasan, səni dar ağacından asıb biabır edərlər... Xalqın milyonlarını oğurlasan, ömrün boyu var-dövlət, şan-şöhrət içində yaşayarsan.

*"Azadlıq" qəzeti,
23 oktyabr 1993-cü il.*

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ
(1812-1878)

"Mirzə Fətəli bir ədib və bir şair olmaqdan daha artıq bir cəmiyyətçi, bir əməlpərvərdir. Onu yazıçılığa təhrik edən də bədi zövqündən daha artıq ictimai məfkurələri idi. O, yazılarını bir sənət adına deyil, bəlkə ictimai məfkurəsi adına yazır və öz əsərlərindən sadə bədi bir zövq deyil, həyat və cəmiyyət üçün bir nəticə gözləyirdi. O, ədəbiyyatı öz duyğularının, öz məfkurələrinin bir tərcümanı kimi tanıyır, ...öz məfkurələrini həyata keçirmək və yaymaq üçün bir vasitə bilirdi... Lakin bunların hamısına baxmayaraq, biz Mirzə Fətəlini hər şeydən artıq yenə də bir ədib kimi tanımaq istərdik. Nə qədər ədəbiyyat onun fikirlərini yayacaq bir vasitə olmaq üzrə götürülmüş isə də, hər halda, burada Mirzə Fətəli o qədər böyük məharət, bir istedad göstərmişdir ki, hər şeyi geridə buraxıb, ədəbi bir sima kimi ortada qalmışdır".

Cəfər CABBARLI, 1928

Mirzə Fətəli 1812-ci ildə - Rusiya ordusu Azərbaycan ərazisində İran qoşunlarını yenən ili, Rusiya - Fransa savaşının qızgın çağlarında o vaxtlar həтта müdriklərin də baş çıxara bilmədiyi bu mürəkkəb dünyaya göz açıb. Uşaqlığı, gələcəyin şəxsiyyəti kimi formalaşma dövrü Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri arasında keçib. Bütün bu olaylar - Arazın ara (sərhəd) çayına çevrilməsi, Azərbaycanın "əlbir olmuş bir Ayı ilə bir Şir" in caynaqlarında ovlanmış, parça-tikə olmuş "dovşan" a dönməsi, iki dilin, iki dinin, iki əlifbanın, iki dünyagörüşünün ayrıcında qalması gələcək mütəfəkkirin taleyinin, ömür yolunun, məfkurəsinin biçimlənməsində həlledici rol oynayıb. M.F.Axundzadə qarniac, dişləri iti iki əjdahanın - farsizmlə rusizimin qanlı caynaqları arasında girinc olmuş XVIII yüzildən buyanaki zavallı Azərbaycanın böyük övladı, ilkidir. Təbrizli atadan, şəkili anadan törəyən, hələ uşaqkən Arazı dəfələrlə o tərəf - bu tərəfə adla-

mağa məhkum edilən, soyadını gah "Axundzadə", gah "Axundov", gah da "Axundlu" yazdıran, həm fars, həm rus, həm də türk dilini mükəmməl bilən, Güneyin günəşi ilə Quzeyin qarını öz cismində, canında, ruhunda qəribə bir tərzdə birləşdirən, ruhani olmaq amacı ilə Gəncəyə gedib "rus-sayağı" çinovnik kimi formalaşan bu Azərbaycan oğlu əslində öz ömrünü yox, hər yağı cəngində bir şaqqası qalan zavalı ana yurdunun ziddiyyətli, keşməkeşli taleyini yaşayıb. Mirzə Fətəli özündən sonra gələn böyük bir ziyalılar zümresini - Zərdabilələri, Şahtaxtlıları, Nemanzadələri, Mirzə Cəlilləri, Sabirləri... "öz kişi bətnindən doğub". Onlar hamısı bir cəfakəş ziyalı kimi doğma qardaşdılar. Hamısının da həm atası, həm anası Mirzə Fətəlidir. Dramaturgiyamızın, realist nəsrimizin, son dövr fəlsəfəmizin, demokratiya və azadlıq ideyalarımızın da valideyni Mirzə Fətəlidir. Biz hamımız azman Mirzə Fətəli ağacının böyüklü-kiçikli, layiqli-layiqsiz, budaqları - övladlarıyıq. Mirzə Fətəli son 150 illik tariximizin - arzularımızın, ideallarımızın, mücadiləmizin, ağrı-acılarımızın valideynidir...

M.F.Axundzadə - Axundov - Axundlu Şərqlə Qərbi, Quzeylə Güneyi tək-cə şəxsiyyətində, özəl taleyində, fərqi davranışında deyil, genişdiapazonlu yaradıcılığında da məharətlə qovuşdurub. Mədhəyyə də yazıb, komediya da, həcv də qələmə alıb, traktat da, tənqid də qoşub, poema da... Şərq fəlsəfəsinin müdrikliyini Qərb fəlsəfəsinin praqmatikası ilə, İslam dininin aritma, paklaşdırma gücünü xristianlığın bu dünyaya bağlılıq hikməti ilə birləşdirib.

YERİ GƏLMİŞKƏN: *uzun müddət Mirzə Fətəlini və ondan sonrakı aydınlarımızın çoxunu bizə ateist - allahsız, sosialist ideyaları uğrunda mətin mübariz kimi tanıtdırmağa çalışıblar. Amma nə Axundzadənin, nə də onun "övlad"larının əsərlərində Ulu Yaradana - Tanrıya qarşı bir-cə kəlmə də olsun etiraz yoxdur. Onların etirazı, protesti Ulu Tanrının adından öz çirkin*

şəxsi mənafeləri üçün bəhrələnmələrə, milləti qul durumunda, inkişafdankənar saxlamağa çalışanlara qarşıdır. Mirzə Fətəli açıqca yazıb: "Müəllif (yəni o özü - N.Ə.) istəmir ki, xalq ateist olsun, dinsiz və imansız olsun. Müəllifin məqsədi İslam dininin əsr və zamanəyə müvafiq olaraq protestantizmə möhtac olduğunu göstərməkdir. Elə kamil bir protestantizmə ki, o, tərəqqi və sivilizasion şərtlərinə müvafiq olsun, həşərin hər iki cinsinin azadlıq və hüquq bərabərliyinə qərar versin, öz siyasi tədbirləri ilə Şərq padşahlarının despotizmini yumşaltsın və kişiləravadlı bütün İslam tayfasının savadlı olmasını vacib etsin" (Əsərləri, II cild, "Elm", 1988, s. 164).

Cabbarlı yaxşı duyub: Mirzə Fətəli nə edibsə, nə yazıb, nə deyibsə, hamısını öz müqəddəs məfkurəsinin uğurla gerçəkləşdirilməsi naminə edib. Onun müqəddəs məfkurəsi isə Vətəninin, Millətinin tərəqqisi, sivilizasiya aləminə qovuşması, "imzalar içində imzasının görünməsi" olub. Mirzə Fətəli 66 illik ömrünün 50 ilindən çoxunu bu ideala qurban verib, bu yolda gilə-gilə, qətrə-qətrə əriyib.

M.F.Axundzadənin, H.Zərdabinin və sonrakı bütün maarifçilərin, demokratların, aydınların ən böyük, ən acılı dərdi bu olub ki, onların öz canlarını yolunda şama döndərdikləri kütlə, camaat, toplum bu umacaqsız fədailirin qədrini bilməyib, hər an onları didib-parçalamağa, daş-qalaq etməyə hazır olub.

Mirzə Fətəli bu kütlə "nankorluğunun", "naşükürlüyünün" başlıca səbəbini ölkəyə daim yabançı ünsürlərin, yad südü əmmişlərin, özgə dildə düşünüb qərar qəbul edənlərin rəhbərlik etməsində görürdü. Və onu da yaxşı bilirdi ki, qəddar, despot padşahla avam, zavallı, müti kütlə bir-birini tamamlayan, bir-birini yaşadan iki müxtəlif qütblərdir. Despot padşah özünün, nəsil-nəcabətinin, tayfasının, südünü əmdiyi yad ananın, bir yastığa baş qoyduğu yad qadının rifahı naminə kütləni daim əsarətdə, zülmətdə, xof içində saxlamağa çalışır.

O da maraqlıdır ki, belələrinin yedəyində, qamçısı altında əzilən, döyülən, qeyrəti tapdalanan həmin kütlə özünü xoşbəxt, bəxtəvər hiss edir, "müdrək" despotun şəninə mədhiyələr deyir, canını, oğul-uşağını ona qurban deyir. Bunun həqiqət olduğunu anlatmaq üçün Mirzə Fətəli Yusif Sərrac obrazını yaradıb onu hakimiyyətə gətirdi. Qısa müddətdə elin xoşbəxliyi naminə xeyli iş görməsinə baxmayaraq, el onun qədrini bilmədi, ötən əzablı çağların nostalgiyası, nisgili ilə yaşadı, yenidən hakimiyyətə qayıdan Şah Abbası təmtəraqla, qurbanlar kəsməklə qarşıladı. Həmin hekayə-povestin yazıldığı vaxtdan 150 il keçib. İlahi, kütlə yenə həmin kütlə, despot yenə həmin despotdur. Yusif Sərracla yenə gözdənuzaq, könlüdənirəq yerlərdə gizlənməyə, el üçün elsiz ağlaya-ağlaya gözdən olmağa məhkumdurlar...

M.F.AXUNDZADƏ

"KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI"NDAN SEÇMƏLƏR (*Dili sadələşdirilib*)

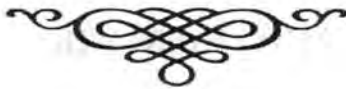
...Heyf sənə, ey İran! Əhalin nadandır, sivilizasiya dünyasından bixəbərdir, azadlıqdan məhrumdur, padşahın despotdur (Despot ibarətdir bir padşahdan ki, ...heç bir qanuna əsaslanmır, xalqın malını və canını hədsiz dərəcədə öz inhisarına çevirir, həmişə yalnız öz şəxsi mənafeyindən çıxış edir, xalq onun hakim olduğu səltənətdə rəzil kölə kimi azadlıqdan və insan hüququndan tamamilə məhrum olur)...

Despot zülmünün təsiri... səni mütiliyə və alçaqlığa, rəzalətə və zillətə, asılılığa və yaltaqlığa, riyakarlığa və parçalanmaya, məkrə və ələbaxımlılığa, qorxaqlığa və gözüqırıqlığa öyrəncəli edib... Yüz illər keçəndən sonra da sən özünə qayıdıb asayışə və səadətə çatmayacaq, sivilizasion millətlərlə bə-

rabər ola bilməyəcəksən... Sənin padşahın... elə bilir ki, padşahlıq ibarətdir ... əlaltılarının ona baş əyib səcdə etməklərindən və rəzil qul kimi "Baş üstə!" deməklərindən (və axmaq şairlərin onu uşaq aldatmaları ilə tərifləməsindən)... Heç kəsin ixtiyarı yoxdur onlara desin: ey səfehlər, nə üçün bu kimi axmaq sözləri yazırsınız (və nə üçün bu kimi yalanlarla özünüzü və padşahınızı bütün aləmdə rüsvay edib bütün xalqların məsxərə alətinə çevirirsiniz? Bir padşahın ki məmləkəti idarə və tərbiyə etmək qaydalarından, ədalət, mürvət rəiyyət-pərvərlik və vətənpərvərlikdən xəbəri olmaya..., daha nə kimi cahü cəlal və əzəmət sahibi ola bilər? Onu hansı işinə görə Cəməsidə tay tutmaq olar? Padşahın təbəələri və rəiyyətləri şiddətli zülm və hədsiz yoxsulluq üzündən baş götürüb bütün aləmə dağılırlar, bununla belə, o özünün hər gün verdiyi fərmanlarında "şahlıq üzüyü mənim qüdrətli barmağıma taxıldandan bəri ədalətimin şöhrəti Aydan balığadək bütün dünyanı tutub" səcli möhürünü vurur...).

...Despot padşah əyalətlərdə hakimlik işini savadsız və qabiliyyətsiz şahzadələrə tapşırıb... Şahzadə yuxarı başda əyləşir, onun hüzuruna gələnlər kimliyindən asılı olmayaraq təzim etməli, əl-əl üstə durub gözləməlidirlər ki, görsünlər ağzından nə çıxacaq... O, gündüzə "gecə" desə, bunlar deyərlər: döğrudan, nə aylı-ulduzlu gecədir...

Ey əhli-İran, sən azadlığın ləzzətini duyub, insan haqlarından xəbərdar olsaydın, belə köləliklə, belə rəzalətlə barışmazdın... Sən sayca və qüdrətcə despotdan qat-qat artıqsan. Sənə nə ancaq həmrəylik və yekdillik lazımdır ki, inqilab edib köləlikdən qurtarasan...

OTTO BISMARCK

1815-ci il aprelin 1-də Maqdeburq yaxınlığındakı Şönhauzen malikanəsində zabit ailəsində doğulub. Xüsusi rejimli ibtidai məktəbdə, iki gimnaziyada, iki universitetdə təhsil alıb. 1859-1862-ci illərdə Prussiyanın Rusiyada, 1862-ci ildə Fransada səfiri olub. Elə həmin ildən Prussiyanın baş naziri və xarici işlər naziri işləyib. 1871-1890-cı illərdə Almaniya imperiyasının reyxskansleri vəzifəsində çalışıb. 1890-cı il martın 20-də imperator II Vilhelmin təkidi ilə istefa verib. 1898-ci il iyulun 30-da 84 yaşında ikən vəfat edib.

Otto Eduard Leopold fon Şönhauzen Bismark ictimai fəaliyyətinin tarixi əhəmiyyətinə, siyasi və diplomatik qabiliyyətinin müstəsnalığına görə XIX yüzilin dövlət xadimləri sırasında ən öncül yerlərdən birini tutur. O, ötən əsrdə (XIX - red.) təkcə Almaniyanın deyil, həm də bütün Avropanın, bütün dünyanın taleyinə həlledici təsir göstərən qüdrətli şəxsiyyətlərdən biri, bəlkə də birincisi olub. Bismarkın həyat və fəaliyyəti barədə indiyədək 15 dildə 8 mindən çox kitab və məqalə yazılıb. Bu o deməkdir ki, bir qəzet məqaləsində bu məşhur şəxsiyyətin çoxşaxəli işgümrünün bütün tərəflərini əhatə etmək mümkünsüzdür. Ona görə də bu gün mən Bismarkın uzun cismani və siyasi ömrünün yalnız bir qolunun - Almaniyanın birləşdirilməsi uğrunda onun apardığı mübarizənin (1864-1871-ci illər) yalnız bir hissəsini xatırlatmaq istəyirəm. Bu zaman onu nəzərə almışam ki, həmin bölüm bu gün siyasi burulğanlar içərisində yaşayan azərbaycanlı üçün çox önəmlidir. İndi özünüz görəcəksiniz ki, illərdən bəri "böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan bədnam qonşularımız Bismarkın 130 il əvvəl "yazdığı", "tamaşaya qoyduğu" və "baş rolda çıxış etdiyi" tarixi "dram"ın ssenarisi üzrə hərəkət etməyə çalışırlar. Bu "dram" üç hissədən (pərdədən) ibarət idi və bu hissələr bir-birinə "dəmir və qan" (yəni ardıcıl, möhkəm diplomatiya və müharibə) siyasəti ilə bağlanmışdı. Söhbətimiz həmin "əsər"in yalnız birinci pərdəsi - "Şlezviq və Hol-

şteyn problemi"nin bismarksayağı həlli barədə olacaq.

"Şlezviq və Holşteyn problemi"nin tarixi qədim və dolaşığıdır. XV əsrin ortalarından Danimarka ilə şəxsi siyasi ittifaqda (uniyada) olan Şlezviq və Holşteyn hersoqluqlarında yaşayan əhalinin çox hissəsi almanlar idi. Onlar 1848-ci ilin martında (1988-ci ilin fevralı ilə müqayisə edin) Danimarka tabeliyinə qarşı "milli azadlıq hərəkatına" başlayırlar. Hər iki hersoqluq öz müstəqilliyini elan edir, müvəqqəti hökumət yaradır, konstitusiyaya qəbul edir. Başqa ölkələrdəki almanlar hər vasitə ilə öz millətdaşlarını "dəstəkləyib" aləmə car çəkirlər ki, Danimarka Şlezviq və Holşteyn almanlarının milli hüquqlarını tapdalayır, onların mədəniyyətini və dilini inkişaf etməyə qoymur. Alman İttifaqının tapşırığı ilə Prussiya bu "münaqişəni" silah gücünə yoluna qoymağa başlayır. Beynəlxalq aləm (böyük dövlətlər) işə qarışır, 1852-ci ilin mayında Londonda protokol imzalanır ki, Şlezviq və Holşteynin Danimarka ilə 400 illik uniyası var, onu pozmaq olmaz. Münaqişə bir müddət səngiyir və təqribən 10 ildən sonra yenidən "közərir": 1863-cü il martın 30-da kral VII Frederik Şlezviqin Danimarkaya birləşdirilməsi (oxu: Dağlıq Qarabağın muxtar vilayət statusunun ləğv edilməsi) və Holşteyndə müstəqil idarə sistemi tətbiq edilməsi barədə fərman verir. Bundan sonra "Şlezviq və Holşteyn problemi" yenidən Almaniya ictimai rəyinin və Avropa diplomatiyasının diqqət mərkəzində dayanır. Prussiya, Avstriya və İttifaq seymi Danimarka hökumətinin bu hərəkatına qarşı protest edərək bildirirlər ki, guya o, həmin hersoqluqların muxtar hüquqlarını və onların bölünməzlik prinsipini pozub. Noyabrın 15-də VII Fredirik ölür. Övladı olmadığından hakimiyyət IX Xristiana keçir. Noyabrın 18-də onun imzaladığı yeni konstitusiyaya görə, Şlezviq Danimarkanın adı bir əyalətinə çevrilir. Fridrik Avqustenburq adlı birisi özünü Şlezviqin və Holşteynin hersoqu elan edir. Alman dövlətlərindən bir neçəsi onun bu iddiasını qanuni sayır. Berlində, Frankfurt-Maynda, Hamburqda, Ştutqartda

və başqa şəhərlərdə hersoqluqların müstəqilliyi və London protokolunun ləğv edilməsi uğrunda mübarizə komitələri yaradılır, könüllü silahlı dəstələr ("yaraqlılar") düzəldilir, əhəli-dən ianə toplanır, Almaniya mətbuatı Şlezviqin və Holşteynin "tarixi alman torpaqları" olduğu barədə geniş təbliğat-təşviqat kampaniyası aparır. Bu himayədən ruhlanan Avqustenburq böyük dövlətlərə, o sıradan Prussiyaya müraciət edərək hersoqluqların müstəqilliyini və onun qanuni hakim olduğunu tanımağı xahiş edir.

Bəlkə də böyük dövlətlər bu addımı atardılar - Bismark, onun dərin siyasəti olmasaydı. Bismark istəməirdi ki, 39 dövlətdən ibarət Alman İttifaqına daha bir "cırdan dövlət" əlavə olunsun. Onun fikri həmin hersoqluqları Prussiyaya birbaşa birləşdirmək idi. O öz yaxın adamlarının birinə deyibmiş: "Heç vaxt parçalanmayacaq şlezvililər-holşteynlilər nə vaxt-sa prussiyalı olmalıdırlar. Bu mənim məqsədimdir...". Bu məqsədə çatmaq üçün Bismark diplomatiyanın incəliklərinə söykənən açıq işğala bel bağlayırdı. Avqustenburqa deyirdi ki, Prussiya London protokoluna qol çəkib, onu poza bilməz, özü isə əlaltından hücum əməliyyatı hazırlayırdı. Həmin əməliyyatı uğurla həyata keçirmək üçün o, birinci addım kimi dövrün güclü dövlətlərindən olan Avstriyanı müəyyən vədlərlə öz tərəfinə çəkdi. Sonra ona nail oldu ki, İttifaq seymi dekabrın 7-də cəmi bir səs çoxluğu ilə Danimarkaya qarşı "ekzekusiyaya" ("cəzalandırma", "divantutma"), yəni hərbi müdaxiləyə icazə verdi. Danimarkaya müddət qoyuldu ki, dekabrın 24-dək konstitusiyanın hersoqluqlarla bağlı maddəsini dəyişməsə və qoşunlarını oradan çıxarmasa, Prussiya və Avstriya oraya hərbi qüvvə yeridəcək. Bavariya Avqustenburqu müdafiə edir, Fransa və İngiltərə isə məsələ ilə bağlı beynəlxalq konfrans çağırılmasını istəyirdilər. Bismark özünü elə göstərirdi ki, guya həm London protokoluna hörmət edir, həm də konfrans çağırılmasının əleyhinə deyil, lakin əsas qabiliyyətini öz niyyətini gerçəkləşdirməyə yönəldirdi.

1884-cü il yanvarın 14-də Avstriya və Prussiya Danimarka Xarici İşlər Nazirliyinə birgə nota-ultimatum göndərdilər. Adını da belə qoydular ki, onların məqsədi yalnız Şlezviq və Holşteyn əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən və hüquqlarını qorumaqdan ibarətdir. Yanvarın 18-də Danimarka rədd cavabı verdi. Bundan sonra Avstriya və Prussiya onunla diplomatik münasibətləri kəsib öz qoşunlarına hərbi əməliyyata başlamaq əmri verdilər.

Deputatlar palatası müharibə üçün vəsait ayırmaqdan imtina etdi. Uzun mübahisələrdən, siyasi gedişlərdən, izahetmələrdən sonra deputatların yumşaldığını görən Bismark ona nail oldu ki, yanvarın 24-də kral landtaqı (parlament) buraxdı.

İndi birçə İngiltərəni, Fransanı, Rusiyanı və başqa dövlətləri yola gətirmək qalırdı. Yanvarın 31-də Avstriya və Prussiya onları əmin etdilər ki, Danimarka dövlətinin ərazi bütövlüyünə toxunulmayacaq, məqsəd oradakı alman əhalisinin hüquqlarını təmin etməkdən ibarətdir. Yalnız bundan sonra, fevralın 1-də Prussiya və Avstriya qoşunları feldmarşal Vrangelin komandanlığı ilə Şlezviqə daxil oldu. Beləliklə, Danimarkaya qarşı iki qüdrətli dövlətin müharibəsi başlandı. Hücuma keçən əsgərlərin sayı Danimarkanın bütün ordusunda olan əsgərlərin ümumi sayından iki dəfə çox idi, yəni əslində müharibənin taleyi məlum idi. Buna baxmayaraq Prussiya-Avstriya qoşunları danimarkalıların ciddi müqaviməti ilə üzləşdilər: müharibə 6 aya yaxın davam etdi. Danimarka kömək üçün İngiltərəyə, Fransaya, Rusiyaya üz tutsa da, Bismark hər şeyi əvvəlcədən götür-qoy etmişdi. Bilirdi ki, həmin dövlətlər Prussiyanın və Avstriyanın nüfuzu qarşısında münaqişəyə birbaşa qarışmaq arzusunda olmayacaq, uzaq-başı onları danışıqlara dəvət edəcəklər. Doğrudan da, belə oldu: beynəlxalq konfrans barədə məsləhətləşmələr başlandı. Bismark zahirən bu təklifi alqışlasa da, cəbhədəki yürüşü davam etdirir. Danimarkanın Şlezviq və Holşteynlə əlaqəsi ol-

mayan başqa ərazilərini də ələ keçirirdi (Ermənilər Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdan kənardakı rayonlarını buna görə tuturlar). Danimarkanın Kolding şəhəri işğal olunandan sonra seym belə qərara gəldi ki, müharibə getdiyi üçün 1852-ci il London protokolu qüvvəsini itirmiş hesab olunur. Beləliklə, bu beynəlxalq sənədi müdafiə adı ilə başlanmış savaşa indi yeni tələblərlə davam edirdi. Aprelin 25-də Londonda beynəlxalq konfrans açılana qədər Prussiya Danimarka ərazisinin daha bir bölümünü ələ keçirdi. Konfrans isə düz iki ay uzandı. Qaliblər tələb etdilər ki, Şlezviq və Holşteynə tam müstəqillik və Danimarka tərkibində siyasi muxtariyyət verilsin (Azərbaycanın tərkibində DQR yaradılsın). Bismark bilirdi ki, Danimarka buna razı olmayacaq (olmadı da) və konfransda iştirak edən dövlətlər həmin hersoqluqların Danimarkaya tabe olmasını məqbul saymayacaqlar. İyunun 25-də konfrans və ayyarımliq atəşkəs razılığı heç nəsis başa çatdı. Prussiya və Avstriya hərbi əməliyyatı dərhal bərpa etdilər. Danimarka daha bir neçə yaşayış məntəqəsi itirdi. Yalnız bundan sonra məğlub tərəf birbaşa danışıqlara razılıq verdi. 1864-cü il oktyabrın 30-da Vyanada sülh müqaviləsi imzalandı - Şlezviq, Holşteyn və Lauenburq Prussiya ilə Avstriyanın sərəncamına keçdi. Danimarka epopeyası qələbə ilə başa çatdı. Dörd əsrdən bəri bu ölkənin tərkibində olan hersoqluqlar zor gücünə ələ keçirildi. Beynəlxalq ictimaiyyət epopeyanın qəhrəmanı Bismarkı nəinki məzəmmət etmədi, əksinə, onun nüfuzu daha da yüksəldi. Bu qələbədən ruhlanan baş nazir növbəti 7 ildə öz müttəfiqləri sayılan Avstriya və Fransanı da diz çökdürüb böyük Almaniya imperiyasını yaratdı.

Qarabağ "tonqalı"nda əlini qızdıran cənabalar! Ehtiyatlı olun, tarix təkrarlana bilər!

*"Azadlıq" qəzeti,
26 mart 1994-cü il.*

TORO

1966-cı ildə Bakıda Asiya və Afrika Yazıçıları ilə Həmrəylik Komitəsinin müşavirəsi keçirilirdi. Həmin məclisdə ABŞ yazıçısı və jurnalisti Cozef Nort da iştirak edirdi. Bir müddətdən sonra Amerikanın "Uorker" qəzetində onun "Nəsimi və Toro" adlı məqaləsi çıxdı. Həmin məqalənin tərcüməsini "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində oxuyandan sonra Toronun kimliyi ilə maraqlandım, "Uolden yaxud Meşədə həyat" əsərini mütləq etdim. Və qərribə bir aləmə düşdüm. "Azadlıq"ın oxucularını həmin sehirlə aləmlə "görüşdürməzdən" əvvəl görkəmli filosof yazıçının həyat və yaradıcılığı barədə qısa bilgi vermək istərdim.

Henri Devid Toro 1817-ci il iyulun 12-də Massaçusets ştatının Konkord şəhərində doğulub. Hələ kiçik yaşlarından təbiətə sonsuz sevgisi onu yaşadlarından fərqləndirib, qayğısız uşaqlıq illərində gününün çoxunu açıq havada - meşədə, çəməndə, çay kənarında keçirib. 1827-1830-cu illərdə Konkord Akademiyasında təhsil alıb. 1833-cü ildə Harvard Universitetinə qəbul olunub. Oradakı təhsil sistemi, fənlərin üzdən tədrisi Toronu qane etmir. Bir dəfə dostu, məşhur yazıçı və filosof Ralf Uoldo Emerson Harvard Universitetini öyərək deyir: "Orada elmin çox sahələri təmsil olunub". İngilis dilində "branch" sözünün həm "sahə", həm də "budaq" anlamlarını bildirməsindən məharətlə istifadə edən Toro cavab verir: "Düzdür, budaqlar həqiqətən çoxdur, hayıf ki, onların kökünü bizə göstərmirlər".

Narazılığına baxmayaraq o burada antik mədəniyyəti, qədim və çağdaş dilləri, ədəbi-fəlsəfi abidələri, müasir ədəbiyyatı öyrənir, 1837-ci ildə "Kommersiya ruhu" mövzusunda diplom essesi müdafiə etdikdən sonra Konkordda müəllim işləyir. Həmin il oktyabrın 22-dən müntəzəm olaraq "Gündəlik" yazmağa başlayır. Onun əsərlərinin 20 cildlik tam külliyyatının 14-nü 25 illik bir dövrün məhsulu olan həmin

"Gündəlik" təşkil edir. Adı "Gündəlik" olsa da, bu avtobiografik əsərin içərisində hər şey tapmaq olar: ədəbiyyat, fəlsəfə, təbiətə dair elmi-bədii etüdlər və s. Onun çox hissəsi müəllifin özünün özü ilə söhbətlərindən, mübahisələrindən, razılaşmalarından ibarətdir.

Torunun sonrakı həyat yolu belədir:

1838 - Böyük qardaşı Conun köməkliyi ilə şəxsi məktəb açıb 3 il özəl metodika ilə müəllimlik edir.

1839 - İki il əvvəl tanış olduğu Elen Syuola məktub yazıb evlənməyi təklif edir. Rədd cavabı aldığı üçün möhkəm sarsılır və ömrünün sonuna qədər subay qalır.

1840 - "Dayl" ("Siferblat") jurnalında əməkdaşlığa başlayır, 4 ildə 30-a yaxın məqalə dərc etdirir ("Konfusinin deyəmi", "Manu qanunları", "Çin dördcildliyi", "Budda duaları" və s.).

1841 - Maliyyə çətinliyi üzündən R.U.Emersonun evinə köçüb dülgərliklə, bağbanlıqla, dalandarlıqla məşğul olur.

1842 - Görkəmli romantik yazıçı və estetik Nataniyel Hörtornla tanış olur.

1845-ci il iyulun 4-də Konkorddakı meşələrdən birində, Uolden gölünün sahilində qonşudan borc aldığı balta ilə özünə ağacdan "ev" tikir və... 2 il 2 ay orada tək-tənha yaşayır. Həmin müddətdə "dünya ədəbiyyatının əsl şedevrlərindən olan" (N.Pokrovski) "Uolden yaxud Meşədə həyat" ("Walden or Life in the woods") bədii-fəlsəfi traktatının qaralmasını qələmə alır.

1848 - İkinci məşhur əsərini - "Vətəndaş itaətsizliyi" essesi-ni yazır.

1854 - "Uolden yaxud Meşədə həyat" çapdan çıxır.

1862 - Xroniki bronxit xəstəliyinin kəskinləşməsi nəticəsində vəfat edir.

"UOLDEN YAXUD MEŞƏDƏ HƏYAT"

Əsəri müəllifin ictimai ədalətsizliklərə, sivilizasiya pərdəsi altında insan hüquqlarının tapdanmasına, cəmiyyətdəki başqa haqsızlıqlara qarşı üsyanıdır. Əsərin əsas ideyası var-dövlət toplamağın, cah-cəlal düzəltməyin və bütün bunlara görə kimlərdənsə asılı olmağın mənasızlığını göstərməkdir. Müəllif öz "meşə eksperimenti" ilə sübut etməyə çalışır ki, hər bir insan ona lazım olan ən zəruri şeyləri (Buraya Toro ilk növbədə Yeməyi, Evi, Paltarını və Yanacağı daxil edir) heç kəsə əl açmadan, öz halal zəhməti ilə düzəldə bilər. O belə hesab edir ki, çağdaş sivilizasiya insanların istismarı, mənəvi aləminin miskinləşməsi, azadlıqdan məhrum olması hesabına başa gəlirsə, belə sivilizasiyadan imtina etmək daha yaxşıdır. "Bir sinifin cah-cəlalı başqasının dilənçiliyi hesabına başa gəlir... Dəmir yollarındakı şpallara fikir vermisinizmi? Onun hərəsi bir adamdır, rellər həmin zavallıların üstünə döşənib... Xoşbəxtlər vaqonlarda rellərin, rellər isə oraya uzanmış bədbəxtlərin sinəsindən keçib gedir...".

Toronu tanıyanlar onu yabanı təbiətin bir hissəsi sanıblar. N.Hotorn onun haqqında yazıb: "Toro təbiətin "acgöz" və həssas müşahidəçisidir... Bu sevgiyə cavab olaraq təbiət onu sevimli balası kimi bağrına basır, heç kəsə vermədiyi sirləri ona etibar edir. O, vəhşi heyvanları, balıqları, quşları, sürünənləri yaxından tanıyır. Otlar, çiçəklər onun yaxın dostlarıdır".

"Uolden yaxud Meşədə həyat" müəllifin "meşə həyatının" adicə hesabı deyil. Burada yazıçının dünyagörüşü, insan-təbiət əlaqələrinə münasibəti, cəmiyyətə və sivilizasiyanın tərəqqisinə baxış tərzini əksini tapıb. Toronun həmin traktatda bəhrələndiyi bədii-fəlsəfi metodların sensualizmdən tutmuş ifrat mücərrədliyə, gerçəkliyin rəmzi yozumuna qədər hər şeyi

əhatə edən geniş diapazonu insanı heyrətə gətirir. Töronun

FƏLSƏFİ VƏ SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

Emersonun başçılıq etdiyi transendentalistlər dövründə Avropa romantiklərinin, xüsusən Karleylin və Russonun, protestantizm ideyalarının və Şərq fəlsəfi fikrinin təsiri ilə XIX əsr Amerika ictimai münasibətləri şəraitində formalaşmış. Romantizmlə demokratizmin orijinal biçimdə uzlaşmasından bəhrələnən Toro dövlətin və dövlət başçılarının mənəvi dəyərlərə neqativ münasibətini açıq tənqid edir, milli mədəniyyətin inkişafına, sosial çəkişmələrin həlli prosesində şəxsiyyətin mənən kamilləşməsinə ayrıca əhəmiyyət verir, təbiəti ilahiləşdirərək insanları onunla qaynayıb-qarışmağa çıxırır, quldarlıq əleyhinə barışmaz mübarizə aparırdı. Yaşadığı cəmiyyətin sosial-siyasi ziddiyyətlərini amansızcasına tənqid edən Toro ilk növbədə mülkiyyət, əmək bölgüsü, mədəniyyət, biznes, dövlətçilik məsələlərini araşdırır və onların hamısına insanın, şəxsiyyətin daxili azadlığı platformasından yanaşır və deyir: *"Nə qədər ki dövlət şəxsiyyəti ali və müstəqil bir qüvvə kimi tanımayacaq, ona məhz bu prinsiplə yanaşmayacaq, o vaxta qədər əsl azad və mədəni dövlətdən danışmağa dəyməz"*.

"Mən elə bir dövlət arzusundayam ki, adamların hamısına ədalətlə yanaşsın. qonşu dövlətə hansı hörmətlə yanaşmalıdırsa, şəxsiyyətə də elə hörmətlə yanaşsın. Mən elə bir dövlət arzusundayam ki, hətta onun əleyhinə gedən vətəndaşları da özününkü hesab eləsin. ... qonşu qonşu ilə, dost dostla necə rəftar etməlidirsə, dövlət də öz vətəndaşları ilə elə rəftar etsin".

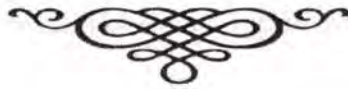
"Bir ölkədə ki adamları ədalətsizcəsinə həbsxanaya salalar, həmin ölkədə ədalətli adamların yeri elə həbsxana olmalıdır". "Necə ki dollara adam alırlar, adamları öldürməyə silah alırlar. öz dollarıma (bu lap mümkün olsa belə) nəzarət etməyə

mənim həvəsim yoxdur".

"Dəyişən əşya deyil, bizik. Paltarını sat, amma fikirlərini saxla".

"Neçə il əvvəl bir fermerin bağında bir alma ağacı varmış. Ağacın gövdəsinə bir böcək sürfə qoyubmuş. Vaxt keçir, ağac qocalıb quruyur və ondan stol düzəldirlər. 60 il mətbəxdə ev yiyələrinə sədaqətlə xidmət edəndən sonra günlərin bir günü stolun qalın üst taxtasının içindən "mişar" səsi gəlir. Bir neçə həftə beləcə davam edir və oradan qəşəng, yaraşığı bir böcək çıxır. Mütəxəssislərin dediyinə görə, həmin böcəyə can verən stolun üstündəki çaydanın istisi olub (*Doğrudan da, XIX əsr Amerika mətbuatı belə bir böcək barədə məlumat verib və yazıçı German Melvill (1819-1891) bu fakt əsasında "Alma ağacından düzəlmiş stol" adlı hekayə yazıb - N.Ə.*). Belə şeylərə rast gələndə dirilmə hadisəsinə və ölməzliyə inanmağım gəlir. Kim bilir, bəlkə çoxdan ölüb getmiş köhnə cəmiyyətin ağacları qatlarının altında gözəl, qanadlı bir ömür "nəfəs alır", bəlkə nə vaxtsa, hansısa bir ağacdən düzəlmiş tabutun taxtasında bir həyat yaşayır...".

*"Azadlıq" qəzeti,
8 oktyabr 1993-cü il.*

HENRİ DEVID TOROVƏTƏNDAŞ İTƏƏTSİZLİYİ¹

(İxtisarla)

Mən "Mən yaxşı hökumət mümkün qədər az idarə edən hökumətdir" (*Ralf Uoldo Emersonun fikridir - tərc.*) müddəası ilə tam razıyam və arzu edirəm ki, bu müddəa tez və daha sistemli şəkildə gerçəkləşsin. Gerçəkləşəndə o əvvəl-axır "Ən yaxşı hökumət heç idarə etməyən hökumətdir" şüarına çevriləcək ki, mən buna da şürikəm, adamlar hazır olanda isə onların hökumətləri elə bu cür də olacaq. Hökumət ən yaxşı halda yalnız vasitə ola bilər, amma, adətən, hökumətlərin çoxunun, bəzən hətta heç birinin bir vasitə kimi də kəsəri olmur. Daimi ordu əleyhinə çoxsaylı, ciddi və axırda uğur qazanacaq etirazlar daimi hökumətə də şamil edilə bilər. Daimi ordu daimi hökumətin vuran əlindən başqa bir şey deyil. Hökumət əhalinin iradəsini gerçəkləşdirməyə borclu olan bir formadır, lakin bu hökumət-forma əhalinin istəyinə əməl etməyəndə şər qüvvəyə çevrilir...

Amerika hökuməti nədir? Özünü əbədiləşdirməyə çalışan, amma addımabaşı öz hakimiyyətindən nəşə itirən yeni bir gələcək-ənənə. Bu hökumətin gücü birçə nəfərin də gücündən azdır. Belə deyilsə, bəs niyə birçə adam onu öz iradəsinə tabe edib? Əhali üçün hökumət oyuncaq tufəng kimi bir nəmənədir. Belə vəziyyət hökumətin mövcudluğunu daha da gərəkli edir - əhaliyə yalandan səs-küy salan mürəkkəb biçimli bir mexanizm lazımdır, elə bilsin ki, başının üstündə, doğrudan da, hökumət var. Oyuncaq hökumətlər adamları və özlərini asanlıqla aldada bilirlər. Bunun əla bir şey olduğunu hamımız qəbul etməliyik, di gəl bizim hökumət bir dəfə də olsun

¹ Əsər 1848-ci ildə yazılıb, 1849-cu ildə "Mülki hökumətə müqavimət" adı ilə Elizabet Pibodi'nin "Estetika jurnalı"nda dərc olunub.

bir işin qulpundan yapışmayıb - həmişə bərkə düşəndə yaxasını məsuliyyətdən kənara çəkib. Ölkənin azadlığını hökumət qorumur. Qərbi də o məskunlaşdırmır, maarifi də o yaymır. Azadlıq da, maarif də Amerika xalqının öz təbiəti sayəsində qazanılıb və hökumət əngəl törətməsəydi, xalqımız daha çox uğur qazanardı. Hökumət adamların əl-ayağına dolaşan bir vasitədir. Bu vasitə öz təbəələrinin əl-ayağına nə qədər az dolaşsa, o qədər kəsərli olar. Ticarət təbiətə rezin topa bənzəməsəydi, qanunvericilərin ucaldıqları divarı heç vaxt aşabilməzdi. Gələcəkdə qanunvericilər bugünkü əməllərinə görə qatırı aşırmaq üçün rellərin üstünə qəstil düzən bədəməl uşaqlar kimi mühakimə olunacaqlar.

Hər cür hökuməti rədd edənlərdən fərqli olaraq mən bir vətəndaş kimi hökumətin dərhal ləğv edilməsini deyil, dərhal yaxşılaşdırılmasını tələb edirəm. Qoy hər kəs hansı hökumətə rəğbət bəsləməyə hazır olduğunu söyləsin. Elə bunun özü yaxşı hökumətin yaradılmasına doğru atılmış bir addım olar.

Hakimiyyəti ələ alandan sonra xalq onu çoxluğa verirsə və bu çoxluq hakimiyyəti uzun müddət əldə saxlaya bilirsə, bu o demək deyil ki, ölkə çox ədalətlə idarə olunur. Bunun çox sadə bir səbəbi var: idarə edən çoxluq fiziki cəhətdən daha güclüdür. Çoxluğun hakim olduğu hakimiyyət hətta kütlənin başa düşdüyü məhdud mənada da ədalətli ola bilməz. Görəsən, elə bir hökumət qurmaq mümkün deyilmi ki, orada nəyin gerçək, nəyin yalan olduğunu çoxluq yox, vicdan müəyyənləşdirsin. Çoxluq yalnız o məsələləri həll etsin ki, onlara məqsədüvəqunluq ölçüsü ilə yanaşmaq lazım gəlir. Nəyə görə vətəndaş bir anlığa, azacıq da olsa, öz vicdanını qanunvericinin ixtiyarına buraxmalıdır? Belə olacaqdısa, hər kəsin vicdanının olması nəyə lazım imiş? Mən belə hesab edirəm ki, biz əvvəl insan, sonra təbəə olmalıyıq. Yaxşı olmazmı ki, insanları daha çox qanuna yox, haqq-ədalətə hörmət ruhunda tərbiyə edəydilər? Mənim öz öhdəmə götürə biləcəyim yeganə vəzifə

budur ki, özüm nəyi düzgün sayıramsa, onu da icra edirəm. Düz deyiblər ki, korporasiyanın vicdanı yoxdur. Amma vicdanlı adamlardan ibarət korporasiyanın vicdanı ola bilər. Qanun hələ heç vaxt adamları, azacıq da olsa, ədalətli etməyib; qanuna hörmətə görə hətta ləyaqətli insanlar da hər gün ədalətsizlik alətinə çevrilirlər. Qanuna hədsiz hörmətin nəticəsidir ki, əsgərlər öz arzularının, sağlam düşüncələrinin və hətta vicdanlarının əleyhinə olaraq dağlara, dərələrə vuruşmağa gedirlər... Onlar çirkin bir işə cəlb olunduqlarına şübhə etmirlər. Onların hamısı sülhsevər adamlardır. Amma bilmək olmur, bu əsgərlər insandırlar, yoxsa iqtidarda olan hansısa bir vicdansızın sərəncamına verilmiş gəzəri bir istehkam, barıt anbarı?.. Hərbi limana gedib dənizçi əsgərin sir-sifətinə baxın: görün, Amerika hökuməti nə yetişdirib - o, insan deyil, kölgədir, canlı meyitdir...

Çoxluq dövlətə elə bu cür - insan kimi yox, məşin kimi yalnız öz bədəni ilə xidmət edir. Daimi ordu, milis, zindan gözetçiləri belələrindən, dövlətə bədəni ilə xidmət edənlərdən ibarətdir... Onların düşünmək, duymaq tələbatı öldürülüb. Onlar insan deyillər, ağacdırlar, torpaqdırlar, daşdırlar. Görəsən, ağacdən adam düzəltmək olmazmı? Olsaydı, ağac adamlar dövlət işlərinə daha çox yararlıdılar. Həmişə müqəvvalar, gil bütlər bizim hərbiçilərdən hörmətliyədirlər. At da, it də onlardan qiymətliyədir. Amma onları da, adətən, yaxşı vətəndaşlar sırasına daxil edirlər. Başqaları, məsələn, bir çox qanunvericilər, siyasət xadimləri, hüquqşünaslar, ruhanilər və məmurlar dövlətə, əsasən, beyinləri ilə qulluq etsələr də, çox vaxt mənəvi fərqləri görməyə qadir olmadıqlarından Şeytana da, Allaha da eyni canfəşanlıqla xidmət göstətirirlər. Çox az adam - qəhrəmanlar, fədailər, şəhidlər, yüksək mənada islahatçılar və həqiqi insanlar dövlətə həm də vicdanları ilə xidmət edir və belə olduğuna görə də elə həmin xidmət etdikləri dövlətə tez-tez müqavimət göstətirirlər. Adətən, belələrini döv-

lət özünə düşmən sanır. Müdriklər "gil olub soyuq gələn deşiyi qapamaq"dansa (*V.Şekspirin "Hamlet" əsərindən - tərc.*), dövlətə insan kimi fayda verməyi daha üstün tuturlar - soyuq gələn deşiyi ölüünün cəsədi ilə də qapamaq olar:

*Mənim əslim-nəslim elə uca ki,
Heç kəsə qulluqçu ola bilmərəm.
Mən nökrə deyiləm, kimsə əmr edə,
Dövlətin əlində kor alət olam...*

*(V.Şekspir. "Kral İohann".
Sətri tərcümə)*

Bizim zəmanədə insan hökumətə necə münasibət bəsləməlidir? Cavab verirəm: taleyini indiki hökumətə bağlayan adam əvvəl-axır rüsvay olacaq. Kələyə hökumətlik edən siyasi quruma mən, bircə an da olsa, "öz hökumətim" deyə bilmərəm.

Hökumətin tiranlığı, yaxud fərsizliyi dözülməzlik həddinə çatanda hər kəsin inqilab etmək, yəni hökumətə müqavimət göstərmək hüququ var. Bunu hamı qəbul edir, amma onu da bildirlər ki, indi inqilab etmək vaxtı deyil. 1775-ci ildə, belələrinin fikrincə, guya inqilab etmək vaxtı imiş. O vaxtkı hökumət dəniz yolu ilə xaricdən gətirilən mallara rüsum qoyduğu üçün pis hökumət sayılırmış və buna görə də onu yıxmaq lazım imiş. Şəxsən mən təkə bu səbəbə görə hay-küy qaldırmazdım, çünki xarici mal almadan da yaşaya bilərəm. İstənilən maşında müəyyən qədər sürtünmə var və ola bilər bu maşın o qədər faydalı iş görsün ki, sürtünmənin zərəri nəzərə çarpmasın. Hər halda təkə buna görə haray-həşir salmaq cəmiyyətə daha çox zərər verə bilər, lakin elə məqamlar olur ki, sürtünmə özü bütöv bir maşına çevrilir, zülm ərsə dirənir. Bax belə olanda mən deyirəm: bizə bu cür maşın lazım deyil. Başqa sözlə, özünü azadlıq beşiyi adlandıran bir ölkə-

də əhalinin altıda biri kölə olanda, bir məmləkət başdan-başa yadelli qoşunların tapdağına çevrildə, bu qoşunlar yerli əhaliyə qarşı hərbi qanunlar tətbiq edəndə mən dözməyib deyirəm: namuslu adamların üsyan qaldırmaq, inqilab eləmək vaxtıdır...

Mənəviyyat məsələlərində çoxlarının böyük nüfuz sahibi sandığı Peyli öz kitabının (*Söhbət İngilis filosofu və teoloqu Vilyam Peylinin (William Paley, 1743-1805) "Mənəvi və siyasi fəlsəfənin prinsipləri" kitabından gedir - tərc.*) "Mülki iqtidara itaət borcu" fəslində vətəndaşlıq borcunu faydalılıqla eyniləşdirəndən sonra yazır: "Neçə ki bütün cəmiyyətin mənafeyi bunu tələb edir, yəni neçə ki cəmiyyətə zərər vurmada hökumətə müqavimət göstərüb onu dəyişdirmək mümkün deyil, Allah artıq yox, məhz həmin vaxta qədər belə hökumətə tabe olmağı məsləhət bilir...". - "Bu prinsipdən çıxış edərək hər bir müqavimət anının ədalətliliyini onun gətirəcəyi ədalətsizliklə müqayisədə görmək olar". Bunu Peyli deyir və göstərir ki, nəticəni hər kəs özü çıxarmalıdır. Görünür, Peyli faydalılıq prinsipinin tətbiq oluna bilmədiyi, xalqın və tək bir adamın ədaləti hər hansı qiymətə əldə etməli olduğu məqamları nəzərə almayıb. Mən suda boğulan bir adamın əlindəki ləngəri dartıb almışamsa, özüm boğulacaq olsam belə, onu yiyəsinə qaytarmalıyam (*Misal Siseronun "Vəzifələr haqqında" adlı traktatındandır - tərc.*)...

Hey gileylənirik ki, camaat hazır deyil, amma bir şeyi bilmirik: tərəqqi ona görə belə ləng gedir ki, başda oturanlarımız onları seçənlərdən o qədər də müdrik və ağıllı deyillər... Əqidəcə indiki iqtidarın əleyhinə olan minlərcə adam var, lakin onlar həmin iqtidarın ədalətsizliyinə son qoymaq üçün qətiyyətlə hərəkət etmirlər..., əllərini yanlarına salıb dururlar. Dindirəndə də deyirlər ki, nə etmək lazım olduğunu bilmirik. Onlar hətta milli azadlığı ticarət azadlığı həll olunana qədər təxirə salmağa da razıdırlar..., hərdən yalnız bəyanat-

lar verməklə işlərini bitmiş hesab edirlər... Gözləyirlər ki, ədalətsizliyi onların əvəzinə kimsə başqası aradan qaldırsın ki, qanıqaralıq olmasın... Bizdə bir xeyixah adama 999 xeyirxahlıq hamisi düşür - bir şeyin həmişəlik yiyəsi olmaq onu müvəqqəti saxlamaqdan yaxşı deyilmi?..

Səsvermə dama, yaxud nərd oyunu kimi bir şeydir. Yəni həmin oyunlar kimi səsvermənin də öz əxlaqi çaları, gerçəyi və yalanı, mənəvi problemləri var. Təbii ki, səsvermə "oyununda" ortalığa iştirakçıların reputasiyası yox, müəyyən məbləğ qoyulur. Mümkündür ki, mən ədalətli sandığım bir şeyə səs verim, amma ədalətin zəfər çalmasında marağım olmasın. Bu halda mən həmin problemin həllini çoxluğun öhdəsinə buraxmağa hazırım. Elə ona görə də iş məqsədəuyğunluq çərçivəsində qapanıb qalır. Hətta ədalətə səs verməyin özü də hələ ədalət naminə iş görmək deyil. Ədalətə səs verməklə siz yalnız onu anladırınsınız ki, ədalətin zəfər çalmasına razısınız. Müdrik şəxslər isə ədaləti talenin umuduna buraxmırlar və istəməzlər ki, o, çoxluğun təzyiqi ilə zəfər çalsın. Günlərin bir günü çoxluq köləliyin ləğvinə səs versə, bu onu göstərəcək ki, çoxluq köləliyə biganədir, yaxud köləlikdə ləğv ediləsi bir şey qalmayıb. Bax o zaman yeganə kölə çoxluğun özü olacaq. Köləliyin ləğvini yalnız o səsverən yaxınlaşdıra bilər ki, o, səs verməklə öz şəxsi azadlığını təsdiqləmiş olsun.

Deyirlər ki, prezidentliyə namizədlər irəli sürmək üçün... əsasən qəzet nəşirlərindən və peşəkar siyasətçilərdən ibarət qurultay toplaşacaq. Müstəqil, ağıllı, halal adama bu qurultayın hansı qərarı qəbul etməsinin nə fərqi var ki? Bəlkə o qurultaydakılar bizdən ağıllı, yaxud bizdən vicdanlıdırlar? Bəyəm müstəqil seçicilərə bel bağlamaq olmazmı? Axı ölkə əhalisinin çoxu o qurultayda iştirak etməyəcək. Amma yox: demə, "halal" adlandırdığımız o adam mövqeyini dəyişərək ölkədən əlini üzüb, halbuki ondan əlini üzməyə ölkənin daha çox haqqı var. O halal adam qurultayda seçilmiş namizədlər-

dən birini dərhal prezidentliyə yeganə yararlı şəxs adlandırır və bununla da sübut edir ki, demoqoqların məkrli niyyətinə xidmət edən yararlı şəxs elə onun özüdür. Belə adamın verdiyi səs prinsipsiz yadellinin, yaxud satın alınmış başqa bir seçicinin səsindən bir o qədər də qiymətli deyil. Hamı o əsl insan, o əsl kişi ki, hamının qarşısında, qonşunun sözü olmasın, paya udmuş kimi dik dayana bilsin! Statistikaımız yanılır - bizdə əhali o qədər də çox deyil. Hər min kvadrat milə heç birçə də nə də kişi düşmür... Çağdaş amerikalı əcaib bir məxluqa - sürüdən azmış, dayazdüşüncəli, özündənrazı bir canlıya çevrilib. Dünyaya gələn kimi o, hər şeydən əvvəl və hər şeydən çox əlilxanalar barədə düşünür, hələ yetkinlik yaşına çatmamış gələcəkdə dul qalacaq arvadına və onun yetimlərinə vəsait toplayır, öləndə onu urvatla basdırmağa söz verən sığorta şirkətinə arxayın olub yaşayır.

Vacib deyil ki, insan öz ömrünü bütövlükdə ən böyük Şər qüvvənin məhvinə sərf etsin - onun başqa qayğılarla da yaşamağa haqqı var. Amma hər kəsin borcudur ki, Şər qüvvədən, heç olmasa, uzaqlaşmağa çalışsın, ona yardım göstərməsin. Mən başqa işlərlə məşğul olub başqa şeylər haqqında düşünürəmsə, azı buna əmin olmalıyam ki, başqasının kürəyində oturmamışam. Oturmuşamsa, gərək oradan düşəm ki, o başqası da rahat düşünə bilsin...

Yurddaşlarımdan bəziləri deyirlər: "Hünərini görüm hökumət məni kölələrin üsyanını yatırtmağa, yaxud cəbhəyə vuruşmağa göndərsin, ay getdim ha!". Lakin bu adamlardan hər biri ya birbaşa (hökuməti dəstəkləməklə), ya da dolayı yolla (vergi verməklə) öz əvəzinə oraya başqasının göndərilməsinə şərait yaradır. Ədalətsiz savaşa iştirak etməkdən boyun qaçıran əsgəri tərifiyləyirlər, amma özləri bu savaşı aparan ədalətsiz hökuməti dəstəkləməkdən əl çəkmirlər... Bax beləcə, biz hamımız guya sabitliyi qorumaq və hökumətə sadıq olmaq adı ilə öz rəzilliyimizə haqq qazandırırıq...

Hökuməti və onun tədbirlərini sözdə pisləyib, əməldə dəstəkləyənlər əslində bu hərəkətləri ilə islahatların yoluna sədd çəkirlər.

...Necə ola bilər ki, insanın müəyyən əqidəsi olsun, amma onu gerçəkləşdirməyə çalışmasın? Gözün görə-görə sənin haqqın tapdalanırsa, necə sakit dayana bilərsən? Qonşunuz sizə birçə dollarlıq zərər vuran kimi dərhal onun əvəzini çıxmaq və gələcəkdə bir daha aldanmamaq üçün əlinizdən gələni edirsiniz...

Biliriksə ki, qanunlarımız ədalətsizdir, nə etməliyik? Burada üç yol var: ya onlara kor-koranə əməl etməli, ya dəyişdirməyə çalışmalı, ya da pozmalıyıq. Bizim hökumət kimi hökumətdə adamlar daha çox qanunların dəyişdiriləcəyi günü gözləməyə üstünlük verirlər. Belə hesab edirlər ki, Şərə qarşı müqavimət daha böyük Şərin yaranması ilə nəticələnə bilər. Şərə qarşı mübarizə, doğrudan da, daha böyük Şər yaradırsa, bunun təqsiri hökumətin özündədir. Böyük Şəri yaradan da elə o özüdür. Hökumət niyə islahatlar aparmır? Niyə ağıllı adamlara qulaq asmır? Niyə döyülməmiş qışqırır? Niyə onun səhvlərini deyənləri gözümçixdiyə salır? Niyə İsanı çarmıxa çəkir, Koperniki və Lüteri özündən uzaqlaşdırır, Vaşinqtonu və Franklini qiyamçı elan edir?

Sözdə və əməldə iqtidarın hakimiyyətini tanımamaq, görünür, hökumətin əvvəlcədən nəzərə ala bilmədiyi yeganə yoldur. Nəzərə alınmış olsaydı, bu əmələ görə də müəyyən cəza təyin edərdi. Mülkiyyəti olmayan şəxs hökumət üçün 9 şilling qazanmaqdan birçə kərə imtina etsə, onu mənə bəlli olan heç bir qanunun məhdudlaşdırma bilmədiyi müddətə qazamata salırlar. Həbsin müddətini isə yalnız onu oraya göndərən müəyyənləşdirə bilər. Halbuki həmin şəxs dövlətin cibindən doxsan dəfə doqquz şilling oğurlasa, onu tezliklə azadlığa buraxırlar.

Ədalətsizlik hökumət məşimində sürtünmənin qaçılmaz

bölümünü təşkil etsəydi, deyərdim, canı cəhənnəm, qoy nə qədər istəyir, fırlansın, çünki sürtünmə get-gedə azalıb maşını sıradan çıxaracaq. Amma ədalətsizlik hər hansı bir yaydan, çarxdan, trosdan asılıdırsa, onda düşünməyə dəyər: pazın (Şərin) pazla çıxarılması durumu daha da pisləşdirməz ki? Ədalətsizliyin aradan qaldırılması sizdən başqa bir adama qarşı ədalətsiz olmağı tələb edərsə, onda mən deyirəm: belə qanunu pozmaq gərək. Qoy sənin ömrün əyləcə dönüb o maşını dayandırsın. Hər halda mən çalışmalıyam ki, özüm öz pislədiyim Şərə xidmət etməyim.

Dövlətin törətdiyi şərləri aradan qaldıra biləcək vasitələr mənə bəlli deyil. Onları bilmək üçün gərək bütün ömrümü sərf edəm. Mənim isə başqa işlərim var. Dünyaya ona görə gəlməmişəm ki, onu yaşayış üçün yararlı hala salım. Ona görə gəlməmişəm ki, dünya yaxşı da olsa, pis də olsa, bacardığım kimi yaşayım. İnsan hər şeyi yox, nəyisə edə bilər. Hər şeyi edə bilmədiyinə görə də gərək edə bildiyini düzgün etsin. Qubernatora, yaxud qanunvericilik qurumlarına ərizə yollamaq mənim işim deyil. Eləcə də onlar mənə ərizə yollamağa borclu deyillər. Onlar mənim ərizəmə fikir verməsələr, onda mən nə etməliyəm? Belə hal üçün dövlət çıxış yolu qoymayıb. Bu mənada Şər qüvvə elə konstitusiyanın özüdür...

Mən çəkinmədən bəyan edirəm: özünü abolisisionist adlandıranların hamısı hökuməti dəstəkləməkdən dərhal imtina etməlidir. Haqqı müdafiə etmək üçün çoxluğun bir səsə qovuşacağını gözləmək əbəsdir. Təkcə Allah bizim tərəfimizdə olsa, özgə tərəfdara ehtiyac yoxdur. Üstəlik də, başqalarından daha haqlı olan bir nəfər elə bir səsə qovuşmuş çoxluq deməkdir.

Hökumətlə mən çox yox, ildə birçə dəfə, vergi yığılanda görüşürəm. Mənim vəziyyətimdə olan adam üçün bu, yeganə məcburi görüşdür. Və hər dəfə görüşəndə açıqca deyir: "Məni tanı!". İndiki vəziyyətdə hökuməti xoşlamadığınızı, sevmə-

diyinizi bildirməyin ən sadə, ən kəsərli, ən zəruri yolu istədiyini ona verməməkdir. Mənim işim bircə nəfərlə - vergiyiğ-an qonşuladır, çünki mənim iddialarım əslində perqamentə (vergi kağızına) yox, adamlardır, mənim qonşum isə hökumətə könüllü olaraq agentlik edir. O, bir hökumət məmuru və bir insan kimi mənə, yəni hörmət etdiyi qonşusuna necə yanaşmaq barədə düşünməyincə heç vaxt özünün kimliyini anlaya bilməz. O aydınlaşdırılmalıdır ki, kimə müraciət edir: tanıdığı nəcib qonşusuna, yoxsa araqarışdıran bir dəliyə? Mehriban qonşuluq münasibətlərini saxlamaq üçün o bu maneəni aşmağa, yersiz, qaba sözlərdən və fikirlərdən çəkinməyə çalışmalıdır.

...Biz öz missiyamızı danışmaqla bitiririk. İslahata onlarca qəzet xidmət edir, amma onun keşiyində duran bircə nəfər də yoxdur. İnsanları ədalətsizcəsinə qazamata salan hökumətdə ədalətli adamın ən yaxşı yeri elə qazamatdır... İqtidarla deyil, iqtidara qarşı olanların damlandığı bu yer azad adamın şərəflə yaşaya biləcəyi yeganə ünvanıdır. Kimsə burada öz nüfuzunu, təsir gücünü itirəcəyini, səsinin adamlara çatmayacağını, müxalifliyini itirəcəyini düşünürsə, deməli, o, həqiqətin yalandan nə qədər güclü olduğunu bilmir; ədalətsizliyi, azacıq da olsa, şəxsən dadmış adam ədalətsizliyə qarşı daha bəlağətlə, daha uğurlu mübarizə apara bilər. İnsan gərək kağız bülletenlə yox, bütün nüfuzunun gücü ilə səs versin. Azlıq çoxluğa tabe olanda acizləşir, hətta öz azlığını da itirir. İnsan var gücü ilə müqavimət göstərəndə yenilməz olur. Bütün ədalətli adamları qazamata salmaq, yoxsa istismardan imtina etmək seçimi qarşısında qalanda iqtidar tərəddüd etmədən birinci yola üstünlük verir. Bu il min nəfər vergi ödəməkdən imtina etsəydi, nə zorakılıq olardı, nə də nahaq qan tökülərdi. Zorakılığı və nahaq qanı bizim ödədiyimiz vergilər təmin edir. "Dinc inqilab" deyilən şey varsa, o məhz vergidən imtina etməkdir. Bəzən vergiyiğanlar, yaxud başqa məmurlar deyirlər:

"Axı mən nə edə bilərəm?" Onda mən cavab verirəm: "Doğrudan da nəşə etmək istəyirsinizsə, istefa verin". Məmur tabe olmaqdan, tutduğu vəzifədən imtina edirsə, deməli, inqilab baş verir. Lap tutaq ki, qan tökülsün. Bəs yaralı vicdandan axan da qan deyilmi?

Vicdan yarasından tökülən qan insanın mərdliyini, əbədiyyətini əlindən alır, onu öldürür. İndi tökülən qan elə bizim yaralı vicdanımızın qanıdır...

Mən əmlakımın siyahıya alınmasını yox, həbs olunacağım günü gözləyirdim, çünki yalnız ədaləti qorumaqla məşğul olan və buna görə də, təbii ki, satqın iqtidarın hər şeydən çox qorxduğu adamlar, adətən, əmlak toplamağa vaxt itirmirlər. Bu cür adamlara dövlət qismən az qayğı göstərir, hətta azacıq vergi də belələrinə dağ boyda görünür. İllah da ki onu alın tərinlə qazanmış olasan. Bütövlükdə pulsuz keçinə bilən bir nəfər tapılırdı, güman ki, dövlət ondan heç nə tələb edə bilməzdi. Varlı adam isə (Bunu kiməsə paxıllandığım üçün demirəm) bu varı toplamaqda ona kömək etmiş qurumların ömürlük qulu olur. Ümumiyyətlə desək, pul çoxaldıqca ləyaqət azalır, çünki pul insanla onun arzuları arasına girib ziyəsinin əvəzinə həmin arzuların gerçəkləşdiricisinə çevrilir. Bu isə, əlbəttə, o qədər də böyük xidmət deyil. Özgə vaxt ziyəsinin həll etməli olduğu bir çox müşkülləri indi pul həll edir. Ortaya çıxan yeganə problem bu pulu necə xərcləməkdən ibarətdir. Beləliklə, mənəvi zəmin pul sahibinin ayaqları altından qaçır. "Yaşayış vasitələri" çoxaldıqca yaşamaq imkanları azalır. İnsanın öz mədəniyyəti üçün görə biləcəyi ən yaxşı iş budur ki, hələ yoxsulkən planlaşdırdığı şeyləri varlanandan sonra gerçəkləşdirməyə çalışsın. İsa peyğəmbər öz bədxah cəlladlarına onların anladığı dildə cavab verərək deyib: "Vergiyə verilən pulu mənə göstərin" (*Bibliyadan - tərc.*). Onlardan biri cibindən bir penni (xırda pul - tərc.) çıxarır. "Sizdə işlənən indiki padşahın puludursa, yəni siz dövlət adamısı-

nızsə, padşahın kərəmətindən gen-bol bəhrələnilirsinizsə, tələb edəndə onun öz pulunu özünə qaytarın, "Padşahınkini padşaha, Allahınkini Allaha verin" (Bibliyadan - tərc.). Nəyin padşaha, nəyin isə Allaha məxsus olduğunu onlar ayırd edə bilməyiblər və bilməyə heç marağ da göstərməyiblər.

Azadfikirli qonşularımla söhbət zamanı mən görürəm: məsələnin ciddiliyi barədə və ictimai sakitlik haqqında nə qədər danışıqlar da. axırda bəlli olur ki, onlara mövcud hökumətin müdafiəsi lazımdır. Qorxurlar ki, itaətsizlik göstərsələr, əmlaklarına və ailələrinə xətər toxuna bilər. Özümə gəlincə, mən dövlətin himayəsində olduğumu fikirləşmək istəmirəm. Məndən vergi tələb edəndə mən hökumətə meydan oxusam, tezliklə əmlakımı əlimdən alıb, nə özümə, nə də uşaqlarıma dinclik verməz. Bu, pisdir. Halal adam heç vaxt bolluq və hörmət içində yaşaya bilməz. Var-dövlət toplamağa dəyməz, onsuz da əlindən gedəcək. Xırda icarəçi olmaq daha yaxşıdır: az ək, az ye. İçəri yaşayla yaşa, özünə arxalan, işini elə tut ki, istənilən vaxt "iynəni yaxana sanca biləsən". Hökumətin hər sözünə "bəli, bəli" desən, Türkiyədə də varlanmaq olar. Konfusi deyir: "Dövlətin ağılla idarə olunduğu yerdə yoxsulluq və ehtiyac, dövlətin ağılla idarə olunmadığı yerdə isə bolluq və şan-şöhrət içində yaşamaq ayıbdır..."

Hökumətə itaətsizlik üstündə alacağım cəza hər halda itaətə görə çəkəcəyim vicdan əzabından artıq olmayacaq. Ədalətsiz hökumətə itaət insan şəxsiyyətinin cılızlığından doğur.

Bir-iki il öncə hökumət mənə çek verdi ki, kilsədəki ruhaninin hesabına filan qədər pul keçirim. O ruhaninin moizələrinə qulaq asmağa mən yox, atam gedirdi. Dedilər: "Verməsən, həbs olunacaqsan". Mən imtina etdim. Təəssüf ki, başqa birisi həmin məbləği ödəməyi lazım bildi. Anlaya bilmirəm: nəyə görə müəllimdən vergi alıb ruhaniyə verirlər? Əksinə olmalı deyilmi?

Bir müəllim kimi mənə məvacibi dövlət yox, könüllü ola-

raq təhsil alan şagirdlər verirdilər. Anlaya bilmirəm: niyə hökumət məktəbin deyil. kilsənin xeyirinə vergi yığır? Bələdiyyə idarəsinin tələbi ilə mən bir bəyanat yazmağa razılıq verdim: "Qoy hamı bilsin: mən, yəni Henri Toro, heç vaxt daxil olmadığım heç bir rəsmi təşkilatın üzvü sayılmağı arzu etmirəm". Bu bəyanatı bələdiyyə qurumunun katibinə verdim və indi də ondadır. Həmin kilsə icmasının üzvü olmaq istəmədiyimi bilən hökumət bir də heç vaxt məndən kilsənin xeyirinə vergi tələb etmədi. Halbuki birinci dəfə dediyindən dönmək istəmişdim. Heç vaxt daxil olmadığım təşkilatların adlarını bilsəm, dərhal ərizə yazıb onların hamısından çıxardım, amma onların tam siyahısını haradan almaq lazım olduğunu bilmirdim.

6 ildir seçki vergisi ödəmirəm. Buna görə mənə bir gecəliyə həbs də ediblər (1846-cı ilin iyulunda - tərc.). İki-üç fut qalınlığında daş divarları, bir fut qalınlığında dəmir qapını, işığın da güclə yarıb keçdiyi dəmir barmaqlığı nəzərdən keçirəndə mən bu qurumun səfehliyinə mat qaldım. Burada mənə canlı insan kimi yox, qıfıl altında saxlanması mümkün olan bir torba leş kimi baxırdılar. Dəhşətə gəldim ki, niyə məndən məhz bu üsulla istifadə edirlər. Ağıllarına gəlmirmi ki, mən başqa bir işə də yaraya bilərəm? Burada bir şey mənə aydın oldu: mənə öz yurddaşlarımdan daş divar ayırırsa, məndəki azadlığa nail olmaq üçün onlar daha hündür hasardan aşmağı bacarmalıdırlar. Bircə an da olsun mən özümü azadlıqdan məhrum edilmiş sanmadım, təkcə o divara sərf olunmuş daşa və əhəngə hayıfım gəldi. Elə hiss elədim ki, vergini ödəyənlər təkcə mənəmmiş.

Həbsxanada bilmirdilər mənimlə necə davransınlar, özlərini pis tərbiyə görmüş adamlar kimi aparırdılar. Məni yanıyanda da, dilə tutanda da yanırdılar - onlara elə gəlirdi ki, ən böyük arzum bu daş divarın o biri üzündə olmaqdır. Qapını bərk-bərk bağlayıb, dönə-dönə yoxlayırdılar. Guya hökumətə təhlükə törədən mənim cismimdir. Əslində isə ən

təhlükəlisi mənim fikirlərimdir ki, onlar da istədikləri vaxt istədikləri yerə rahatca gedib-gələ bilirlər. Ruhuma əlləri çatmayan bu adamlar acıqlarını cismimdən almaq istəyirdilər. Onlar yiyəsinə gücü çatmayanda onun itini döyən uşaqlara bənzəyirdilər. Orada mən gördüm ki, bu iqtidarın ağı çatmır; dul qadın öz gümüş qaşıklarının üstündə əsdiyi kimi, o da taxt-tacın üstündə əsir, dostunu düşmənidən seçə bilmir...

Dövlət nə qədər əlləşsə də, insanın aqlını və düşüncəsini özünə tabe etdirə bilməz. Onun gücü tək cə bədənə və beş duyğu üzvünə çatır. Dövlətin silahı müdriklikdən, yaxud hallalıqdan deyil, yalnız qol zorundan ibarətdir... Mən isə zorakılığa dözmək üçün doğulmamışam - öz bildiyim kimi nəfəs almaq istəyirəm... Məni bir işi görməyə ancaq o adamlar məcbur edə bilərlər ki, mənim tanıdığım qanundan daha yüksək qanuna tapınmış olsunlar. Onlar isə məni özlərinin səviyyələrinə enməyə məcbur edirlər. Hələ eşitməmişəm ki, çoxlu adam yığışb bir nəfəri özgə cür yaşamağa məcbur edə bilsin. Onda ömür ömür olmazdı. Hökumət qarşıma çıxıb deyəndə ki "Ya pul kisəsini ver, ya da canından keç", nəyə görə mən pul kisəsini verməyə tələsməliyəm ki? Bəlkə, doğrudan, hökumətin əli çox aşağıdır, bilmir neyləsin? Bunun mənə dəxli yoxdur. Qoy o da mənim kimi öz çulunu özü sudan çıxartсын. Buna görə ağlaşma qurmağa dəyərmə? Cəmiyyət məşını saz işləmirsə, bunun suçu məndə deyil, o məşını mənim dədəm icad eləməyib. Palıd qozası ilə şabalıd torpağa yanaşı düşəndə birinin xətrinə o biri quruyub məhv olmur, hərəsi öz qanunu ilə cücərir, kök atır, böyüyür. Bitkilərdən hansı biri öz səviyyəsinə uyğun yaşaya bilmirsə, ölüb sıradan çıxır. İnsan da belədir.

Məhbəsdə keçirdiyim gecə mənə yeni və xeyli maraqlı göründü. Əvvəl məhbuslar sürtüklərini çıxarıb qapının ağzına toplaşmışdılar. Ordan-burdan danışa-danışa axşam havası ilə nəfəs alırdılar. Məhbəscisi "Daha bəsdir, uşaqlar" deyib on-

ları kameralara göndərdi, kamera yoldaşımı mənə "əla oğlan, ağıllı adam" kimi təqdim etdi. Qapı bağlandıqdan sonra yoldaşım şlyapamı asmağa yer göstərüb nəyin harada olduğunu izah elədi... Haralı olduğumla və nəyin üstündə tutulduğumla maraqlandı, mən də ondan eyni şeyi soruşdum. Dedi: "Mən anbar yandırmaqda ittiham edirlər, amma mən heç nə yandırmamışam". Belə anladım ki, o, kefli olub, anbarda qəlyan çəkə-çəkə yuxulayıb və yanğın da bundan törəyib. O, üç aydır, məhkəməsini gözləyirdi, hələ bir o qədər də gözləməli idi. Məhbəsə öyrəşmişdi, dediyinə görə, oradan hətta xoşu da gəlirdi, "əla oğlan və ağıllı adam" olduğu üçün onunla xoş rəftar edirdilər, yemək də ki pulsuz idi.

Məhbəsə sakinlərinin ən sevimli məşğələsi pəncərədən çölə baxmaq imiş. Hərəmizə bir pəncərə düşürdü. Kameramızda bir neçə kitabça vardı. Tezliklə hamısını oxuyub qurtardım, pəncərədən məhbəslərin vaxtilə qaçmış olduqları yerə, onların mişarladıqları barmaqlıqlara baxdım, məndən qabaq bu kameralarda olmuş adamlar haqqında yoldaşımın söhbətinə qulaq asdım. Öyrəndim ki, buranın da öz tarixçəsi, çölə çıxmayan söz-söhbətləri varmış. Burada çoxlu şeir yazırlar, amma onlar heç yerdə dərc olunmur - əllə üzünü köçürürlər. Belə şeirlərdən yoldaşım mənə də göstərdi, dedi ki, onları qaçmağa cəhd edərkən tutulmuş cavan məhbəslər yazıblar...

Kameradaşımın onda olan biliklərin hamısını öyrənməyə çalışırdım - düşünürdüm ki, gələcəkdə onu bir də görə bilməyəcəyəm. Bəzi şeyləri danışandan sonra tapşırırdı ki, yatanda çırağı söndürüm.

Məhbəsədə keçirdiyim o bir gecə məndə elə təsəvvür yaratdı ki, bura mənim əvvəllər heç vaxt getmək fikrində olmadığım qəribə bir ölkədir. Çöldən gələn səsləri, hətta şəhər saatının zəngini də sanki birinci dəfə eşidirdim. Pəncərələri açıq qoyub yatdıq - dəmir şəbəkə çöl tərəfdən vurulmuşdu.

Xəyalımda doğma obam Konkord orta əsrlərin Reyn şə-

hərinə dönmüşdü: gözümə rıtsarlar və qəsrlər görünürdü, küçədən qədim bürgerlərin (*şəhərlilərin - tərç.*) səsi gəlirdi, qonşu karvansarada nəsə qəribə sözlər danışılır, qəribə əhvalatlar baş verirdi. Bunlar mənim üçün tamam yeni və bənzərsiz görüntülər, duyuntular idi...

Səhər bizə qapıdakı deşikdən qalaylı qazançalarda yemək verdilər. Qabları aparmağa gələndə çörəyin qalığını qaytarmaq istədim, yoldaşım məni başa saldı ki, çörəyi ikinci səhər yeməyinə, yaxud nahara saxlamaq lazımdır. Bir azdan onu çölə, ot yığmağa apardılar. Gedəndə mənimlə vidalaşdı, dedi, bəlkə bir də görüşəsi olmadıq.

Həbsxanadan çıxanda - kimsə əvəzimdə vergini ödəmişdi - cavan gəlib saçı-saqqalı ağarmış, beli bükülmüş çıxdığım məhbəsdə gözümə görünən dəyişiklikləri görə bilmədim, amma hər halda mənim üçün nəsə - şəhərim, ştatım, ölkəm - zamanın dəyişdirə biləcəyindən çox dəyişmişdi. Sakini olduğum ştatı indi daha aydın gördüm. Gördüm ki, aralarında yaşadığım adamların qonşuluq və dostluq duyğularına bel bağlamaq olmazmış. Gördüm ki, onların dostluğu dar günə qədərmiş: insafla iş görməyə hazır deyillərmiş; bu xasiyyətləri onları məndən tamam uzaqlaşdırıb. İndi mənim üçün onlarla çinlilər və malaylar arasında heç bir təfəvüt yoxdur. Gördüm ki, insanlıq naminə mənim yerlilərim nəinki canlarından, heç mallarından da keçməzlər. Onlarda elə alicənablıq da yoxdur ki, yamanlığa yaxşıqla cavab verələr. Öz baballarını bir-iki zahiri ayinlə, faydasız işlərlə yumağa çalışırlar. Simsarlarımı belə yamanlamağım sizə sərt ittiham kimi görünə bilər, amma onların çoxunun, mənə elə gəlir, bu şəhərdə məhbəs adlı bir müəssisə olmasından xəbəri yoxdur.

Əvvəllər bizim kənddə bir adət vardı: həbsxanadan buraxılmış borclu adamları salamlayanda əl barmaqlarını məhbəs barmaqlıqları kimi bir-birinin üstünə qoyub gözlərinin qabağına tutardılar. Düzdür, indi qonşularım məni belə salam-

lamadılar, amma elə baxdılar ki, elə bil uzunmüddətli səyahətdən qayıtmışdım. Məni həbsxanaya pinəçidən başmağımı almağa gedəndə yoldan tutub aparmışdılar. Ertəsi gün məhbəsdən birbaşa pinəçinin yanına getdim, başmağımı alıb geyindim, giləmeyvə yığmaq üçün məni gözləyən dostlarıma qoşuldum. Yarımca saatdan sonra biz artıq şəhərdən iki mil aralı, ən hündür təpələrdən birinin başında qaragilə yığırdıq. Dövləti, hökuməti tamam unutmuşdum.

"Mənim məhbəslərim" in (*İtaliya şairi Silvio Pellikonun eyniadlı əsərinə işarədir - tərc.*) tarixçəsi belədir.

Yol vergisi verməkdən mən heç vaxt imtina etmirəm, çünki pis təbəə olduğum kimi, həm də yaxşı qonşu olmaq istəyirəm; məktəbin xeyrinə vergiyə gəlincə, mən indi məhz yurddaşlarımla tərbiyə payını verməklə məşğulam. Mənim vergidən imtina etməyim vergi cədvəlinin hansısa bəndi ilə razılaşmamağımdan irəli gəlir, sadəcə olaraq, dövlətin tələblərinə baş əyməkdən imtina edirəm. İstəmirəm ki, məni ona bağlayan nəşə olsun. Öz dollarımın keçəcəyi yolu izləməyə, - bu, mümkün olsa belə, - mənim həvəsim yoxdur. Bilirəm ki, ona əsgər və tüfəng alıb adam öldürəcəklər. Bu, dolların suçu deyil, - mənim üçün itaətimin aqibətini izləmək vacibdir. Qıssı, mən dövlətə öz bildiyim kimi - sakit savaşa elan etmişəm. Bütün savaşlarda olduğu kimi, mən də bu savaştan mümkün qədər fayda və uduş əldə etmək istəyirəm.

Mənim əvəzində vergi ödəyən başqaları bunu dövlətə yazıqları gəldiyi üçün ediblərsə, deməli, onlar ədalətsizliyə dövlətin tələb etdiyindən də artıq xidmət etmiş olurlar. Onlar həmin vergini ödəməklə mənim əmlakımı qorumaq, özümü həbsdən xilas etmək üçün yersiz mərhəmət göstəriblərsə, bununla cəmiyyətin başqa üzvlərinin rifahına mane olurlar.

Mənim indiki mövqeyim belədir, lakin bu cür hallarda adam gərək ehtiyatlı olsun ki, tərslik və ətrafdakıların rəyinə hədsiz ehtiram onun işinə təsir göstərməsin. Qoy o özünün,

bir də zamanın qarşısında yalnız öz borcunu yerinə yetirsin.

Hərdən fikirləşirəm: axı bu adamların niyyəti xoşdur, sadəcə, necə hərəkət etməyi bilmirlər; bilsəydilər, daha yaxşı iş görərdilər; bəlkə onlar sənənlə sən istədiyini kimi rəftar edəndə kədərlənirlər? Sonra isə fikirləşirəm: bu, mənə də onlar kimi hərəkət etməyə, yaxud başqalarını daha böyük iztirab salmağa əsas vermir. Bir də hərdən öz-özümə deyirəm: çoxmilyonluq kütlə qərəz, hər hansı şəxsi hiss olmadan səndən vur-tut bir neçə şilling tələb edirsə və bu tələbdən əl çəkə, sən isə başqa milyonlara müraciət edə bilmirsənsə, yenilməz, kortəbii qüvvəyə meydan oxumağa dəyərmisən? Aclığa, soyuğa, küləyə, dalğaya heç bir tərsliklə müqavimət göstərmirsən, başqa çoxsaylı qaçılmazlıqlara da sakitcə tabe olursan. Heç başını alovun içinə soxmursan. Məni yandıran da elə odur ki, axı bunlar insandırlar, tam kortəbii, duyğusuz əşya deyillər. Elə ona görə də mən onlardan onları yaradana və onların özlərinə gileyliyəm. Amma mən başımı alovun içinə soxanda nə alova, nə də onu yaradana asi düşə bilmərəm, bu işə görə təkə özümü qınamalıyam. Mən özümü inandıra bilsəydim ki, insanları olduqları kimi qəbul edib onlara bu cür də yanaşmalıyam, onda xeyirxah müsəlman və fatalist kimi vəziyyətlə barışmağa çalışar və deyərdim ki, bütün bunlar Allahın işidir. Lakin insanlara müqavimət göstərməklə kortəbii qüvvəyə sinə gərməyin ilkin fərqi budur ki, birincilərə müəyyən uğurla müqavimət göstərə bilərəm, amma Orfey olub qayaların, ağacların, vəhşi heyvanların xislətini dəyişməyə ümid edə bilmərəm.

Mən nə adamlarla, nə də xalqlarla düşmən olmaq istəmirəm. Kazuistika ilə məşğul olub incə paralellər aparmaq, yaxud özümü başqalarından daha yaxşı bir adam kimi tanıتماq arzum da yoxdur. Ölkə qanunlarına tabe olmaq üçün girəvə axtarıram. Onlara tabe olmağa meylim hədsizdir. Bu meyli mən özüm özümdə duyuram və itaətə bəhanə tapmaq üçün

hər il vergiyiğan gələndə ölkə və ştat hökumətlərinin əməllərinə və mövqeyinə, eləcə də cəmiyyətin ovqatına yenidən baxmağa hazır oluram...

Zənn edirəm ki, dövlət bütün bu cür işdən tezliklə canını qurtaracaq və o zaman yurddaşlarım məndən daha çox vətənpərvər olacaqlar. Həmin işə alçaq nöqtədən baxsaq, görürük ki, nə qədər nöqsanı olsa da, konstitusiya çox yaxşı şeydir, qanunlar və məhkəmələr sanballıdır, hətta Amerika hökuməti də bir çox cəhətdən həsəd aparılmağa layiqdir. Çoxları bunu belə vəsf edib və biz onlara minnətdar olmalıyıq. Amma azacıq yüksək nöqtədən baxanda həmin qurumlar elə mənim təsvir elədiyim kimidir. Daha yüksək nöqtədən bilmirəm onlar necə görünür, ümumiyyətlə, bu nöqtədən onlara baxmağa, onlar barədə düşünməyə dəyərmə?

Əslində, mənim hökumətlə elə bir ədavətim yoxdur, onun haqqında mümkün qədər az fikirləşmək niyyətimdəyəm. Mən çox gec-gec onun təbəəsi oluram. İnsan öz fikirlərində, sevgisində, təsəvvüründə azaddırsa, olmayan şey ona uzun müddət olan şey kimi görünmürsə, ağılsız iqtidar və islahatçılar onun üçün o qədər də qorxulu deyillər.

...Bütövlükdə binanın içində olan dövlət xadimləri və qanunvericilər heç vaxt o binanı aydın görə bilmirlər. Cəmiyyəti yerindən tərpətməyə çalışsalar da, cəmiyyətdən kənarında onların istinad nöqtəsi yoxdur. Onların, bəlkə də, müəyyən təcrübəsi və fərasəti var, yəqin ki, ağıllı, hətta faydalı sistemlər də icad ediblər. Buna görə biz onlara ürəkdən minnətdarıq, amma onların bütün fərasətləri və faydalılıqları müəyyən, son dərəcə dar çərçivə ilə məhdudlaşır. Unudulur ki, dünya ağıllılıq və məqsədəuyğunluq prinsipləri ilə idarə olunmur. Vebster (1782-1852, *nətiq kimi tanınmış Amerika dövlət xadimi - tərç.*) heç vaxt hökumət işlərinin dərinliyinə getmir və buna görə də hökumət barədə nüfuzlu söz deyə bilməz. O, mövcud hökumətdə köklü islahatlar aparmaq istəməyən qa-

nunvericilərin kumiridir, lakin mütəfəkkirlərdən və yüzillər üçün qanun hazırlayanlardan ötrü o, mövzuya heç yaxınlaşmır da. Elə adamlar tanıyıram ki, aydın və müdrik düşüncələri ilə onun dayazlığını bircə anda ifşa edə bilərlər. Əlbəttə, islahatçıların çoxunun ucuz deyimləri, siyasətçilərin lap ucuz bəlağəti və müdrikliyi ilə müqayisədə Vebsterin sözləri çox ağıllı və dəyərli görünür. Buna görə şükür oxumalıyıq. Onlarla müqayisədə Vebster güclü, orijinal, başlıcası isə, əməli adamdır. Amma hər halda onun gücü müdrikliyində yox, ağıllılığındadır. Qanunçunun həqiqəti həqiqət deyil, yalnız məntiq və məntiqi məqsədəuyğunluqdur. Həqiqət həmişə özü özünə uyğun olur və sarsaq işlərlə qovuşmağa qadir olan ədaləti sübut etməyə onun ehtiyacı yoxdur.

Vebster özünün "Konstitusiyə müdafiəçisi" ayamasına layiqdir. O yalnız müdafiədə vuruşa bilər. O, rəhbər deyil, davamçısıdır. Onun rəhbərləri 87-ci il xadimləridir (*1787-ci ildə ABŞ Konstitusiyası qəbul olunub - tərc.*). O deyir: "Mən ştatları birləşdirmiş ilkin sazişi pozmağa heç vaxt cəhd etməmişəm və etmək fikrim də yoxdur, onu pozmağa cəhd edənləri heç vaxt dəstəkləməmişəm və dəstəkləmək niyyətində də deyiləm". Konstitusiyanın köləliyə icazə verməsi ilə bağlı o deyir: "İlkin müqavilədə var, deməli, olduğu kimi qalmalıdır". Kəskin ağıl olmasına baxmayaraq o, faktı styasi əlaqələrdən kənarında, düşüncə ilə həll edilə bilən bir şey kimi nəzərdən keçirib, məsələn, belə bir suala cavab verə bilmir ki, bugünkü Amerikada insan köləliklə bağlı necə hərəkət etməlidir? O, aşağıdakı düşüncəsiz cavabı verərkən inandırmağa çalışır ki, bu onun öz fikridir. Bu fikirdən isə son dərəcə yeni və qəribə ictimai bərc kodeksi irəli gəlir. "Köləliyin mövcud olduğu ştatlar onun öhdəsindən öz bildikləri kimi, yəni seçicilər qarşısında, humanizm və ədalətin ümumi qanunları qarşısında, Allah qarşısında məsuliyyət daşımaqla gəlməlidirlər. Köləlik əleyhdarlarının həm humanizm naminə, həm də başqa

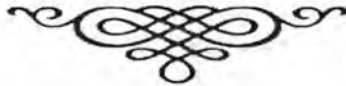
məqsədlərlə ayrı-ayrı yerlərdə yaranan ittifaqlarının ona heç bir dəxli yoxdur. Mən onları heç vaxt alqışlamamışam və alqışlamayacağam da".

Daha duru həqiqət bulaqlarının yerini bilməyənlər, onun axın və istiqamətini izləməyənlər ehtiyatla Bibliyaya və Konstitusiyaya söykənərək məhz oradakı bulaqdan pərəstişlə, mütiliklə su içirlər, lakin bu sututarlara həqiqətin haradan sızıb gəldiyini görənlər yenidən yola çıxaraq qaynaqların gözünü ziyarət etməyə gedirlər.

Amerikada hələ dahi qanunverici olmayıb. Dünya tarixində də belələri azdır. Natiqlər, siyasətçilər, bəlağətlə danışanlar minlərlədir, lakin indiki vacib məsələləri həll etməyə qadir olan şəxs hələ susur. Bəlağət onun deyə biləcəyi həqiqətlər, yaxud onun ilhamlandırma biləcəyi qəhrəmanlıq naminə deyil, elə-belə, olduğu kimi xoşumuza gəlir. Bizim qanunvericilər hələ millətə azad ticarət, azadlıq, birlik və ədalət verə bilməyiblər. Onların hətta vergi, maliyyə, ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatı kimi nisbətən xırda işlərə də istedadları çatmır. Biz konqres qanunvericilərinin dediklərinə tarixi təcrübənin vaxtında etdiyi düzəlişləri və xalqın təsirli etirazını nəzərə almadan qulaq asmış olsaydıq, Amerika başqa millətlər arasında öz yerini uzun müddət qoruyub saxlaya bilməzdi. "İncil" min səkkiz yüz il əvvəl yazılıb; ...bəs hamı o qanunverici ki, "İncil" in saldıği işıqdan bəhrələnmək dərəcəsinə də müdrikliyi və əməli bacarığı olsun?

Hətta mənim itaət etməyə hazır olduğum (məndən çox bilənlərə və məndən yaxşı iş görənlərə, bir çox cəhətdən hətta məndən yaxşı olmayanlara da həvəslə itaət edərdim) hökumətin hakimiyyəti də pak deyil; tam ədalətli olmaq üçün iqtidar öz idarə etdiyi adamların icazəsini və razılığını almalıdır. Hökumətin mənim özümə və əmlakıma o zaman haqqı çatar ki, mən onu özümünkü bilim. Mütləq monarxiyadan məhdud monarxiyaya, oradan da demokratiyaya doğru tərəqqi bizi

şəxsiyyətə əsl mənada hörmətə yaxınlaşdırır. Hətta Çin filosofu da (*Konfusi nəzərdə tutulur - tərc.*) anlayırdı ki, şəxsiyyət imperiyanın əsasıdır. Məgər bizə bəlli olan demokratiya son həddirmi? İnsan haqlarının tanınmasına və sahmanlanmasına doğru yeni addım atmaq olmazmı? Şəxsiyyətin daha yüksək və müstəqil gücünü, hakimiyyətin və nüfuzun əsas mənbəyinin şəxsiyyət olduğunu qəbul etməyən, şəxsiyyətlə məhz bu səviyyədə davranmayan dövlət heç vaxt azad və mədəni ola bilməz. Mənim təsəvvürümdə yaxşı dövlət odur ki, adamların hamısına ədalətlə yanaşsın, şəxsiyyətə öz qonşusuna hörmət etdiyi kimi hörmət etsin; bir-iki nəfər dövlətdən yad olub ondan kənar gəzirsə, təkcə öz yaxınları qarşısında borclarını yerinə yetirirsə, dövlət bundan inciməməlidir. Bu cür meyvə yetirən və onun yalnız tam yetişəndən sonra ağacdən düşməsinə imkan verən dövlət daha mükəmməl Dövlətin yaranmasına zəmin ola bilər. Belə bir Dövləti hələ heç yerdə görməmişəm. O təkcə mənim xəyalımda yaşayır.

ALFRED BERNHARD NOBEL
(1833-1896)

Maşhur İsveç kimyaçısı, mühəndisi, ixtiraçısı, sənayeçisi. London Kral Cəmiyyətinin və İsveç EA-nın üzvü, beynəlxalq Nobel mükafatının təsisçisi, müharibəni "ən dəhşətli cinayət" adlandıran, özü isə dinamit və tüstüsüz barıt ixtira etməklə müharibəyə xidmət etmiş ziddiyyətli şəxsiyyət, ölümündən 8 il əvvəl öz nekroloqunu oxumuş adam. Öz əli ilə yazdığı qısa bioqrafiyası: "Xəstə və cılız hədənim hələ dünyaya gələrkən həkimin şəfqətli əllərində məhv olmalı idi, olmadı. Əsas üstünlüklərim: dirnaqlarımı həmişə təmiz saxlayıram, heç vaxt heç kəsə "hoyunduruq" olmamışam. Əsas qüsurularım: ailəm yoxdur, xasiyyətim pisdir, mədəm yaxşı həzm etmir. Yeganə arzum: diri-diri basdırılmamaq. Ən böyük günahım: Məmmonaya sitayiş etməməyim. Ömrümün önəmli olayları: yoxdur..."

1901-ci ildən bu yana 800-dən çox adam Nobel mükafatı alıb. Onların sırasında V.Röntgen, M.Küri, İ.Pavlov, R.Kox, İ.Meçnikov, R.Taqor, R.Rolan, A.Frans, U.Folkner, E.Heminquey, Q.Markes və bir çox başqaları. "Nobel fondu"nun tərkibində Bakı neftinin də payı var. Ən vəfalı dil ana dilidir.

1876-cı ilin yazında Vyana qəzetlərinin birində belə bir elan çıxmışdı: "Son dərəcə varlı, savadlı, Parisdə yaşayan ahıl Centlmen katib və təsərrüfat müdiri vəzifələrini icra etmək üçün xarici dilləri bilən ortayaşlı qadın axtarır". Elana birinci olaraq 33 yaşlı avstriyalı aristokrat qadın - Berta Kinski cavab verdi. Berta Parisə gəlib gördü ki, Albert Nobel, doğrudan da, varlı və savadlıdır, 6 dildə sərbəst danışır. Amma o qədər də ahıl deyildi: cəmi 43 yaşы vardı. Bertaya o da bəlli oldu ki, Alfred özünə əslində qulluqçu yox, yaxın bir adam, daha doğrusu, ömür-gün yoldaşı axtarır. Təəssüf ki, bu gözəl qadının ürəyi başqasına məxsus idi. Elə buna görə də o, cəmi bir-cə həftədən sonra Vyanaya qayıtmalı oldu və daha 20 il - Alfred ölənə qədər dost kimi məktublaşıb görüşüblər. Alfred

özünün İtaliyadakı villasında tənhalıqda ölüb, Berta isə məşhur yazıçı, sülh uğrunda fəal mübarizlərdən biri olub və 1905-ci ildə Nobel Sülh mükafatına layiq görülüb.

Bertanın yazdığına görə, A.Nobelın "balaca boyu, yumşaq qara saqqalı, göyçək üzü" varmış. Şəkil çəkdirməyi, diqqət mərkəzində olmağı, müsahibə verməyi xoşlamazmış, jurnalistləri "ikiyaqlı taun mikrobu" adlandırarmış.

Atası - Emmanuel Nobel qabiliyyətli, amma bir az "başısoyuc" adam olub. Tale onu gah şöhrət dağının zirvəsinə qaldırıb, gah da uğursuzluq quyusunun dibinə qolazlayıb. Belə uğursuzluq anlarında ailəni Alfredin anası - Andriyetta kiçik orzaq dükanının "çax-çuxu" ilə dolandırarmış.

Belə çətin günlərin birində Emmanuel bəxtini Rusiyada sınamaq üçün ailəsi ilə birlikdə Sankt-Peterburqa gedib buxar mühərrikləri istehsalına başlayır və tezliklə "şöhrət dağının" yeni zirvəsinə fəth etsə də, əsrin ikinci yarısında yenidən tənəzzülə uğrayır - Rusiya hökuməti onun fabriki ilə müqaviləni pozur. Ata İsveçə qayıdıb 14 il əvvəl kəşf olunmuş nitroqliserinin əməli tətbiq sahələrini araşdırmağa girir.

Alfred XIX yüzilin 50-ci illərində Sankt-Peterburqda qardaşları Lüdviq və Robertlə birlikdə atasının zavodunda şagird işləyib. Emmanuel İsveçə qayıdıandan sonra da üç qardaş bir müddət Rusiyada qalıblar. Tanınmış poliqlot kimi Alfredi 1858-ci ildə Londona və Parisə göndərirlər. Elə bu illərdə o, kimyaya həvəs göstərir, atası ilə birlikdə nitroqliserin eksperimentlərində fəal iştirak edir və tezliklə uğur qazanır: nitroqliserinin detonasiya (partlama) xassəsini piston-detonator ixtira etməklə ilk dəfə o, sınaqdan çıxarıb.

Alfred, atası və daha 3 qardaşı (o sıradan məktəbli Emil) 1883-cü ilin payızında Stokholm yaxınlığındakı kiçik laboratoriyada detonator istehsalına başlayırlar. Bir il sonra laboratoriyada partlayış baş verir, Emil və daha 4 nəfər həlak olur. Bu faciəli hadisə də Alfredə İsveçdə, Almaniya da,

sonralar Amerikada zavodlar tikməyə mane ola bilmir.

1866-cı ildə nitroqliserin daşıyan gəmi Panama sahilləri yaxınlığında partlayır, 74 nəfər ölür. Bir aydan sonra həmin hadisə Hamburqdakı bir anbarda baş verir, 14 nəfər həlak olur. Bir-birinin ardınca baş verən bu uğursuzluqlardan sonra Alfred laboratoriyaya qayıdıb elə bir maddə axtarmağa başlayır ki, nitroqliserini özünə hopdurub partlayış ehtimalını azaltsın. Bunun üçün o, kizerqur mineralını seçir və hazırladığı qarışığın adını "dinamit" (yunanca: *güc, qüvvə*) qoyur. Tezliklə A.Nobelın ixtirası bütün dünyanın diqqətini çəkir, müxtəlif ölkələrdə yeni-yeni zavodlar tikilir, ixtiraçının gəliri sel kimi aşıb-daşır. Təkcə "Britiş dinamit" şirkəti 10 il müddətində gəlirinin 20 faizini öz səhmdarlarına (onlardan biri də A.Nobel idi) verirdi. 1867-ci ildə Nobelın zavodları 11 ton, 7 il sonra isə 3.120 ton dinamit istehsal etmişdi.

Bu gurultulu uğurlara baxmayaraq A.Nobel laboratoriya işlərindən əl çəkmirdi və tezliklə "partlayış jelatini" adlı daha güclü maddə, 80-ci illərdə isə tüstüsüz barıt əldə etməyə nail olur. Alfred eyni zamanda süni ipək, dəri və rezin istehsalı ilə də məşğul olurdu.

70-ci illərin əvvəllərində Alfredin qardaşı Robert Peterburqdan Bakıya gəlib neft işi ilə maraqlanır, 1879-cu ildə o biri qardaşı Lüdviqlə birlikdə burada "Nobel qardaşları" şirkətini təsis edir. Rusiyada bütün neft istehsalının 20 faizini, ağ neft istehsalının isə yarısını bu şirkət verirdi. Dünyada ilk neftdaşıyan tanker Lüdviq Nobelın sifarişi ilə İsveçdə hazırlanıb Xəzərə gətirilmiş "Zoroastr" gəmisi idi. Alfred özü birbaşa bu şirkətin işində iştirak etməsə də, onun payçılarından biri idi. 1888-ci ildə Lüdviq ölür və Fransa jurnalistlərindən biri vəfat edənin Alfred olduğunu zənn edib onun adına nekroloq dərc etdirir. Həmin yazıda A.Nobel "ölüm kralı" adlandırılıb. Deyilənə görə, məhz bu sözlər A.Nobeli gələcək mükafat barədə fikirləşməyə vadar edib və tarixdə "Ölüm

kralı" kimi yox, böyük bir mükafatın müəllifi kimi qalmaq istəyib.

A.Nobel təbiətə kosmopolit olub, əsas dilləri bildiyindən özünü bütün Avropa paytaxtlarında evindəki kimi hiss edib. 1896-cı ildə İtaliyada başına qan sızanda o, bildiyi dillərin hamısını unudub və son 3 günü yalnız doğma İsveç dilində danışa bilib (Ana dilinin etibarına baxın). Alfred sağlığında çox yerlər gəzib, çox adamlar görüb, Viktor Hüqo onu "səyyar milyonçu" adlandırıb. At minməyi xoşlayıb, tütündən, spirtli içkidən, qumardan zəhləsi gedib. Ömrü boyu tək yaşasa da, qonaqları düz-çörəklə qarşılar, onlara mehribanlıq göstərmiş. Səs-küydən qaçarmış. Karetasının təkərlərinə rezindən üz çəkdiribmiş ki, səs eləməsin.

A.Nobel üçün ideal hökumət yox imiş, hamısına şübhə ilə yanaşarmış. Ən çox sevdiyi adam anası olub. Dünyanın harasında olur-olsun, onun ad günündə hökmən İsveçə gəlmiş.

Ölümünə bir il qalmış A.Nobel məşhur vəsiyyətini yazıb. Tapşırıb ki, bütün əmlakını nağd pula (9 milyon dollar) və başqa qiymətli kağızlara çevirsinlər, əldə olunan illik gəliri "bəşəriyyətə daha çox fayda gətirəcək şəxslərə" vermək üçün 5 mükafat təsis olunsun: fiziklərə, kimyaçılara, fizioloqlara (yaxud tibb mütəxəssislərinə), ədiblərə, bir də sülh uğrunda mübarizlərə (1968-ci ildə iqtisadçılar da bu siyahıya daxil edilib). Vəsiyyətnamədə göstərilir ki, fizika və kimya üzrə qalibləri İsveç Kral Elmlər Akademiyası, ədəbiyyat üzrə qalibləri İsveç Akademiyası, sülh uğrunda mübarizləri isə Norveç parlamenti müəyyənləşdirsin. Son bənddə deyilir ki, həkimlər ölümünə tam əmin olduqdan sonra (diri basdırılmaqda qorxurdu) onun meyitini yandırsınlar.

Mükafatla bağlı bəndlərin gerçəkləşməsi 3 il çəkib. İlk Nobel mükafatları 1901-ci ildə verilib.

Hər ilin payızında namizədlikləri nəzərdə tutulmuş adam-

ların adları məktubla akademiklərə, ötən illərin laureatlarına, başqa tanınmış şəxsiyyətlərə göndərilir. Növbəti ilin fevralında Nobel Mükafatı Komitələri təklif olunmuş namizədləri saf-çürük edib məruzələr hazırlayır. Laureatlar payızda elan olunur, mükafatlar isə A.Nobelın ölüm günü, dekabrın 10-da, Stokholmda və Osloda keçirilən təntənəli mərasimlərdə verilir. Bu mükafata layiq görüləcək ilk türkün kim olacağını hələlik bilmirik (Bir vaxtlar Nazim Hikmət bu adı almağa çox yaxın olub)¹, amma bəlli olan budur ki, 1990-cı ilin yanvarında Bakı qırğınına şəxsən qol çəkmiş M.Qorbaçov Nobel Sülh Mükafatı laureatıdır.

Ümumiyyətlə, bu mükafatın verilməsi ilə bağlı narazılıq çoxdur. A.Nobel vəsiyyətində yazıb ki, onun niyyəti istedadlı, perspektivli adamlara maddi cəhətdən kömək etməkdir ki, onlar yoxsulluq çəkmədən daha məhsuldar işləyə bilsinlər. Mükafat isə çox zaman qocalıb əldən düşmüş, yaradıcılıq potensialını xərcləmiş şəxslərə qismət olur. Bunu nəzərdə tutan Bernard Şou Nobel mükafatını "sahilə çatmış üzgüçüyə atılan xilasetmə kəməri" adlandırıb. Bəzən həqiqətən dünyaşöhrətli alimlər, yazıçılar (L.Tolstoy, M.Tven, T.Drayzer və b.) kənarda qalır, o qədər də layiq olmayan adamlar bu mükafata sahib olurlar.

¹ 2006-cı ildə bu mükafata Türkiyə yazıçısı, hazırda ABŞ universitetlərinin birində müəllimlik edən, "Kar", "Qara kitab", "Mənim adım Qırmızı" və s. əsərlərin müəllifi olan, müsahibələrinin birində 1915-ci il "erməni soyqırımı"na özünə-məxsus münasibət bildirmiş Orxan Pamuq layiq görülüb.

MƏZƏLİ ƏHVALATLAR

● Rabindranat Taqor 1913-cü ildə mükafat almaq üçün Stokholma gəlir. İki ayağını bir başmağa dirəyir ki, qaldığı hoteldə onun keçisinə də ayrıca nömrə versinlər. Böyük yazıçı öz şıtaqlığına "Mən istədiyim vaxt keçi südü içməliyəm" deyər haqq qazandırır.

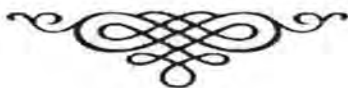
● Norveç yazıçısı Knut Hamsun 1920-ci ildə içkili vəziyyətdə mükafatın qəbzini əvvəl mehmanxana xidmətçisinə bağışlamaq istəmiş, sonra isə liftdə salıb itirmişdir.

● Con Steynbek 1962-ci ildə qəbzini itirib, sonra bəlli olub ki, onu dostu oğurlayıbmış.

● Kimyaçı Donald Krem 1987-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülür. Bunu xəbər vermək üçün İsveçdən Los-Ancelesə zəng edən məmur təsadüfən məşhur alimin adası, xalçatəmizləyən Donald Kremlə danışır. Sonuncu zarafatla bildirir ki, xalça təmizləmək də elə kimyagərlikdir.

● Yazıçı Calal Bərgüşad Qərbi Almaniyadan bir məktub alır və onu almanca bilən bir dostuna verib oxutdurur. Məlum olur ki, onun "Bozatan belində" romanı Bonn şəhərində almanca nəşr olunub. Dostu zarafatla onu da "oxuyur" ki, həmin romana görə C.Bərgüşad Nobel mükafatına layiq görülüb. "Nobel" sözünü "mebel" kimi eşidən yazıçı tələsik evlərinə gedib köhnə mebelləri çələ tökür.

*"Azadlıq" qəzeti,
12 iyul 1994-cü il.*

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI
(1842-1907)

*Unudulmaz müəllimin Nəriman Zeynalovun
əziz xatirəsinə ithaf edirəm*

Ulu Tanrı onu Azərbaycanın Şamaxı quberniyası Göyçay qəzasının Zərdab kəndində həmişə bəxş edib. Babası Rəhim bəy, atası Səlim bəy o dövrün və o bölgənin tanınmış ziyahlarından olublar. İlk təhsilini atasından, ibtidai təhsilini isə Şamaxıdakı dördillik məktəbdə alandan sonra Tiflis gimnaziyasının 5-ci sinfinə qəbul edilib, gimnaziyanı gümüş medalla bitirdiyinə görə Moskva Universiteti fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiyyat şöbəsinə imtahansız götürülüb və 1865-ci ildə oranı namizədlik dərəcəsi ilə başa vurub. Bir müddət Tiflisdə "Mejevaya palata" deyilən torpaq işləri idarəsində, sonra Quba məhkəməsinə, 1869-cu ildən isə Bakı gimnaziyasında işləyib. 1875-ci il iyulun 22-dən 1877-ci il sentyabrın 29-dək müəllim işləyə-İşləyə həm də "Əkinçi" qəzetinin nəşri ilə məşğul olub. Bir müddətdən sonra doğma kəndinə köçərək 1896-cı ilə qədər orada yaşayıb. Ömrünün son 11 ilini Bakıda keçirib, "Kaspi" qəzetində redaktor və Şəhər Dumasının üzvü olub. Məzarı Fəxri Xiyabandadır.

3-4 il əvvələ kimi yaxşı bir gələcəyimiz vardı: hər il sentyabrın 1-də BDU-nun jurnalistika fakültəsinə qəbul olunmuş tələbələrə H.Zərdabının məzarı önünə aparıb orada gələcək jurnalistlərə tələbə bileti verərdik¹. Onlara deyərdik ki, Həsən bəy istəyəydi, ən məşhur milyonçu ola bilərdi: bəy nəslindən idi, Zərdabda yetərincə malı-mülkü vardı. Moskva Universitetini bitirəndə ona minnətçi düşmüşdülər ki, qalib elmi-pedaqoji işlə məşğul olsun (İndikindən fərqli olaraq o zaman alimlər varlılar zümərəsinə daxil idilər). Hətta məşhur tarixçi alim, Peterburq Elmlər Akademiyasının üzvü S.M.Solovyovun qızının ona vurulması da Həsən bəyi canından artıq sev-

¹ Müəyyən fasilədən sonra bu ənənə bərpa edilib.

diyi millətindən ayırır qürbətdə saxlaya bilmədi.

Tələbələrə dediyimiz bu sözlərin müəllifi biz deyildik. Onları Zərdabini yaxından tanıyan adamların xatirələrindən götürmüşdük. **"İstəsəydi, Həsən bəy asanlıqla Bakının əvvəlinci milyoneri olardı"** (*Haşım bəy Vəzirov*). **"Həsən bəy Bakıya 40 il əvvəl gəlmişdi. Bakı onun gözləri qarşısında milyonlaşdı, onun gözləri qarşısında çox kasıblar milyonçu oldular, o isə varlanmaq üçün hər cür imkanı olmasına baxmayaraq milyonçu olmadı, haqq dünyasına yoxsul getdi. Nəyi vardısı, xalqına verdi və onun böyüklüyü də elə bundadır: hər şeyini xalqına verib özünə heç nə saxlamadı"** (*N. V. Rayevski*).

Zərdabinin xalqa verdiyi nə idi? *"Camaatı ayılmaq, onu dərəkəli etmək üçün nə lazımdır?"*

MAARİF, MAARİF, MAARİF!

Ancaq elm və bilik ilə camaat özünün nə olduğunu və nə edə biləcəyini qana bilər... Bu qoca ədib də haman camaatın hər dər-dinə dərman olan ürfan toxumları səpmişdir". Bu sözlər Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə məxsusdur. Bakının Qasım bəy məscidində H. Zərdabinin cənazəsi önündə deyilib. Həqiqətən də, Həsən bəyin əsas canatımı, yolunda şam kimi gilə-gilə əriydiyi amal öz millətini maarifləndirmək, haqqını ona başa salmaq, onu inkişafly millətlər cərgəsinə qoşmaq, sivilizasiya, demokratiya, azadlıq aləminə qovuşdurmaq idi. Bunun üçünsə məktəb, müəllim, dərslük, ən başlıcası isə müsəlmanlarda oxumağa həvəs yaratmaq lazım idi. Məktəb də, dərslük də, müəllim də vardı - amma heç biri türkcə deyildi. Bakıda yad millətlər at oynadırdılar. **"Hökumət müsəlmana nəinki məktəb açmağı, orada müdirlik etməyi, hətta adicə müəllim işləməyi də yasaq etmişdi"** (*Hənifə xanım Məlikovanın xatirələrindən*). Bax belə bir durumda Həsən bəy çox böyük çətinliklə Bakı gimnaziyasına müəllim düzəlir ki, türkləri, müsəlman-

ları, az da olsa, məktəbə cəlb edə bilsin. Amma əslində "müsəlman" özü də oxumağa çox həvəsli deyildi. Ən azı ona görə ki, dəftər-qələmə pul vermək lazım idi. Həsən bəy bir dəmirçiyə məsləhət görmüşdü: "*Zindanını, çəkiçini satmalı olsan da, oğlunu oxut*". Əlbəttə, o özü çox gözəl anlayırdı ki, zindan-çəkiç satmaqla uşaq oxutmaq olmaz, nəsə başqa bir çarə tapmaq lazımdır. Vəziyyətdən, qismən də olsa, çıxmaq üçün H.Zərdabi başqa məmləkətlərdə, başqa millətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan türkləri, müsəlmanları arasında da xeyriyyəçilik işini sahmana salmaq istəyir. 1871-ci ildə tanıdığı varlı bəkililərdən beş-altısını qazı Hacı Molla Cavadın evinə toplayıb hazırladığı nizamnaməni onlara oxuyur. Müsəlman babalarını hamısı "bəh-bəh" desə də, "hamam pulu"nu vermək lazım gələndə bir-bir aradan çıxırlar. Daha bir neçə uğursuz cəhdədən sonra Həsən bəy 1872-ci ilin yayında şagirdləri Nəcəf bəy Vəzirovu və Əsgər ağa Goranini də yanına alıb Şamaxını, Gəncəni, Tiflisi, İrəvanı, Naxçıvanı, Şuşanı, Qubanı, Dərbəndi gəzib vur-tut 1600 manat toplaya bilir. Lakin nizamnaməyə görə bu pula da əl vurmaq olmaıdı, onun yalnız faizini xərcəlməyə Cəmiyyətin ixtiyarı vardı, buna isə bir, uzaqbaşı iki uşaq oxutmaq olardı.

Haşiyə: *elə həmin vaxt Bakıda həkim Rüstəmyan yoxsul erməni uşaqları üçün xeyriyyə cəmiyyəti yaratmışdı. O zaman Bakıda cəmi 10-15 erməni ailəsi vardı və onların hər biri hər ay səliqə ilə Cəmiyyətə gücü çatdığı qədər pul keçirirdi. Qarabağda yaşayan Karapet adlı bir susatan bunu eşidib Bakıya gəlir. Eşşəyini həyatdəki ağaca bağlayıb Cəmiyyətin iclası keçirilən binaya girir, ayağını qaldırıb iclasın sədri oturan stulun üstünə qoyur, çarığının bağını açır, corabının içindən pulqabını çıxarıb ona uzadır. "Mənim övladım yoxdur, - deyir, - amma bütün erməni uşaqlarını özümə övlad bilirəm. Qoy onlar oxusunlar. Sabah su daşyanda mən görüm ki, uşaqlar qoltuqlarında kitab məktəbə gedirlər. İllərdən bəri yığdığım bu qəpik-qu-*

ruşu sizə verirəm".

Həmin "qəpik-quruş" 1000 manat idi. Bütün Qafqaz türklərinin Həsən bəyə verdiyi pulun 62 faizindən çox...

Çətinliklərə baxmayaraq işlədiyi 2-3 ildə Zərdabi gimnaziyaya 50-yə yaxın azəri türkü yığa bilmişdi. Onlardan yalnız bir neçəsi Bakıdan idi, yəni qalmağa yerləri vardı. Qalanlardan 10 nəfərini Həsən bəy öz evində saxlayırdı, o biriləri üçün də otaq icarəyə götürmüşdü. İndi Zərdabi başına 50 nəfər "dəli" yığmış Koroğluya bənzəyirdi...

"Bir dəfə Həsən bəy gimnaziyanın sonuncu sinif şagirdlərini başına toplayıb onlara Mirzə Fətəlinin komediyalarını oxudu və xahiş elədi ki, birini seçib tamaşaya hazırlasınlar. Uşaqlar "Hacı Qara"nı seçdilər və bir neçə gündən sonra gimnaziyanın otaqlarının birində əla bir tamaşa oynanıldı. İlk tamaşadan yığılan 45-50 manat yoxsul uşaqlara paylandı" (*Fərhad Ağazadə*). Beləliklə, Zərdabi həm də 1873-cü ildən fəaliyyətə başlayan

MİLLİ AZƏRBAYCAN TEATRİNİN BANİSİ

oldu. Həmin "truppa" sonralar da ildə 2-3 dəfə şəhərin müxtəlif yerlərində tamaşalar göstərir, yığılan pulu türk-müsəlman uşaqların ehtiyaclarına sərf edirdi. "Rəhmətlik Həsən bəyi milli müsəlman teatrının banisi hesab etmək olar, belə ki, 36 il əvvələ qədər Qafqaz müsəlmanları teatrın nə olduğunu bilmirdilər" (*Fərhad Ağazadə, 1907*).

Cəmisi 1600 manatın faizi ilə və tamaşalardan toplanan qəpik-quruşla, təbii ki, Zərdabi məxsus olduğu milləti maarifləndirə bilməzdi. O yana-yana, qovrula-qovrula yazırdı: "*Hər kəsi çağırıram - gəlməyir, göstərirəm - görməyir, deyirəm - qanmayır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözüümü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın. Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyib dəşilir, habelə*

söz də, ələlxüsus doğru söz, mürur ilə qanmazın başını deşib onun beyninə əsar edər... Hər kəs öz qara sandığının üstə oturub onun içində olana səcdə edir və sandığı doldurmaq fikrindədir. Amma ətrafda müəssəlman qardaşlarımızın bir-bir düşməni-miz əjdahanın ağzına düşüb yox olduğunu görməyir və görmək də istəməyir. Belədə qəzet çıxartmaqdan savayı bir qeyri əlac yoxdur".

Qəzet buraxmaq fikrinə Həsən bəy 1868-ci ildən düşmüşdü, lakin... "*Bəs qəzeti necə çıxardım? Pul yox, yazıçı yoldaş yox, çapxana yox, hürufat yox, əmələ yox, bir-iki yüzdən artıq oxuyan da olmayacaq. Dövlətdən izin almaq da ki bir böyük həladır".* Nəhayət, yeddi illik gərgin çalışmadan sonra 1875-ci il iyulun 22-də

RUSİYADA İLK TÜRK QƏZETİ

"Əkinçi" nəşrə başlayır. İlk nömrəni görəndə Həsən bəy sevindiyyindən uşaq kimi ağlayır. İki il iki ay bir həftədə qəzetin 56 nömrəsi çıxıb. Və bu müddətdə Zərdabi 56 dəfə, necə deyərlər, kirpikləri ilə od götürüb. O, doğma millətinin maariflənməsi (bu, "Əkinçi"nin başlıca funksiyası idi) uğrunda maddi mənafe güdməmək bir yana (belə fikirləşən ağzığöyçəklər də az deyildi), hətta canından da keçməyə hazır idi. Hələ 1873-cü il iyulun 7-də M.F.Axundova göndərdiyi məktubda o yazırdı: "**Bəlkə, Sizi dayandıran məsələ budur ki, nə üçün başqa birisi deyil, məhz Siz, özü də müftə, bir quru sağol belə eşitməyə gümanınız olmadan zəhmətə qatlaşmalısınız? Onda lazım bilirəm, izah edim ki, xalqa, doğma xalqa məhəbbətdən, maariflənmədən söhbət gedən zaman bu suala yer olmamalıdır: özünü xalqın, həm də bizimki kimi zülmətdə qalmış, avam xalqın maariflənməsi işinə həsr edən adamı belə bir fikir yoldan qoymamalıdır, belə adam mükafatını özündə tapır, öz vicdını pak edir".**

Həsiyə: bir dəfə fransalı bir müxbir Bakıya gəlibmiş. Məqsədi Rusiyada, o çiradan Azərbaycanda qəzet işinin vəziyyə-

tini öyrənməkmiş. Nəşrinin üçüncü ilində "Əkinçi"nin, o vaxtlar türkcə qəzetin nə yazdığına nəzarət etməli olan dövlət idarələri də daxil olmaqla, cəmi 300 abunəçisi olduğunu bilincə müxbir heyrətlə içini çəkərək Həsən bəyə deyib: "*Siz qəhrəmansınız! Fransada belə yoxsul qəzetdə işləməyi arzulayan bir nəfər də tapa bilməzsünüz. Sizin qeyrətinizə heyranam. Görünür, Siz öz xalqınızı dəlicəsinə sevirsiniz.*"

"Əkinçi" qəzetinin mövzu dairəsindən, sənətkarlıq özgünlüklərindən və başqa keyfiyyətlərindən danışmağı gərəkli sanmıram. Bu barədə oxucularımızın bilgisi yetərincədir. Bircə onu demək istəyirəm ki, mövcud ədəbiyyatda qəzetin bağlanması ən çox Rusiya hökumətinin təzyiqi ilə əlaqələndirirlər. Əlbəttə, bu, üzdə olan əsas səbəbdir. "Əkinçi"nin qapanmasının görünməyən başlıca səbəbi isə bizim "ağlı gödəninə calaq millətin" laqeydliyi, "üstündə bərk-bərk oturduğu qara sandığı doldurmaq" ehtirası olub. Həsən bəy öz millətdaşlarının yoluanda ömrünü-gününü şama döndərmişdi, o millətdaşlar isə imzasız məktublarda onu "bietiqad, biədab, biidrak, bielm" adlandırır, ondan müxtəlif instansiyalara donoslar yazır, ünvanına həcvlər yollayırdılar. Belələrinə nəzərdə tutan Zərdabi deyirdi: "*Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində, Qarabağın sərhədində bir daş qoydurub onun üstündə bu həcvi oydurub ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadigara baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti-islamı qəflətdən ayılmaq istəyənlərdə necə nadanlara rast gəlmişəm!*"

Əziyyət çəkmə, ustad! O vaxtdan 120 il keçsə də, biz elə həmin biz, həmin nadanlarıq. Elə indinin özündə də möcüzə baş verib yolun bu dünyaya - biz tərəflərə düşsə, yenə də

*Sənə bir daş atar yerindən duran,
Səni sevdiklərin daş-qalaq eylər!..*

*"Azadlıq" qəzeti,
12 mart 1994-cü il*

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI

DAXİLİYYƏ

(Seçmələr)

Bir aydır bizim qəzet çap olunur, amma onu oxuyanların bu çağacan biz çəkdiyimiz zəhmətlərdən xəbəri yoxdur. Əlbəttə, bu işə girəndə o zəhmətləri biz qəbul etmişik. ... Dörd ildir ki, qəzeti çap etməyə izn istəmişik və bu zamanda dünyanı gəzib bu hüvufatı tapmışıq. Bu zəhmətlərə heç bir qəzeti öz nəfəndən ötrü çap elədən razı olmaz və əgər qəzet basdırmaqdan bizim muradımız ondan mənfəətbərdar olmaqlığımız olseydi, onun qiymətini gərək iyirmi, bəlkə otuz manat qoyaydıq... Pəs, bizə diqqət edənlər, bu qəzetin kəsirini görəndə gülməyin. Gülmək yeri deyil, siz ağlayız ki, bizim müsəlmanların birə qəzeti də basdırmağa adamı yoxdur.

*"Əkinçi" qəzeti,
21 avqust 1875-ci il.*

Hər bir vilayətin qəzeti gərək ol vilayətin aynası olsun, yəni ol vilayətin sakinləri elədiyi işlər, onlara lazım olan şeylər, xülasə, onların hər bir dərdi və xahişi ol qəzetdə çap olunsun ki, ol qəzetə baxan xalqı aynada görən kimi görsün. Əlbəttə, qəzetin belə ayna kimi olmağı xalq ilədir, yəni hər kəs gərək öz dərini və xahişini qəzetlərində bəyan etsin ki, onların barəsində işdən xəbərdar olanlar mübahisə etməklilə onların yaxşı-yamanlığını aşkar etsinlər, ta ki, ol işi görən onun yaxşı ya yamanlığından agah olub sonra peşmanlıq çəkməsin.

Pəs hər bir qəzetin ümdə mətləbi mübahisədir və əgər bizim dünyadan və elmdən xəbərdar olanlarımız "Əkinçi" qəzetində yazılan mətləblər barəsində mübahisə başlasalar, çox şad oluruq. Amma çifayda qəbiristanlıqdan səs gəlməyən kimi bizim xalqdan bir səda gəlmir...

*"Əkinçi" qəzeti,
18 dekabr 1875-ci il.*

Altı ay yoxdur ki, bizim "Əkieçi" qəzeti çap olunur, amma ingilisin paytaxtı London şəhərində onun çap olunmağı məlumdur. Oradan bir kitabın bir fəslinin türk dilində olan tərcüməsini bizə göndəriblər ki, onun qələtini düzəldək. Əlhəq bu, çox ziyadə gözüaçaqlıq istər. London şəhərində bir neçə yüz qəzet çap olunur. Onunla belə, kişilər dünyanın ucunda bizim qəzet kimi kiçik bir qəzet çap olunmağını eşidib istəyirlər ondan da nəfərdar olsunlar, amma bizim adamın çoxu nə ki bu çağadək bizim qəzeti oxumayıblar, bəlkə bəzi kəslər onun bina olunmağının xəbərini də eşitməyiblər. Hətta elə adam var ki, qəzet pulu verib onu almaq istəmir.

Bizim xalq dünya işlərini belə soyuq tutmağı bilir ikən biz "Əkinçi" qəzetini çap etdirməyi başlamışıq və bizim təkdə bir yuxudan oyananlarımıza ümid olmuşuq ki, xalq qəzet oxuyub ondan mənfəətbərdar olmağa və dünya işlərindən xəbərdar olmağa səy edəcəklər...

Biz müsəlmanlar dünya işini soyuq tutmağa bizim məzhəbimiz səbəb deyil ki, onu xaricilər bizlərə böhtan deyirlər. ...Bizim peyğəmbərimiz öz ümmətini irəli salmaqdan ötrü onlara hökm edibdir ki, hər bir elmi təhsil etsinlər...

*"Əkinçi" qəzeti,
1 yanvar 1876-cı il.*

...Qəzetin muradı xalqın gözünü açmaqdır. ...Qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz, onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nik-bədindən xəbərdar olub onun əlacının dalınca olsun.

Amma bizim xalqın işlərinə baxanda bir əməli-kamil görmək olmur ki, millət təəssübü çəkən qardaşlar ona fəxr etsin. Libasdan tutmuş bəzi yeməli şeylərəcən xarici dövlətlərdən gətirdirik. Pəs heç olur ki, bu yoxsulluğumuzdan danışanda onun səbəbi elmsizlik olduğunu bəyan etməyək.

Ey qardaşlar, rəva deyil ki, sizin qəzetiniz də, bircə qəzetiniz

ki, "Əkinçi" olsun, sizə Əlif-Leyla nağılı desin.

Bu halda müsəlman milləti tufana düşmüş gəmi təkidir ki, hər ləpə onların bir hissəsini aparıb qərq edir. Belədə çox həmiyyətsizlik istər ki, qardaşlarımızın qərq olmağına baxa-baxa inək irəlindən yediyi çörəyi gövsəyən kimi Rüstəm Zalı nağılı-nu oxuyub keçmişdə olanların qüvvətində fəxr edək və öz qərq olmağımuza əlac etməyək...

*"Əkinçi" qəzeti,
14 aprel 1876-cı il.*

Bir il tamamdır ki, bizim qəzet çap olunur... Keçən il rəcəbin əvvəlindən təzə iləcənin bizim 600-əcn müştərimiz var idi. Bu il... onların 283-ü qalıb... Müştərimiz azalmağı çox təəccüblüdür. Əvvələn, qəzetin qiymətini artırmayıb, onu böyükləndirmişik, onun məzmunu, hətta kağızı da yaxşılanıb... Pəs bu əsnada bizim qəzetin müştərisi azalmaq təəccüb deyil? Əlbəttə, çox təəccübdür. Buna bir səbəb yoxdur, savayı bizim qanmazlığıdır. Bəzisi biz yazdığımızı fəhm edə bilməyib öz anlamazlığından bizi müsəlmanlara düşmən və yazımızı böhtan hesab edir. Bəzi deyir: bir şey yaz ki, ondan bir qəpik nəf olsun. Yəni millət işlərindən bir qəpiyi artıq tutur. Ey qəpiyə milləti satan qardaşlar, siz adımızı müsəlman qoyub qeyrilərin müsəlmanlığına şəkk edirsiniz. Vay, vay sizin hıvafınıza ki, müsəlmanlığın şərtlərindən birə namaz qılıb, oruc tutmağı bilirsiniz.

*"Əkinçi" qəzeti,
11 iyul 1876-cı il.*

...Avropa tayfasının hər birinin bir neçə qəzeti və jurnalı olur. Hətta... ermənilərin 10 qəzetləri və 3 jurnalları var.

...Ay qardaşlar, bizlərdə qardaşlıq həmiyyəti yoxdur: qart-qart rus dili bilənlərimiz rus qəzeti gətirdirlər ki, onu əvamünnas (qara camaat - N.Ə.) görüb onlara artıq hörmət

eləsin. Şaltay-haltay rus yazısı bilənlərimiz rus qəzetlərinə məktublar göndərirlər ki, onlar çap olunanda ruslar ona hörmət etsin. Heyhat, biz kor olmuşuq ki, birə qəzeti də saxlaya bilmirik və bununla belə, qeyri millətlərə gülürük. Bəli, niyə gülməyə, onlar axmaqdırlar. ...Gürcülərin bir neçə qəzetləri var, amma onilə indi Kutais şəhərində bir icma bina olub, 5 min manat cəm edib ki, gələn ildən həftəlik qəzet çap etdirsin, qiyməti 7 manat və əgər çap elətmək zərər eləsə, o 5 min manatı ona məsrəf etsin.

Məgər bizim tavanalı (imkanlı - N.Ə.) şəxslərimiz yoxdur ki, belə icma bina edək və nə ki bir, bəlkə 5-10 qəzet çap elədək? Yenə allaha şükür, tavana kəslərimiz çoxdur, amma... Həzərat, bağışlayın, yeri düşüb ərz edəcəyəm - onların bəzi müftə qəzet upardıb indiyəcən pulunu verməyiblər...

"Əkinçi" qəzeti, 25 iyul 1876-cı il.

Bizim Qafqaz vilayətinin bir şəhərində iki şəxs bir-birilə belə söhbət edirlər:

Sual: Əmi, eşitmisənmi ki, Badkubədə bir ildir filankəs "Əkinçi" ismində bir qəzet çıxardır, təzə xəbərlər yazır, hikmət ilə hər bir şeyi aşkar edir?

Cavab: Filankəs Şirvan vilayətinin Zərdab qəryəsinin sakinini filankəsin oğlu, filankəsin nəvəsi deyilmi? Mən elə bilirdim ki, o qəzeti İvan ya Karapet çıxardır. Pəs onu filankəs çıxardır imiş. Mən onun ata-babasını tanıram. Qoy getsin. Ev bu-zovundan öküzlə olmaz.

S: "Əkinçi" qəzeti deyir ki, zəmanəmiz dəyişilib. İndi elm təhsil etmək gərək. Ona binaən lazımdır elm kitabları gətirdib öz dilimizdə elm öyrənmək.

C: O elmləri öyrənmək bizə lazım deyil. Niyə ata-babalarımız o elmsiz yolla getdilər, biz gedə bilmədik? Bizim öz elmi-miz bizə bəsdir və əgər hər kəs o elmləri öyrənmək istəsə, getsin xarici dillərində öyrənsin. Dəxi elm kitabların gətirdib öz

dilimizə tərcümə etdirib çap etmək nə lazım? Və əgər çap etdirsək də, o kitablardan nə olacaq? Ev buzovundan öküz olurmu?

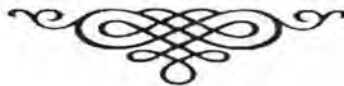
S: "Əkinçi" qəzeti deyir ki, qəzet və jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir, məzhəbində qaim edir, ona binaən hamı millətlər səy edib qəzet və jurnallar çap etdirirlər ki, qeyri millətlər arasında payımal olmasınlar...

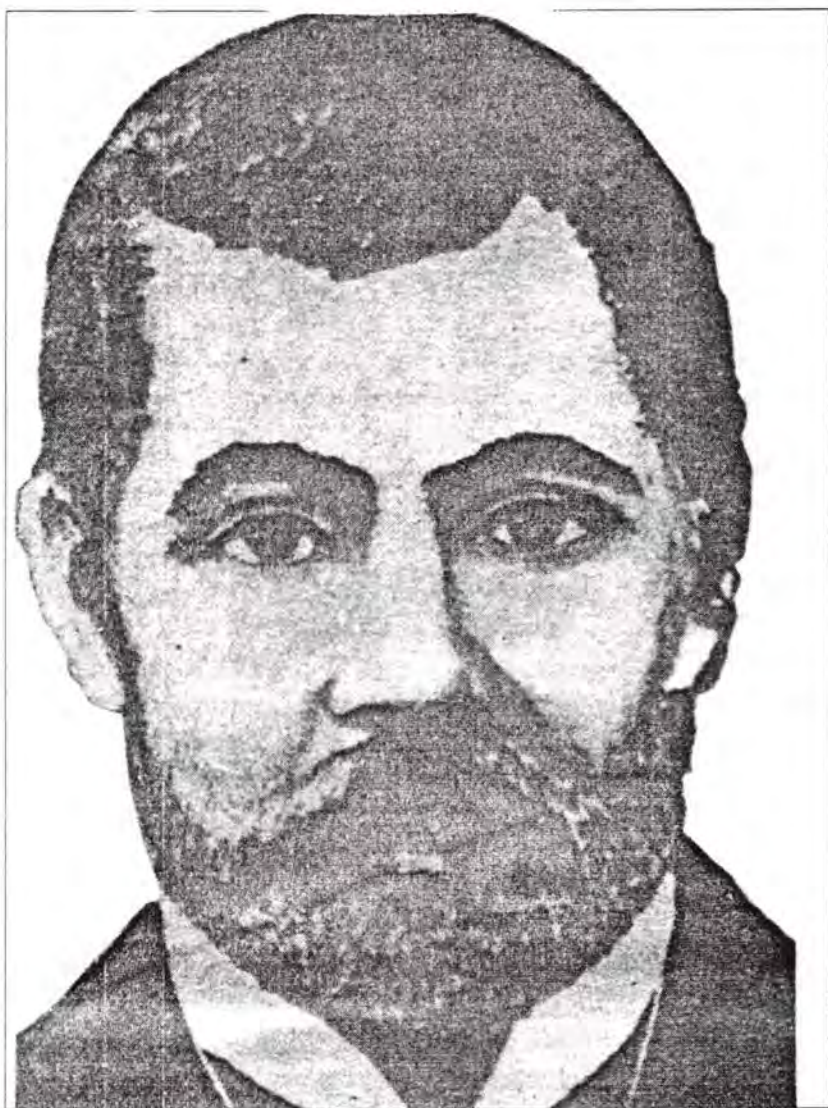
C: Bunlar hamısı boş sözdür, pul tələsidir. Mən öz dilimizi məgər bilmirəm? Məzhəbdə qaim olmağa qəzet ya jurnal oxumaq nə lazım? Kəlmeyi-şəhadət və beş vaxt namaz bəsdir. Millət payımalı olur? ...Xülasə, bizə qəzet və jurnal lazım deyil və əgər bir-iki axmaq bica yerə zəhmət çəkib qəzet ya jurnal çıxardırsalar da, ondan bir şey hasil olmayacaq, ona görə ki, ev buzovundan öküz olmaz.

S: Əmi, belədə ev sahibindən adam olmaz və buzov gəlib ona sahib olur.

C: Boş sözdür - deyib qalxıb yola düşür.

*"Əkinçi" qəzeti,
9 avqust 1876-cı il.*

МӘНӘММӘД АҒА ШАХТАХЛИ
(1846-1931)

Naxçıvan qəzasının Şahtaxtı kəndində doğulub. İlk təhsilini *N*o vaxtın tanınmış ziyahisi *Hacı Mirzə Məhəmmədəlinin* yanında (ərəb və fars dillərini də burada öyrənməyə başlayıb), ibtidai təhsilini isə *Naxçıvan rus-türk məktəbində* rusca alıb. 1863-cü ildə *Tiflis Kişi Gimnaziyasını* bitirib, sonra *Peterburqa* gedərək orada alman dilini müstəqil öyrənib. 1869-cu ildə *Laypsiq (Almaniya) Universitetinin* fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsini bitirib. 1873-1875-ci illərdə *Paris Şərq Dilləri Məktəbində* mühazirələr dinləyib və fransız dilini mükəmməl öyrənib. *M.Şahtaxtli, ümumiyyətlə, 10-dan çox dil bilib, bunların 7-də (türkçə, rusca, farsca, ərəbcə, ingiliscə, almanca, fransızca) elmi və publisistik əsərlər yazıb.*

1880-ci illərin sonunda "*Московские новости*" və "*Новое время*" qəzetlərinin *Yaxın Şərq (ərəb ölkələri, İran və Türkiyə), sonra isə yalnız İstanbul* müxbiri işləyib.

1898-1902-ci illərdə *Fransa Kollecinə* və *Paris Ali Təcrübi Təhsil Məktəbində* Şərq dillərindən dərs deyib. 1903-1905-ci illərdə *Tiflisdə Azərbaycan türkcəsində "Şərqi-Rus" qəzetini* buraxıb. 1908-1916-cı illərdə, əsasən, xaricdə yaşayıb. *Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində* Şərq şöbəsinə rəhbərlik edib.

M.Ə.Rəsulzadə adına *BDU-nun* yaradıcılarından biri və professoru olub. 1922-ci ildə fərdi pensiyaya çıxaraq *Moskvada* və *Tiflisdə* yaşayıb. 1931-ci il dekabrın 12-də *Bakıda* vəfat edib.

M.Şahtaxtli ömrü boyu ulu peyğəmbərimiz *Məhəmməd Əleyhissalamın "Elmi*

BEŞİKDƏN QƏBRƏDƏK

öyrənin" öyüdünə əməl edib, 85 illik həyatının 80 ilini elmə, təhsilə, jurnalistikaya "xərcələyib", sevimli millətinin maariflənməsi, xarici aləmdə yaxşı tərəfdən tanınması naminə əlindən gələn hər şeyi edib.

O öz şəxsi nümunəsi ilə göstərib ki, azəri türkü dünyanın ən kamil şəxsiyyətləri ilə bir sırada, hətta lazım gələrsə, onlardan

bir baş yuxarı durmağa qadir və layıqdır. Amma bu, təəssüf ki, bütün millətə deyil, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinə nəşib olur. Bütövlükdə millətin qol-qanad açması, dünya orbitinə çıxması üçün onun tam azad olması gərəkdir. Neçə ki başamızın üstündə müstəmləkə yumruğu durur, neçə ki içimizdəki yalançı pəhləvanlar öz şəxsi mənafeləri, beşgünlük dünyanın aldadıcı cah-cəlalı üçün vətəni, torpağı, milli qeyrəti satmağa can atırlar, biz indiki səviyyəmizdən yuxarı gedə bilməyəcəyik, əksinə, enəcəyik. Tarix boyu yadelli ağalar, özəl-ləklə də bu sahədə bütün rekordları kölgədə qoymuş Rusiya imperiyası həmişə Qafqaz türklərini cəhalətdə saxlamağa çalışıb, bizə ikinci, bəlkə də, daha aşağı çeşidli insanlar kimi baxıb, yalnız təbii sərvətlərimizin, əlverişli siyasi-coğrafi durumumuzun xatirinə vaxtaşırı müəyyən ziyalılarımızı irəli çəkib, onların əli ilə bizi itətdə saxlamağa cəhd göstərüb. İndi gileylənirik ki, siyasətlə məşğul olanlarımız çoxdur. Bu ona görədir ki, tarix boyu siyasətlə bizim aramıza "Çin səddi" çəkiblər.

Mirzə Cəlil məşhur "Xatiratım"da

"ŞƏRQİ-RUS" QƏZETİ

ilə bağlı yazırdı: *"O ki qaldı siyasi məsələlər, bu barədə dilim lal olsun: haman əsrin senzörünün tələbatı o qədər sərt idi ki, siyasət nədir, siyasətin qorxusundan "s" hərfini yazmağa cürət etməzdik".*

M.Şahtaxtlı "Şərqi-Rus"u buraxmağa 60 ilə yaxın hazırlıq görmüşdü. Bu böyük şəxsiyyətlə bağlı "ilk" sözünü istənilən qədər işlətmək olar. O, ilk poliqlotumuz (deyildiyi kimi, 10-dan çox dili mükəmməl bilirdi), "Kaspi" qəzetinin ilk türk redaktoru, ilk gündəlik qəzetimizin nəşiri, BDU-nun ilk türk professoru, Fransa Şərqsünaslıq Akademiyasının ilk azərbaycanlı üzvü, yurdumuzu xaricdə geniş miqyasda və yüksək səviyyədə təmsil etmiş ilk alimimiz... olub. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və daha neçə

ziyalımız ilk qələm təcrübəsini "Şərqi-Rus"da dərc etdirib. Qəzetin ilk nömrəsi 1903-cü il martın 30-da çıxıb. Bu münasibətlə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: *"Şükr olsun Xudavəndi təbarək və təalaya, illər ilə yolunu gözlədiyimiz və gecə-gündüz arzusunda olduğumuz türk Azərbaycan qəzeti hümmətli cənab Məhəmməd Ağanın qələminin ağzından Tiflisdə "Şərqi-Rus" ayında ələmül-ətibbə qədəm qoydu. Şükr və min dəfə şükr! Ki, biz Qafqaz müsəlmanları da bir qəzet sahibi olduq... Xudavəndə, bu qəzetin davamını Sizdən rica edirəm. Amin!"*

Qəzeti ərsəyə gətirmək üçün M.Şahtaxtlı Naxçıvandakı ata mülkünü satmağa məcbur olmuşdu. Və oradan aldığı 18 min rublun hamısını bu işə sərf etmişdi. Amma yeganə çətinlik pulla bağlı deyildi. Əsas məsələ hökumətdən türk dilində qəzet buraxmağın icazəsini almaq idi. Hələ 1896-cı ildə Məhəmməd ağa Qafqaz Senzor Komitəsinə, Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinə müraciət edib "Tiflis" adlı qəzet nəşr etməyə razılıq istəmişdi. Amma Rusiya hökuməti türk dilində mətbuatdan dəvə nalbənddən qorxan kimi qorxurdu. Bununla bağlı, nazirlik əməkdaşlarından biri yazırdı: "Şahtaxtinskinin türk dilinin Azərbaycan ləhcəsində qəzet təsis etməsi bu tayfanın dilində indiyədək olmayan xüsusi jurnalistikanın yaranmasına səbəb olar ki, bu da Zaqafqaziya tatarlarını Rusiyadan soyudar". Yaxud başqa misal. Rusiya DİN-də Baş Mətbuat İşləri İdarəsinin rəisi M.P.Solovyovla Şahtaxtlı arasında belə bir dialoqun mətni qalıb:

S.: - *Tatarca qəzetə heç cür icazə verə bilmərəm... İstəsəniz, rus qəzeti buraxa bilərsiniz. Qoy tatarlar Sizdən nümunə götürüb rusca oxusunlar. Tatar qəzeti nəyinizə gərək?*

Ş.: - *Mən yurddaşlarımla inkişafını irəlilətmək istəyirəm. Axı tatarların hamısı rusca öyrənə bilməz. Bu, yalnız varlı ailələrə nəsihət olan bahalı işdir.*

S.: - *Qəzet xalqın nəyində lazımdır! Ziyalılar rusca oxuyurlar, qara camaat isə qoy sürülərini otarsın...*

"Şərqi-Rus" qəzeti özlüyündə çox böyük hadisə idi, lakin M.Şahtaxtlının daha böyük xidməti Mirzə Cəlili "kəşf etməsi", onu qəzetə gətirib jurnalistika aləmi ilə qovuşdurması, qəzet bağlanandan sonra mətbəəni bütövlükdə "Molla Nəsrəddin" in sərəncamına verməsi idi. Başqa sözlə,

M.ŞAHTAXTLI OLMASAYDI

"Şərqi-Rus" olmazdı, "Şərqi-Rus" olmasaydı, Mirzə Cəlil olmazdı, Mirzə Cəlil olmasaydı, "Molla Nəsrəddin" olmazdı, "Molla Nəsrəddin" olmasaydı, bugünkü müstəqillik çırpıntılarımız olmazdı.

Bu gün az-çox tanınmış humanitar ziyalılarımızın, demokratik yönlü jurnalistlərimizin əksəriyyəti "Molla Nəsrəddin" in balalarıdır. "Molla Nəsrəddin" isə öz ölməzliyi ilə bir tərəfdən Mirzə Cəlilə, o biri tərəfdən isə M.Şahtaxtlıya borcudur. Şahtaxtlıya - o böyük ziyalımıza - biz hamımız borc-luyuq.

"Şərqi-Rus" u buraxmaqda M.Şahtaxtlının əsas qayəsi "cəhalətin xanimanını dağıtmaq" idi. O, ilk nömrədə oxuculara bildirirdi ki, qəzetin məramı onların məlumatlarının artmasına, fikirlərinin işıqlanmasına, bir sözlə, mədəniləşməsinə xidmət etməkdir. Buna görə də "Şərqi-Rus" da dünyanın inkişaf-lı millətlərinin həyat tərzini, mədəniyyəti, fəlsəfəsi, əxlaq və adətləri geniş yer tuturdu. Müəllif yazırdı ki, bu qəzet "müsəlmanlar üçün Yevropa və rus elminin ayinəsi, bir cahannaməsi" olacaq. Məhəmməd ağa oxucuları söz, əqidə, fikir azadlığına çağıraraq bu növ azadlıqların "mədəniyyətin lazımı müqəddiməsi" olduğunu bildirirdi. "Göstərəlim aləmə ki, biz müsəlmanlar da dini fikir və vicdan azadlığının nə olduğunu anlayıb insanlar üçün ən böyük nemət olan bu xeyir və bərəkətdən istifadə etməyə layiqik".

Redaktoru dünyaşöhrətli bir ziyalı olduğundan "Şərqi-Rus" da

DÜNYADA TANINMIŞ BİR QƏZET

idi. O, başqırdların, tatarların, ləzgilərin, türkmənlərin də "danışan dili, hiss edən ürəyi və anlayın əqli" idi. O, ümumiyyətlə, türk qəzeti idi. Firudin bəy Köçərli yazırdı ki, "bu qəzetin meydana gəlməsi... bütün Rusiya müsəlmanlarını sevindirdi... Bütün imperiyanın Qazan, Orenburq, Ufa, Peterburq, Moskva, Zakaspi, Türkmənistan, Vladivostok və başqa yerlərdə abunəçiləri var".

"Şərqi-Rus"a Parisdən, Cenevrədən, Bağdaddan, İstanbuldan, Tehrandan, Varnadan... yazırdılar.

Parisin məşhur şərqşünasları Lüsüen Buva, Barbye de Meynar, Renan, Halavi və başqaları "Şərqi-Rus"u müntəzəm izləyir, ona məqalələr yazır, onu təbliğ edirdilər. Lüsüen Buva Fransadakı Asiya Cəmiyyətinin orqanı "Jurnal Aziatik" məcmuəsində 1903-cü ilin payızında "Azəri türklərinin siyasi və ədəbi qəzeti" adlı ayrıca məqaləsində yazırdı: "Fransa Şərqşünashq Akademiyasının üzvü Məhəmməd ağa Şahtaxtılı rusiyalı türklər üçün nüfuzlu, kəsərli bir qəzet nəşr edir. O bizim məslək qardaşımızdır. "Şərqi-Rus" müxbirlərinə fikirlərini açıq bildirmək və müdafiə olunmaq azadlığı verib. Bu qəzetə bənzər bir şey meydana çıxarmağa indiyə qədər heç kəs cürət etməyib... Şahtaxtılıdan əvvəl kimsədə o qeyrət, o çalışqanlıq olmayıb ki, millətin əhvalını belə aydın əks etdirsins. Bütün mədəniyyət aləmi Məhəmməd ağanın bu xeyirxah əməli üçün ona minnətdar olmalıdır".

Məhəmməd ağa yazırdı: "Mən cüzəm, nasion külldür. Cüz yox olasıdır, küll qalacaqdır. Mən mərd olmalıyam, öz mənfəətimi nasionumun mənfəətinə fəda etməliyəm. Həm də edərsəm, böyük fədakarlıq etməmiş oluram. Çün mən özüm, abavü əcdadım və övladü əyalım, hamımız nasionun ayrılmaz parçası deyilikmi?" Allah sənə rəhmət eləsin, ustad!

*"Azadlıq" qəzeti,
28 may 1994-cü il.*

VUDRO VILSON
(1856-1924)

ABŞ-nin 41 prezidenti sırasında «cingiltili» adlar çoxdur: Core Vaşinqton, Tomas Cefferson, Endryu Cekson, Avraham Linkoln, Teodor Ruzvelt, Franklin Ruzvelt, Duayt Eyzenhauer... Belələrini bir yana qoyub 28-ci dövlət başçısı V.Vilsonu «Korifeylər»ə qəhrəman seçməyim təsadüf deyil - onun 8 illik (1913-1921) prezidentliyinin 23 ayı Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mövcudluq dövrünə düşüb. Bu baxımdan V.Vilsonla 41-ci prezident Core Buş arasında müəyyən bağlantı var: V.Vilsonun vəfat ilində onun, bir növ, davamçısı kimi dünyaya gəlmiş C.Buşun hakimiyyəti dövründə Quzey Azərbaycan yenidən və inşallah, əbədi olaraq müstəqillik qazanıb...

Ağ evə doğru

V.Vilsonun «yürüşü» yaşı 50-ni ötəndən sonra başlanıb. Üzdə bildirməsə də, sənədlər göstərir ki, dövlət xadimi olmaq onun çoxdankı arzusu imiş. 29 yaşında ikən gələcək həyat yoldaşına yazmışdı: «Ürəyimdə bəslədiyim ən böyük amac toplumda rəhbər mövqə tutmaq, dövlət xadimi karyerası qazanmaqdır. Dünyanı dəyərli ideyalarla heyrləndirmək ehtirası məni tərk etmir».

1906-cı il, 25-ci prezident Uiryan Mak-Kinli qətlə yetirildəndən (1901) sonra növbəti seçkiyədək onu əvəz etmiş Teodor Ruzvelt cəmi ilyarım idi ki, 7,6 milyon amerikalının səsi ilə dövlət başçısı seçilmişdi və heç yerdə Ağ evin növbəti yiyəsinin kim olacağı barədə söz-söhbət getmirdi (cəmi bir dəfə seçildiyi üçün T.Ruzvelt özü də bu marafonda iştirak edə bilirdi). V.Vilsonun dostu, tanınmış siyasət jurnalisti, polkovnik Core Harvi Nyu-Yorkda təşkil etdiyi ziyafətdə qonaqları tanış edirdi. Növbə V.Vilsona çatanda Core əlini ərklə onun çiyinə qoyub dedi: «Bu işə Demokratlar Partiyasının ölkə prezidentliyinə gələcək namizədi, hələlikse Princeton Universitetinin prezidenti, professor Vudro Vilson cənablarıdır.

Teodor Ruzvelti yenməyə yalnız onun gücü çatar».

Məclisdəkilərin çoxu jurnalistlər idi və tezliklə Amerikanın bir sıra qəzetləri V.Vilsonun xeyrinə mütəşəkkil kampaniyaya başladılar. Düzdür, o, 1908-ci il seçkisində iştirak etmədi (həmin seçkidə prezident T.Ruzvelti respublikaçıların başqa nümayəndəsi - Uilyam Taft əvəz etdi), amma 1910-cu ildə «miniprezident», yəni Nyu-Cersi ştatının qubernatoru, 1912-ci ildə isə ABŞ-nin 28-ci prezidenti oldu.

Qələbədən dərhal sonra 58 yaşlı Vilson «əlçatmaz, ünyetməz» bir yerə - Bermud adalarındakı kottecə çəkilərək səh-hətini möhkəmlətməyə və görəcəyi işləri planlaşdırmağa başladı. İlk qərarı belə oldu ki, bundan sonra ABŞ dünya olaylarının passiv obyektinə yox, aktiv sübyektinə olmalı, sükunu öz əlinə keçirməlidir. Buna görə də o,

xarici siyasət

xəttini ön plana çəkdi. İlk 6 ayda ABŞ səfirlərinin yarısından çoxunu, sonralara isə, demək olar, hamısını dəyişdirdi. U.Peyc Londona, U.Şarp Parisə, C.Cerard Berlinə, P.Peyc Pömaya, H.Morqentau İstanbula göndərildi. Ağ evin xarici siyasət məsələlərinə baş müşavir, istedadlı dimloamat, polkovnik Ervard Hauz rəhbərlik edirdi. O, Avropadakı səfirlərə göstəriş vermişdi ki, birbaşa getdikləri ölkələrin başçıları ilə oturub-dursunlar və hər 10 gündən bir məktub yazsınlar.

Birinci dünya savaşı başlananda ABŞ öz neytrallığını elan etdi. Məqsəd bu idi ki, döyüşən tərəflər bir-birilərini haldan salandan sonra Amerika meydana çıxsın və «yeni dünya sahmanı» yaratmaq işini öz əlinə alsın, siyasi və iqtisadi cəhətdən mümkün qədər güclənsin. 1914-cü ilin yayında savaş iştirakçılarına kreditlər ayrılmasına icazə verildikdən sonra tezliklə hərbi sifarişlər çoxaldı və Amerika iqtisadiyyatı həqiqətən dirçəlməyə başladı. Cəmi 3 il müddətində ABŞ nəinki Avropa ölkələrinə olan borcünü qaytardı, həm də onlardan bəzilərini özündən asılı vəziyyətə saldı.

Bütün bu işləri görüncə növbəti seçki gəlib yetişdi və demokrat V. Vilson öz rəqibi, respublikaçı Çarlz Evans Hyuza azacıq üstünlüklə (8,5 milyona qarşı 9,1 milyon səs) ikinci müddətə prezident seçildi. Dekabr ayında o, döyüşən tərəflərə müraciət edərək onları hərbi əməliyyatları dayandıрмаğa və

«uduşsuz barış»

elan etməyə çağırırdı. Tərəflərin susduğunu gören prezident öz yaxınları ilə ABŞ-nin müharibəyə qoşulmaq imkanlarını müzakirə etməyə başladı. Həmişə son sözün müəllifi olan polkovnik Hauz (o, V. Vilsonun şəxsi nümayəndəsi kimi İngiltərəyə getmişdi) Londondan bəyan etdi ki, «Amerika savaşa nə qədər tez qoşulsa, o qədər yaxşıdır».

1917-ci il aprelin 2-də ABŞ konqresinə müraciətdə prezident bildirmişdi: «Neytrallıq bundan sonra mümkün və arzuolunan deyil. Söhbət dünyada sülhün və milli azadlıqların qorunmasından gedir». Konqresin razılığını alandan sonra ABŞ aprelin 6-da Antanta tərəfindən müharibəyə qoşuldu. Təxminən ilyarımdan sonra rəqib ölkələr bir-bir təslim aktı imzaladılar. 1918-ci ilin noyabrından beynəlxalq sülh konfransına hazırlıq başlandı. Parisdə keçiriləcək bu tədbirin əsas təşkilatçıları Fransa, İngiltərə, ABŞ, İtaliya və Yaponiya idi. V. Vilson bu məsələ ilə bağlı 1919-cü il yanvarın 8-də konqresin müzakirəsinə verəcəyi nitqin mətnini hazırlamaqla məşğul idi. ABŞ-nin sülh təşəbbüslərindən ibarət olan həmin sənəd sonralar

«Vilsonun 14 prinsipi»

adı ilə tarixə düşdü. Həmin prinsiplərdən biri - 6-cı bənd bütövlükdə «Rusiya məsələsi»nə həsr olunmuşdu. Orada deyilirdi: «...Rusiyaya aid məsələlər elə həll edilməlidir ki, dünyanın başqa xalqları da ən yaxşı, ən azad tərzdə əməkdaşlıq edib öz siyasi inkişaf yollarını müstəqil müəyyən edərsinlər, azad milli siyasət yeritsinlər, öz siyasi qurumlarını

seçməklə azad millətlər birliyinə dəvət olunsunlar - dəvət olunmaq azdır, onlara hər cür yardım göstərilməlidir ki, bu birliyə daxil olmaq şəxsi arzuya və zərurətə çevrilsin...»

Göründüyü kimi, 6-cı bənd

Azərbaycanın taleyi

ilə də bağlı idi. Buna görə də 1918-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti V.Vilsona teleqram göndərərək ümidvar olduğunu bildirdi ki, ABŞ Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyıb dəstəkləyəcək və onun çətin sınaqlardan uğurla çıxmasına kömək edəcək. Ə.Topçubaşovun sədrliyi ilə konfrans üçün hazırlanmış memorandumda da göstərilirdi ki, Rusiya imperiyasından ayrılıb müstəqillik elan etmiş ölkələr, o sıradan Azərbaycan prezident Vilsonun irəli sürdüyü humanist prinsiplə bel bağlayır.

Paris konfransının qərarı ilə Qafqazda vəziyyəti öyrənmək üçün xüsusi yarımkomissiya yaradılmışdı. Onun başçısı, amerikalı B.Moore 1919-cu il martın 3-də İstanbulda Ə.Topçubaşovla görüşərək bir neçə suala cavab almaq arzusunda olduğunu bildirmişdi:

- Azərbaycanın müstəqil yaşamaq imkanı varmı ?
- Qafqazda federasiya, yaxud konfederasiya yaradılması ideyasına necə baxırsınız?
- Rusiyaya münasibət necədir?
- Başqa bir dövlətin qəyyumluğuna Azərbaycan necə baxır?

İlk iki suala müsbət cavab verən Ə.Toçubaşov sonuncu sorğularla bağlı demişdi ki, biz heç bir şərtlə Rusiyanın tərkibinə qayıtmaq istəmirik. Maddi sərvətlərimiz əlimizdən alınmayacaqsa, prezident Vilsonun humanist prinsiplərinə əməl ediləcəksə, Azərbaycan ABŞ -ni özünə qəyyum seçə bilər.

Bu məqsədləri gerçəkləşdirmək, ölkənin müstəqilliyini qoruyub saxlamaq niyyəti ilə Paris sülh konfransına hazırlaşan nümayəndə heyətimizin üzvləri 1919-cu ilin yanvarında baş-

lanmış və fasilələrlə bir il davam etmiş beynəlxalq görüşə çox böyük əngəllərdən sonra, yalnız 4 ay keçmiş gedib çıxı bildilər. Onlar hələ yolda ikən - mayın 2-də V.Vilsonun şəxsi təşəbbüsü ilə Dördlər Şurasının iclasında Azərbaycan məsələsi müzakirə olundu. ABŞ prezidentinin nümayəndələrimizin konfransa buraxılmasında və Ə.Topçubaşovun heyətin rəhbəri kimi tanınmasında əməyi ayrıca qeyd edilməlidir.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ildönümü günü - 1919-cu il mayın 28-də

elçilərimiz V.Vilsonun qəbulunda

oldular və Ə. Topçubaşov onlara belə şərait yaratdığına görə ABŞ prezidentinə təşəkkürünü bildirib dedi ki, müstəqil yaşamaq üçün hər şeyimiz var. «Biz ümid edirik ki, konfrans bizi dinləyəcək və biz Millətlər Cəmiyyətinə buraxılacağıq... Biz Azərbaycan üçün yalnız öz parlamentimizi və öz hökumətimizi tanıyıraq və tanıyacağıq» (Bax: Həsənov Cəmil. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. -B.: Azərnaşr, 1993, s.195). Bundan sonra Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı xüsusi hazırlanmış memorandumu və təklifləri V.Vilsona təqdim etdi. Təkliflərdə ABŞ dövlət başçısından xahiş edilirdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına, onun «14 prinsip»inin bizim ölkəyə də şamil edilməsinə, nümayəndə heyətimizin konfransa buraxılmasına, respublikamızın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olunmasına, ABŞ-nin Azərbaycana hərbi yardım göstərməsinə, bu iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər yaranmasına kömək göstərsin.

«V.Vilson Azərbaycan nümayəndələrini görməyinə və Azərbaycan haqqında xeyli material aldığına çox şad olduğunu bildirdi, lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması məsələsini açıq axlayaraq göstərdi:

Amerikalılar dünyanı kiçik hissələrə bölmək istəmərlər;

Azərbaycan Qafqaz Federasiyası yaratmaq fikrinə qoşulsa, bu onun üçün yaxşı olar;

Bu konfederasiya Millətlər Cəmiyyətinin təklifi ilə hər hansı bir dövlətin köməyinə arxalana bilər;

Azərbaycan məsələsi rus məsələsindən əvvəl həll edilə bilməz» (Yenə orada, s.197).

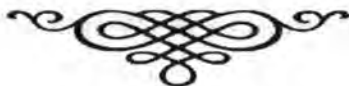
V.Vilsonun o vaxt xatırladığı problemlər indi də Azərbaycan üçün aktualdır. Xüsusən «Qafqaz evi» ideyası.

Azərbaycan nümayəndə heyəti üzvlərinin planları geniş idi. Onlar ABŞ-yə və başqa böyük dövlətlərə səfər edib Azərbaycan həqiqətlərini yaymaq, oralarda təəssübkeşlər axtarıb tapmaq, lobbilər yaratmaq, ikitərəfli siyasi-iqtisadi əlaqələrin özülünü qoymaq, erməni diasporalarının yaratdıqları «düşmən obrazı» təsəvvürünü dağıtmaq niyyətində idilər. Lakin Rusiya imperializmi buna imkan vermədi, Azərbaycan yenidən zəbt edildi və daha 70 il əsarətdə, elçilərimiz isə ömürlük mühacirətdə yaşamaq zorunda qaldılar. Buna baxmayaraq, böyük sələflərimiz bugünkü azadlığımız üçün müəyyən zəmin hazırlaya bilmişdilər: ölkəmizin parçalanmasının, torpaqlarımızın «Böyük Ermənistan»a qatılmasının qarşısı alınmış, Versal Ali Şurası və bir sıra iri dövlətlər müstəqilliyimizi tanımışdılar.

O vaxtlar ABŞ-nin Türkiyə səfiri olmuş H.Morqentaunun Ə.Topçubaşova dediyi sözlər ində də ibrətamizliyini itirməyib: «Biz bütün kiçik xalqların dostu yuq. Sizin hamınıza kömək etməyə şadiq, amma beynəlxalq siyasətdə hər şeyi təkə biz həll etmirik...»

Bu fikirin söyləndiyi vaxtdan təxminən 80 il keçib. İndi beynəlxalq siyasətdə bir çox məsələləri məhz ABŞ həll edir.

*«Azadlıq» qəzeti,
19 mart 1996-cı il*

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR
(1862-1911)

*Yar getdikə təhəssür dili-şeydədə durar,
 Ömr vardiçə həvəs aşiqi-risvadə durar!
 Seyli-tən oylə təməvvüclə alıb dövrü hərİM,
 Bənzərəm bir qocaman dağə ki, dəryadə durar!
 Döysə də canımı minləreə məlamət ləpəsi,
 Zövrəqi-himmətim əvvəlki təmənnadə durar!
 Bisütun sinəsinə dəysə də min tişə, yenə
 Cövrə təmkin edərək durduğı məvadə durar!
 Nəqdi-can isə həhayi-tələbi-yar, iştə,
 Can bəkəf aşiqi-sadiq belə sevdədə durar!
 Nə qəm, uğratsa da bir gün məni ifnaya zaman,
 Mən gedərəmsə, məramim yenə dünyadə durar!
 Durmuşam pişü pəsi-təndə, Sabir, necə kim,
 O əliflər ki, pəsi pişi-ətanədə durar.*

"SABİR" SÖZÜNÜN LÜĞƏTİ ANLAMI

"səbr edən", "dözümlü" deməkdir. Doğrudan da, Sabir öz şəxsi dərdlərinə dözümlü olub. Yoxsulluq, ürək ağrısı, ciyər xəstəliyi ona ömrü boyu əziyyət versə də, şair cəmi bircə kərə öz-özünə "dodaqaltı" gileylənib:

*Arizi-qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi,
 Zənn edərdim, edəcəkdir ona çarə ciyərim;
 Bəxti-mənhusimə bax, mən bu təmənnadə ikən
 Başladı şişməyə indi üzüqarə ciyərim.*

El dərdinə: torpağın, millətin ixtiyarının yağılar əlində olmasına, "Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var", - deyən sərdarların satqınlığına, camaatın cəhalət içrə ömr etməsinə, sövdəgərlərimizin Sonyalara bənd olmasına isə Sabirdə dözümlü, səbr yox idi. Bu yerdə onun təxəllüsü də şeirləri kimi məcazidir. Yəni "Sabir" əslində "səbrsiz", "dözümsüz", "barışmaz" deməkdir. Sabirin şəxsi kədəri ilə ictimai kədəri arasın-

da divar yox idi. Ürəyinin şişməsi şairi ona görə rahatsız etmirdi ki, o, ölümündən qorxurdu, ona görə rahatsız edirdi ki, onun ürəyi "arizi-qəmlər", yəni zamanın milləti qarq etdiyi qəmlər əlindən şişmişdi. Sabir fikirləşirdi ki, bəs mən öləndən sonra bu qəmləri kim çəkəcək? Tariximizin sabirsizlik mərhələsi göstərdi ki, hələlik Sabir kimi dərəcələrimiz yoxdur. Həm də Sabirdə bu qəmlər, "ariz olan dərəcələr" tez-tez dəyişirdi, bədəni birisinə müqavimət göstərməyə macal tapmamış başqaları hücumu keçirdi:

*Dərdim oldur ki, mənə ariz olan dərəcələrin
Etməyibir gecə-gündüzlə biri mənə səbat;
Mənə ol mərtəbədə dərd hücum eylər ki,
Bir dəqiqə belə, qalmaz biri sabit, heyhat!..*

"Çoxmərtəbəli" dərəcələrin hücum etdiyi cismən zəif, naxoş, mənən güclü, sağlam olan Sabirin amalı qəti idi: HÜRRİYYƏT. Hürriyyət, azadlıq Sabirin varlığı, cəvhəri idi. O, ölümündən həm də ona görə qorxmurdu ki, bədəninə, cismində heç nə yox idi, bütün varlığını, gücünü ruhuna hopdurmuşdu. Əksinə, bir fərd kimi, Sabirin cismani həyatı onu sıxırdı. Sabir başqa bir aləm - hürriyyət dünyasına can atırdı. O, RUHUNA deyirdi:

*Başla bu cismi, cism mən deyiləm,
Sənə müşkül olursa hicranım -
Mən sənin, sən mənim dilü canım,
Mən sənin kəndinəm, bədən deyiləm,
Hara getsən, sənində mən də varam,
Şu bədəndə fəqət
Yaşasın şəhriyari-hürriyyət!
Mən gedərsəm, var olsun amalım...*

Sabir HÜRRİYYƏT adlı "dərbərə" aşiq olandan bəri onun

içində Gecə ilə Gündüz, Yaxşı ilə Yaman çarpışırdı və bu səbəbdən Sabirə "Fasiq" ("pis iş görən", "pozğun") deyirdilər. O isə bunu ali bir ləqəb kimi sinəsinə sıxıb özünün "fasiqliyi" ilə öyünürdü:

*Ey dilbəri-hürriyyət, olandan bəri aşiq
Könlüm sənə, çarpışmadadır ruzü şəb ilə!
Dərlərsə əgər işbu səbəbdən mənə fasiq,
Pək müftəxirəm mən də bu ali ləqəb ilə!*

Sabirin içində, cismində, ruhunda gedən çarpışma varlıqla yoxluğun çarpışması idi. Sabirin cismi vardı, o cismi sağaltmağa, yaşatmağa maddi imkanı, əsas isə macalı yox idi. Sabirin sağlam, son dərəcə incə, həssas, dəyərlı içəri dünyası, ruhu vardı, o sağlam ruhu gəzdirməyə sağlam bədən - qəfəs yox idi. Sabir o qəfəsdən qurtulmağa, ruhunu açıb azadlığa pərvazlandırmağa çalışır, əcəl isə ona "naz edirdi":

*İstəram ölməyi mən, leyk qaçır məndən əcəl,
Gör nə bədbəxtəm, əcəldən də gərək naz çəkəm.*

Sabirin milləti vardı. O, cılxa türk oğlu türk idi. Bu millətin övladlarının çoxunun ürəyində milli hiss yox idi. Millətin ürəyində milli hiss oyatmağı Sabir özünün başlıca missiyası sanırdı:

*Müttəhid olmada tövfiqini qıl ümmətə bəxş,
Hissi-milliyət oyandır dili-millətdə bu gün!*

Bu millətin övladları kiçik yaşlarından zülmət içrə böyüyür, buna görə də bir-birilərinə qarşı daim fitnə-fəsad törədirlər, qardaş qardaşa zülm edir:

*Zülmətsevər insanlarız üç-beş yaşımızdan,
Fitnə göyərir torpağımızdan, daşımızdan,*

*Tarac edərək bac alarız qardaşımızdan,
Çıxmaz, çıxma bilməz də bu adət başımızdan...
Əslafımıza çünki həqiqi sələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!*

Özümüz öz ayağımızdan dartırıq, öz qılıncımız öz kökümüzü kəsir ("Öz tiqimiz öz rişəmizi kəsdi sərəpa..."), özümüz özümüzü qırıb tükədirik, bundan istifadə edən yağılar isə bizi özlərinə qul eləyirlər:

*Qırdıq o qədlər ki bir-birimizdən, nəhayət,
Düşmən qatıb əl taxtımızı eylədi qarət,
Öz haqqımızı gözləməyə bitərəfiz biz!
Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!*

Ürəyimizdə milli hiss olmadığımızdandır ki, bir-birimizi qanımıza qəltan edirik, qeyri millətlərin, xüsusən rus ağalarını-
zın yanında isə quzu kimi, keçi kimi müti oluruq:

*Bir rus görəndə oluruq kar yanında,
Quzu, keçiyik biz.
Keçməz sözüümüz bir pula sərdar yanında,
Çünki nəçiyik biz?!
Tanrı buna şahid -
Quzu, keçiyik biz...*

Bəs bizi quzu, keçi eyləyən kimlər və nələrdir? Əlbəttə, özümüz! Başda oturanlarımız üzlərini pula tutub deyirlər:

*Könlüm sənə maildir əzəldən həri, ey pul!
Olsam da, nələr təətimə il-günü məşğul...
Sənsən mənim əfzuniyi-sərməyeyi-fəxrin,
Sənə ucalır mərtəbeyi-payeyi-fəxrin...
Canım üzülüb səndən ötrü xəlqi soyunca,*

*Bir yatmamışam ta səni sanduqə qoyunca!
 Kasib deyiliz, sikkeyi-pulu tanırız biz,
 Pul ilə olan şəni şüunu qanırız biz,
 Bir həbbə zərər yetsə pula, odlanırız biz,
 Yansın ciyərim!
 Dövləti yandırmaq olurmu?!
 Nəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?!*

Vəkilimiz haqsıza haqlı deyib günaha batır, həkimimiz pul verməyən xəstəni öldürüb qohum-əqrəbasını gözüyaşlı qoyur, tacirimiz halalı harama qatır və s. və i.a. Hamımız bir-birimizi soyuruq, bir-birimizə kələk gəlirik, millət, qeyrət yaddan çıxıb gedir. Buna görə də yerimizdə sayırıq. Yerində saymaq isə geriləmək deməkdir. Buna görə də torpaqlarımız rayon-rayon paylanır. Torpağın paylanması, "peşkəş" verilməsi isə millətin məhvi deməkdir. Buna görə də

*Dindirir əsr bizi, dinnəyiriz,
 Atılan toplara diksinməyiriz;
 Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
 Biz hələ avtomobil minməyiriz...*

Sabirin vaxtında biz avtomobil minmirdik, indi minirik, özü də xaricisindən... Təbii ki, halal zəhmətimizlə yox, "döyüb-döydürüb", "söyüb-söydürüb", "çapıb-çapdırıb", "bölyb-böldürüb", "atıb-atdırıb", "basıb-basdırıb" aldıqlarımızla! Bax belə yerdə Sabir yazırdı ki:

*Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?..
 Qeyrətimiz həlli bütün millətə...*

SABİR DAHA NƏ YAZIRDI? YAZIRDI Kİ:

*Rusiya diplomatiyasına bağladım ümid,
 Zənn etlədim ki, dərdimə bundan dəva olur;
 ...Lakin mənim bu fikirlərim xam imiş bütün,*

*Söz yox, müxəbbətin işi boş xülya olur;
Rusiyyə sanki şahlığıma olmadı rıza,
Almaniya diplomatiyası şayəd rıza olur;
Tərk eylədim bu xatirə Rusiyyə mülkünü,
Artıq Frankfurtda işim cabaca olur...*

DAHA SONRA YAZIRDI Kİ:

*Bizlər idik xəlfın inandıqları,
Piri-hidayət deyə qandıqları,
Nur görürlərdi qaranlıqları,
Bizdə idi cümlə qazandıqları,
Kim bizə pul verməsə, bədnam idi,
Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!*

*İndi adamlar, deyəsən, cindilər,
Cin nədir, şeytan kimi bidindilər,
Lap bizi ovsarladılar, mindilər,
Ah, keçən əyyam, olasan indilər!..
Onda ki, övladi-vətən xam idi,
Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi!*

YENƏ YAZIRDI Kİ:

*Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı,
Çıxaraq zahirə batindəki əfkarımızı,
Pişgahi-nəzəri-xəlqə dutaq varımızı,
Görüb onlar dəxi təhqiq eləsin karımızı,
Hər kimin ağzı qara isə, utansın, ay balam!
Bəlkə, illərəcə yatanlar bir oyansın, ay balam!..*

BİR DƏ YAZIRDI Kİ:

*Adəmi adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır!
Qoy nə əslin, nəcabətin olsun,
Nə nəcibənə halətin olsun,
Baş-ayaq eyb içində olsa da -
Təki bu aləmdə dövlətin olsun:*

*Adəmi adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır!..*

BİR DAHA YAZIRDI Kİ:

*Hər sözə çulğaşarıq, hər bir işi qurdalarıq,
Harda bir nur görürsək, ona qarşı olarıq.
Bəzinə diş qııcıdıb, bəzinə quyruq bularıq,
Bizə hər kəs çörək atsa, onu təqdir edərik!
Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edərik!..*

NƏHAYƏT, YAZIRDI Kİ:

*Mən belə əsrarı qana bilmirəm,
Qanmaz olub da dolana bilmirəm!..
Axtaxana, dağda dana böyüdü,
Mən böyük ollam haçana, bilmirəm!..
Derlər: utan, heç kəsə bir söz demə, -
Həq sözü derkən utana bilmirəm!..
Neyləməli, göz görür, əqlim kəsir,
Mən günəşi göydə dana bilmirəm!..
...Dkrlər: a qanmaz, di yıxıl, öl, qurtar!
Hə, balam, doğrusu, ay dadaş, mən dəxi
Məsləhət ondan o yana bilmirəm!..*

*"Azadlıq" qəzeti,
18 iyun 1994-cü il.*

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ
(1864-1940)

Çağdaş milli şüurumuzun, sağlam dini təfəkkürümüzün, bu-günkü dünya sivilizasiyasına gerçək baxışımızın formalaş-masında əvəzsiz xidmətləri olan aydınlarımızdan biri, "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" düsturunun müəlli-fi, görkəmli ideoloq, alim, filosof, həkim, şair, tərcüməçi, rəs-sam, jurnalist Əli bəy Hüseyn oğlu Hüseynzadə (Əli Turan) 133 il əvvəl martın 8-də Salyan şəhərində doğulub. Evdə və mol-laxanada ilkin təhsil alandan sonra ailəsi ilə birgə Tiflisə, Qaf-qaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin başçısı işləyən babası Şeyx Axund Əhməd Salyaninin yanına köçüb və atası rəhmətə getdiyi üçün tezliklə onun tam himayəsində qalıb. Tiflis gimna-ziyasını, Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat, İstanbul Universitetinin tibb fakültələrini bitirib. Peterburqda oxuduğu müddətdə azad dinləyici kimi şərqşünashq fakültəsində və Rəs-samlıq Akademiyasında da təhsil alıb. İtaliyada, Hindistanda, İranda olub. 1904-1910-cu illərdə Bakıda yaşayıb, "Mədrəseyi-Səadət"də müəllim və müdir, "Həyat" qəzetində, "Füyuzat" jur-nalında redaktor işləyib, "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət" qəzətlə-ri ilə fəal əməkdaşlıq edib, 1910-cu ildə İstanbula qayıdaraq 1933-cü ilə qədər universitetin professoru olub, 1933-1940-cı il-lərdə ədəbi yaradıcılıq və tərcüməçilik sahəsində fəaliyyət gös-tərüb. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkologiya qurultayın-da iştirak edib.

XIX yüzilin başlanğıcında Azərbaycan adlanan türk müsəlman məmləkətimiz iki yad dövlət - İran və Rusiya ara-sında bölünəndən bu günə qədər millətimizin ayıqbaşlı, düşünən aydınlarını iki məsələ həmişə rahatsız edib və onlar zaman-zaman bu məsələlərin həlli yollarını arayıb özlərini bütövlükdə bu problemin çözülməsinə həsr ediblər. Həmin iki məsələ bunlardır:

- millətin özünü, öz böyüklüyünü, tarixi gələnlərini, zəngin və ulu mədəniyyəti olduğunu anlaması;

● onun vahid ideya ətrafında sıx birləşərək köləlik boyunduruğundan xilas olub inkişafli, sivilizasiyalı millətlər, dövlətlər sırasında öz layiqli yerini tutması.

Bu məsələlərdən hər birinin az-çox uğurla gerçəkləşməsi üçün təxminən 100 il vaxt lazım olub. Abbasqulu ağa Bakıxanovdan və xüsusən də Mirzə Fətəli Axundzadədən başlayaraq Cəlil Məmmədquluzadəyə qədər olan və maarifçi demokratlar adlandırılan aydınlar pleyadası problemin daha çox birinci tərəfini - millətin maariflənilib müəyyən səviyyəyə çatması və öz milli-demokratik azadlıqları uğrunda mübarizə apara bilməsi üzərində "baş sındırıblar".

İkinci cərəyan isə Əli bəy Hüseynzadə ilə başlanıb Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mərhələsindən keçərək Əbülfəz Elçibəyin öndər olduğu və hələ də davamlanan xalq hərəkəti dövrünü əhatə edir. Bu mərhələ milli gələcəyin ideoloji özülünün hazırlanması (Əli bəy Hüseynzadə) və gerçəkləşdirilməyə başlanması (Əbülfəz Elçibəy) ilə səciyyəvidir.

Özündən əvvəlki dövrü, türk-müsəlman millətlərinin çoxxəsrlik tarixini, onların psixoloji-etik durumlarını dərinləndirən mənimsəyən və inkişafli millətlərin gerçək durumu ilə müqayisə edən Ə.Hüseynzadənin gəldiyi ən önəmli nəticə gələcək prosesinin üç əsas nöqtəsini tapması və beləliklə də qarşıdakı yolun yönünü ustalıqla müəyyən etməsidir. Bu üç nöqtədən ən vacibi, təbii ki, Türkçülükdür. Türkçülük bizim ulu keçmişimiz, real indimiz, can atılan gələcəyimizdir. "Həyat" qəzetinin 4-cü sayında (10.06.1905) dərc olunmuş "Türk kimdir və kimlərdən ibarətdir?" adlı məqaləsində Ə.Hüseynzadə yazırdı: "Tariximiz və keçmişdəki anabir milliyətimiz haqqında həqiqəti meydana çıxarmaq üçün əvvəlcə özümüzü tanımalıyıq, yəni türklərin kim olduğunu, haradan əmələ gəldiklərini, necə yerə bölündüklərini, bu gün harada sakin olduqlarını və hansı adlar altında yaşadıklarını göstərməliyik. İçimizdə öz-bəklərin, qırğızların, başqırdların türk olduqlarını bilməyən-

lər də var. Həm də bu məsələ ilə bu gün yox, bir neçə əsr əvvəl məşğul olunmalı idi. Son dərəcə əhəmiyyətli olan bu məsələni gələcəyə saxlamayıb heç olmazsa indi ələ almaq lazımdır. Həm də bu, bir və ya iki adamın işi deyil. Bu iş üçün xüsusi universitetlər, məclislər, cəmiyyətlər yaradılmalıdır".

Məşhur türkçülük ideoloqu, özünü fəxrlə Ə.Hüseynzadənin tələbəsi sayan Ziya Göyalp "Ə.Hüseynzadənin üçlü düsturu bütün Türk dünyasında yeni üfüqlər açdı" deyərəkən məhz Türkçülüynün bizim can atduğumuz və inşallah, əldə edə biləcəyimiz böyük gələcək olduğunu vurğulayırdı.

İslamçılıq Türkçülüyə sonradan - eramızın VII-IX əsrlərində əlavə olunub və tariximizin önəmli bir dövrünü əhatə edir. Ə.Hüseynzadə böyük İslam mədəniyyətinin ən mütərəqqi, ən demokratik dəyərlərini mənimsəməklə Türkçülük anlayışını, məfkurəsini genişləndirməyi, dolğunlaşdırmağı məsləhət görürdü. Yəni, onun fikrincə, İslamçılıq bizim üçün məqsəd yox, Türkçülüynü bütövləşdirmək, azmanlaşdırmaq, irəliyə aparmaq vasitəsi olmalıdır. Bu vasitədən ağılla bəhrələnməklə biz böyük gələcəyimizə, ulu Türkçülüynümüze qovuşmalıyıq.

Ə.Hüseynzadənin can atdığı və sonrakı nəsilləri səslədiyi bu böyüklük, bu ululuq çağdaş dünya (Qərb) sivilizasiyasını mənimsəmədən, onu ən azı İslam səviyyəsində özümüzünküləşdirmədən mümkün deyil. Bu mənada Əli bəyin təklif etdiyi müasirləşmək (Qərbləşmək) düsturu da Türkləşməyə xidmət etməli və bir müddət bizimlə yanaşı addımlamalını olan önəmli vasitədən başqa bir şey deyil.

Ə.Hüseynzadənin vaxtında da İslama və Qərbə, indiki kimi, ikili münasibət vardı. Birincilər İslamı necə varsa ələ qəbul etməyi arzulayıb, onu öz şəxsi mənafeələrinə tabe etməyə çalışır, ikincilər isə İslamda Türk mədəniyyətinə, Türk millətinin tərəqqisinə və təkamülünə xidmət edə biləcək bir şey olmadığını iddia edir, ondan bilmərrə əl çəkilməsini istəyirdilər.

İkincilər belə hesab edirdilər ki, "Avropadan əsən hətta zəhərli yellər belə şəfavericidir". Ə.Hüseynzadə hər iki zərərli fikrə qarşı çıxaraq yazırdı: "Nə böyük yanlışdıq! Biz Türk və müsəlman olduğumuz üçün Türkçülük və İslamçılıq dairəsində tərəqqi etmək istəyirik. Biz arzu edirik ki, bizim tərəqqimizə baxanlar desinlər, türklər və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi edirlər. Deməsinlər ki, türklər, müsəlmanlar dönük çıxıb fransızlaşsınlar. Türkün dönük çıxıb fransızlaşması türkün və müsəlmanın deyil, fransızların və mürtədlərin tərəqqisi deməkdir".

Ə.Hüseynzadə çıxış yolunu hər üç istiqaməti özündə ehtiva edən vahid ideya ətrafında birləşməkdə görürdü: "Biz arzu edərdik ki, müsəlmanların özlərinə məxsus bir proqramı və partiyası olsun və o partiya müsəlmanların, türklərin hər növ bərabərlik və azadlıqları ilə yanaşı, millət, dil və din hüquqlarını təmin edən başqa partiyalarla birləşsin".

Ə.Hüseynzadənin və onun davamçılarının "Qərbləşmək" şüarını çoxları bizim Qərb mədəniyyətində əriyib yox olmağımız, Qərb sərmayədarlarının milli sərvətlərimizi mənimsəməsi kimi qavrayırlar. Rusiya imperiyasının 200 illik assimilyasiya cəhdinə əsaslanan bu fikrin müəyyən özülü olsa da, bütövlükdə o, qorxulu qavrayışdır. Bu özülü, bu qavrayışı görən Əli bəy oxuculara üz tutaraq yazırdı: "Biz avropalıların özlərinə deyil, ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, elm və maariflərinə, kəşf və ixtiralarına müraciət etmək istəyirik. Biz istəyirik ki, İslam-Türk ölkəsinə onların boğazları, mədələri girməsin, beyinləri girsin! Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların mədələrində həzm olunmasın, özü onların beyinlərini həzm etsin! Bu gün onların mədələrində həzm olunmamaq üçün bir çarə varsa, o da onların beyinlərinin məhsulunu alıb həzm etməkdən ibarətdir". İndi ölkəmizin siyasi arenasında, ən nüfuzlu iki siyasi partiyadan birində müəyyən çəkişmələr yaradan "Millətçilik, yoxsa liberalizm?" dilemmasının ən düzgün cavabı, mənəcə,

Ə.Hüseynzadənin əsərlərində əks olunub: millətçilik (Türkçülük) mayası ilə mayalanıb, İslam dəyərləri ilə zənginləşib, yetkin bir Türk-İslam milləti kimi formalaşandan sonra liberalizmi (Qərb sivilizasiyasını), "avropalıların beyinlərini" Türkçülüyə (millətçiliyə) doğru yönəldib, ondan millətin inkişafı naminə bəhrələnmək.

Son 200 ildə Azərbaycan aydınlarının ən böyük problemi əhalinin, kütlənin, ayrı-ayrı fərdlərin ümumi səviyyəsini yüksəltmək, siyasi savadını artırmaq, dünyagörüşünü zənginləşdirmək olub. Bu, ən çətin problemlərdən biridir və biz hələ - XX əsrin və II minilliyin sonunda da kütlə səviyyəsizliyi bəlasından qurtula bilməmişik. Ə.Hüseynzadə 1906-cı il aprelin 27-də "Həyat" qəzetinin 91-ci sayında dərc etdiyi "Molla Nəsrəddin" və "Dəbistan" məqaləsində Azərbaycanın və bütövlükdə Şərqi türk-müsəlman əhlini qoz ağacının möhkəm kötüyünə, mərmər daşına, qranit qayasına bənzədir və deyirdi ki, qoz kötüyündən qəşəng mebel, qapı-pəncərə, bəzək əşyaları, mərmərdən əzəmətli binalar, yaraşlıq abidələr, qranitdən fundamental heykəllər düzəltmək olur, lakin bu incə, zərif, zövqoxşayan sənət əsərlərini yaratmaq üçün bacarıqlı, bütün ömrünü bu işə həsr edə bilən ustalar - ziyalılar gərəkdir.

Ə.Hüseynzadə belə "sənət abidələri" yaradılmasına uşaqların təlim-tərbiyəsindən başlamaq lazım gəldiyini bildirirdi. Onun sözlərinə görə, uşaqlıqda kəsb olunan elm daşa nəqş olunmuş şəkil kimi əbədidir. Uşaqlıq dövrü keçəndən sonra cəhalət və qəflətin qarşısını almaq mümkün olmur. Yaş ağacı hər cür formaya salmaq mümkün olur, qurumuş ağacı isə yalnız yandırmaqla düzəltmək mümkündür. Bu baxımdan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş "Dəbistan" jurnalı yaş, "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi isə quru ağacı - böyükləri yonmaqla məşğul idi. Əli bəyin insanı rıqqətə gətirən bu müqayisəsindən sonra məktəblərimizin, balalarımızın indiki acınacaqlı duru-

mu ürək ağrısıdır və istər-istəməz, bu durumu yaradanların türklükdən və müsəlmanlıqdan uzaq olduğunu zənn edir, bu işin qəsdən - millətin gələcəyini kor qoymaq məqsədilə edildiyini söyləmək zorunda qalırsan...

Ə.Hüseynzadə bu işdə millətə rəhbərlik edən şəxsin öhdəsinə çox böyük məsuliyyət düşdüyünü söyləyərək yazırdı ki, "rəhbər haraya gedəcəyini, məqsədin, hədəfi-amalın nədən ibarət olduğunu, qarşıdakı yolu necə gedəcəyini həm özü bilməli, həm də vaxtında xalqa anlatmalıdır... Yolu təyin etmədən camaatı gah irəli, gah sağa, gah sola çəkərək aldatmaq, zülmət içində yol getmək, xalqı təhlükə girdabına sürükləmək böyük bir cinayətdir".

Ə.Hüseynzadənin milləti ən bərk, emala çətin yatan sərt materiallarla müqayisə etməsi hansı məqamdası adamda bədbinlik yaradır, onu "Bu qədər zəhmət çəkməyə dəyərmimi?" sualı ilə üzbaşurət qoyur. Lakin böyük mütəfəkkirin Midhət paşa barədə məqaləsini oxuyandan sonra bu bədbinlik dumanı seyrəlir və türk övladı öz şərəfli keçmişi ilə öyünməyə, işıqlı gələcəyə inamla baxmağa başlayır: "Türkdə, Türklükdə, Türk qövmünün fitrətində bir dühəliq əlaməti, fəvqəladə istedad var, meydan müsəid, məkan və zaman müvafiq olunca o, istedad, elm və hünər aləmində ətrafa nadir incilər saçır, xarüqələr yaradır. O, daim cahangirlik asimanında İldırımlar kimi bərq vurur. Teymurlənglər kimi atəşparələr nisar edir, o atəş zəkayi-elm və fənn çəmənlərində şükufələr (gül-çiçəklər), meyvələr təhvil edir - Uluq bəy kimi nadir şəxsiyyətlər yetişdirir.

Mən belə hesab edirəm ki, indi "meydan müsəid, məkan və zaman müvafiq"dir, biz Türk övladları heç bir vəchlə fürsəti fəvtə verə bilmərik. Neçə yüz ildən bəri babalarımızın ürəklərində bəsləyib böyütdükləri, yolunda can fəda etdikləri hürriyyət arzusunu, böyük Türkcülük ideyasını uğurla gerçəkləşdirib dünya sivilizasiyasına qoşulmağın məqamı çatıb.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ

ƏSƏRLƏRİNDƏN SEÇMƏLƏR
(*Dili sadələşdirilib*)

Hürriyyət!.. O nə qüvvədir ki, yalnız zikri belə insanın ürəyində şadlıq, qəlbində səfa yaranmasına səbəb olur; zehinləri, fikirləri, xəyalları - bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını ülvyyəyə sövq edir!.. Yalnız zikrini eşidən insanların qanadlanıb ucalıqlara, zirvələrə pərvaz etməyi gəlir!.. O nə qüvvədir ki, onun yolunda neçə-neçə fikirlər, dühalar... məhbəslərdə, qürbətlərdə, sürgünlərdə, Sibir çöllərində hər növ izzət, hər növ əzab və cəfanı qəbul etdilər!.. O nə qüvvədir ki, onun zühuru, bəşəriyyətin ona nail olmaq arzusu bu həngəmələrə, bu qiyamətlərə, bu zəlzələlərə bəis oldu; məmləkəti sərasər bir mübarizə meydanına çevirdi, bütün əhalini, bütün milləti firqə-firqə edib bir-biriləri ilə o meydanda mücadiləyə - məcnunə bir mücadiləyə məcbur elədi?!

...Buraxın, avazım çıxdığı qədər bağırım: "Yaşa, hürriyyət, yaşa!"

* * *

Qaranlıq elə bir şeydir ki, onun bulunduğu və hökmfərma olduğu məkanlarda və zamanlarda insan nə özünü, nə ayinədəki surətini, nə də bulunduğu yerin daxil və xaricini görə bilər. Bunları görmək və gördükcə istifadə edə bilmək ancaq işıq sayəsində mümkündür. Mənəvi zülmətlə mənəvi işıq da belədir: maddi cəhətdən heç bir kitabı, hətta Qurani-Kərimi də qaranlıqda oxumaq mümkün olmadığı kimi, mənən də o cür dərin mənəli kitablardan heç bir elmsiz adam layiqli bir mənə çıxara bilməz. Allah və Qurani çoban çoban kimi, Musa da Musa kimi anlar. Biz deyirik ki, İslam dünyasının, türkün, ərəbin, farsın bu qədər alimləri, həkimləri, ədibləri,

şairləri, qəhrəmanları, dahiləri var, lakin əmin olmalıyıq ki, zülməti-cəhalət üzündən biz onların mənəviyyat aləminə bələd ola bilmədiyimiz halda, avropalılar öz maarif işıqları ilə həmin əsərlərdən bizdən yaxşı istifadə edə bilirlər.

*Ucundadır dilimin
Həqiqətin böyüyü:
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi.*

*Bilirsənmi cühala
Nə etdilər vatana?
Nə qoydular uyuya,
Nə qoydular oyana...*

*...Ayıltmadı qələmim
Şu Türk ilə Əcəmi.
Nə qoydular yazayımı,
Nə qoydular qələmi.*

*"Azadlıq" qəzeti,
1 mart 1997-ci il.*

ÖMƏR FAİQ
NEMANZADƏ

*Soldumu gülzarın, ey Faiqi-Neman pəsər,
Laleyi-nemanların oldumu xunincigər,
Sınənə dəsti-qəza çəkdimi daği-kədər,
Nərgisi-şəhlələrin jaləçəkən oldumu?!
Şimdi sənə mən deyən mətləb əyan oldumu?!
Söyləmədimmi sənə, rahat otur, heyfən,
Çəkmə bu millət qəmin, çək özünə keyf sən,
Xanə deyildir sənin, getməlisən, zeyfən.
Eyləmədin etinə, qissə həman oldumu?!
Şimdi sənə mən deyən mətləb əyan oldumu?!
Fayidə verməz, dedim, etdiyin əfğan sənə,
Halinə yandıqların etməz ehsan sənə,
Məskən olur aqibət guşeyi-zindan sənə,
Guşeyi-zindan sənə iştə məkan oldumu?
Şimdi sənə mən deyən mətləb əyan oldumu?!..*

M.Ə.SABİR

Ö.F.Nemanzadə 1872-ci ildə Axalsix qəzasının (Gürcüstan) Azqur kəndində doğulub. Əvvəl mollaxanada, sonra isə rus məktəbində oxuyub. 1882-ci ildə İstanbulla gedərək "Fateh" və "Darüşşəfəq" məktəblərində təhsil alıb. 1891-ci ildə "Darüşşəfəq"i bitirərək Qalata poçtunda işləyib. "İdarənin yazıları fransızca idi. Vəzifəmiz Avropadan gələn poçt və teleqrafları qəbul etmək idi" (Ö.F.Nemanzadə. Xatirələrim.-B.: Gənclik, 1985, s.32) Həmin idarəyə məktublarla yanaşı, Avropanın bir çox qəzet və jurnalları da gəlirdi. "Buradakı xidmətimin böyük bir xeyiri bunları oxumaq və Avropa mətbuatı ilə tanış olmaq idi". Avropa mətbuatı ilə, Tofiq Fikrət (1867-1915), Namiq Kamal (1840-1888) kimi mübariz şairlərin bədii irsi ilə yaxından tanışlıq onu inqilabçı türk gəncləri ilə qovuşdurur. 1893-cü ildə Vətənə qayıdan Ömər Faiq iki il (1894-1896) Şəkidə müəllimlik edir. Sonrakı altı ildə Gəncəni, Bakını, Şamaxını, Tiflisi gəzib dolaşır. 1903-cü il-

dən "Şərqi-Rus" qəzetində çalışır. Bu qəzet bağlandıqdan sonra Mirzə Cəlillə birlikdə onun mətbəəsini alıb "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə başlayırlar.

Ö.F.Nemanzadənin ölüm tarixi barədə bir neçə məlumat var. ASE-də onun 1941-ci ildə, prof.Ş.Qurbanovun 1983 və 1985-ci illərdə çap olunmuş yazılarında 1938-ci ildə öldüyü bildirilir. 1992-ci ildə işıq üzü görmüş "Seçilmiş əsərləri"nin ön sözündə isə Ş.Qurbanov bu tarixi belə dəqiqləşdirir: "O, 1937-ci ilin yayında Axalsıxdə öz ata yurdunda dincələrkən iyulun 16-da rayon prokuroru Odabaşyanın sərəncamı ilə həbs olunmuş və üç ay sonra oktyabrın 10-da... güllələnmişdir".

XX yüzilin əvvəlləri (siyasi durum baxımından bu əsrin əvvəlli ilə sonu arasında qəribə bir oxşayış var) Azərbaycanın ictimai fikir tarixinə Mirzə Cəlil, Sabir, M.Ə.Rəsulzadə, M.Şahtaxtı, Y.Hacıbəyli, Xiyabani, Səttarxan kimi böyük bir "ışıqlılar dəstəsi" (C.Məmmədquluzadə) bəxş edib. Bu ziyalılar birləşdirən ən önəmli cəhət onların səmimi, umacaqsız vətənpərvərliyidir. Vətənpərvərlik ziyalılığın həlledici komponentidir. Kim vətənpərvər deyilsə, "azmanlar azmanı" olsa da, onu ziyalı sanmaq olmaz. Bu baxımdan mən "vətənpərvər ziyalı" birləşməsinə heç cür təbii saya bilmirəm. Vətənpərvərlik ziyalılığın içindədir, onun mayası, iliyidir.

Yalnız üç-dördünün adını çəkdiyim çoxsaylı işıqlılar - vətənpərvərlər sırasında Ömər Faiq Nemanzadə özgün bir yer tutur.

Professor Şamil Qurbanov 1983-cü ildə Ömər Faiqin əsərlərinin azacıq bir bölümünü toplayıb çap etdirib. B.Vahabzadə həmin kitabı oxuyandan sonra "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində dərc etdirdiyi

"YANAR ÜRƏK"

adlı məqaləsində yazırdı: "Sətirlər arasında vətən və xalq üçün, onun taleyi üçün alışıb-yanan bir ürək gördüm... Ömər Faiq vətən sevgisindən doğulmuş bir mücahiddir... Buna gö-

rə də bu sevgi onu zəmanəsinin fəvqinə qaldırmış, ucaldığı məhəbbət zirvəsindən mühitinə baxıb hər şeyi boyasız, olduğu kimi görmüş... gözəllik naminə qələm çalmışdır". 1983-cü ildə Ömər Faiqin "qan iyi verən" publisistikasını çap etdirmək və onun haqqında söz demək özü də bir qəhrəmanlıq idi.

Ömər Faiqin və ümumiyyətlə, ziyalılıq səviyyəsinə yüksəlmiş tarixi şəxsiyyətlərimizin heç vaxt azalıb-əksilməyəcək dəyəri orasındadır ki, onların sözləri hər bir dövr üçün aktual, əməlləri hər zaman üçün örnəklidir.

Gəlin, Ömər Faiqin əsərlərindən beş-altısının adına baxaq, görək, necə müasir səslənir: "Dərdimiz və dərmanımız", "Nə üçün haqqımızı istəmirik?", "Günah kimdə?", "Ağacı qurd içindən yeyər", "Bu günlər və bizim rəhbərlər", "Məzlum ən böyük zalımdır", "Alınan azadlığı nə cür saxlamalı?", "Millətpərvərlik zamanıdır", "Fürsət az, ehtiyac böyük", "Mən kiməm" və s.

İstəyirdim, Ömər Faiq barədə geniş yazım, onu çağdaş oxuculara daha yaxından tanıtdırım. Amma bir az düşündükdən sonra əmin oldum ki, onun haqqında nə yazsam da, necə yazsam da, istədiyim effekt alınmayacaq. Ömər Faiqi hamıdan yaxşı onun özü, daha doğrusu, bizə yadigar qoyub getdiyi sözləri tanıda bilər. Gəlin, oxuyaq və düşünək.

ÖMƏR FAIQDƏN SEÇMƏLƏR

Zəmanəmizdə bizim kimi boş xəyal və quruntu ilə vaxt keçirən, fürsətdən istifadə etməyən bir millət yoxdur. Bu malxülyanın bir qismi bir az əvvəl hakim və müstəqil olan bir millətin övladı olduğumuzdan keçmiş parlaq tariximizin, siyasətdəki şan-şöhrətimizin hələ də ürəklərimizə verdiyi sevincdən, ümid və qeyrətdən irəli gəlsə, böyük və zərərli qismi cəhalət və qəflətimizdən zühura gəlməkdədir.

...Nicat yolu ilə getməyən bir millət özgələrdən geri qalır,

geri qaldıqca qonşularının ayaqları altında tapdanıb əzilir.

Ay mənim sevgili, məzlum millətim, vaxtdır, oyanaq!
Vaxtdır, iş görək!

Ey həmiyyətli oxucu! Niyə elə çaşqın durursan? Görünür, bağıryarıq qələmlərdən qopan həzin fəryadlar sənə də bəsi-rət qulağını rahatsız edir, özünü saxlaya bilməyib ağlamaq istəyirsən. Ağla, əzizim, ağla! Ağla ki, birlik və köməyə möhtac olduğumuz bu müsibətli günlərimizdə də aramızdakı köhnə yırtıcı qurdların, hiyləgər tülkülərin kəskin dişlərinə qurban oluruq. Məgər müsəlmanlar o dərəcədə biqeyrət oldular ki, ermənilərin yollarında dinlərini satan müsəlman adlı heyvanların murdar vücudlarından ortalığı təmizləyə bilmirlər? Ey zərif ürəkli oxucu! Ağla, ağla ki, anasız, çörəksiz, yürdsüz qalan yüzlərcə balalarımızın göz yaşlarını dayandırmaq üçün Bakıdan, Şəkiddən, Şamaxıdan, Dağıstandan, Tatarstandan, Türküstandan ianə əvəzinə ürəkparçalayan xəbərlər alırıq...

Qafil camaatın içində iş görmək çox çətindir. Qafillikdən-
dir ki, camaatımızın bir qismi son dərəcə zərərli olan köhnə üsuli-idarəni arzulayır. Dərd budur ki, Rusiyada bizdən çox döyülən, söyülən, bizdən artıq zəlil və həqir olan heç bir tayfa olmaya-olmaya yenə bizdən artıq köhnə zülmələri xahiş edən qafil bir tayfa görünməyir. Bu nə mərtəbə cəhalət! Biçərə nədanları da çox qınamaq olmaz: burnumuz o köhnə murdar iyə dolub. Qəlblər bir eşşəyə boyun əymək duyğusu ilə bəslənib. Başlar və beyinlər zülm və istibdadın verdiyi tərbiyə ilə böyüyüb. Arxamızın dərisi köhnə idarənin vurduğu martaqlardan qalınlaşıb. Başımıza döyülməkdən gözlərimiz kor olmaq halına düşüb. Bununla belə, həmin o köhnə rejimdə qonşumuz ermənilərin, piyan rus qulluqçularının başımızda nə oyunlar oynadıqlarını bəzi müsəlmanlar yada salmırlar. Bugünkü iki çürük qəpiklik şəxsi mənfəətlərini gələcəkdəki ümumi mənfəətlə, millətin salamatlığı ilə əsla dəyişmək istəmirlər. Bu dərəcə nədanlığımızın, öz-özümüzə balta vurmağın-

mızın təqsiri yalnız camaatımızda deyil, beş-on manat məvacib alan hünərsiz, başsarıqlı qulluqçularımızla fərsiz qara qarğalarımızdadır. Daha bəsdir mənfəətxorlara, millətini iki qəpiyə satanlara boyun əymək! Nə vaxta qədər milli nəfimizi buraxıb başda əyləşən həmiyyətsizlərin keflərinə qulluq edəcəyik? Biz də bir millətlik! Nə vaxta qədər xeyir və şərimizi qanmayacağıq? Ətrafımızı əhatə edən dəhşətli vəqfələrdən daşlar belə, təsirlənir, aya, bəs biz nəyik?

Ey özgədən imdad gözləyən camaat! Ey özgədən mərhəmət uman millət! Nə üçün biz bu qədər qorxaq, bu dərəcə həqir olmuşuq? Nə üçün bu mərtəbə biqeyrət, biheysiyyət olmuşuq? Nə günlərə qalmışıq? Hanı bizlərdə millət və vətən məhəbbəti? Ha vaxt qanacağıq ki, ixtiyarımız canavarların ağzında olduqca heç cür milli varlığımızı saxlaya bilməyəcəyik? Hər saat, hər dəqiqə böyük bir inqilab gözlənen belə bir zamanda hürriyyət ürəkli, aslan qüvvətli olmaq lazımdır! Aciz arvadlar kimi əl titrətməkdən, yaş axıtmaqdan nə fayda? Ciddi iş lazımdır.

Ey binəva camaat! Olanlar oldu. Belə bir vaxtda lazım deyilmi ki, qollarımıza vurulan zülm zəncirlərini qoparıb tullayaq?

Bir baxın bizim camaat rəhbərləri nə cür cəfəng, müstəbid, zülmü qərardadlarla camaatın hürriyyətinə mane olmaq istəyirlər? İnsan yanıb-yaxılır ki, rəhbərlərimiz bizə belə vəz edirlər: "Camaat, cahil və təcrübəsizlərin sözlərinə inanmayın, uşaq rəftarlarına inanıb arxayın olmayın!" Budur ümidvar olduğumuz böyüklərimizin məsləkləri. Nədən bu neçə milyon camaat bir cüzi heyətin əlində əsir və aciz olub? Ondan ötrü ki, camaatın çoxu elmsiz və xəbərsizdir, cəhalət səbəbinə öz xeyir və zərərinə bilmir. Boynuna vurulan zülm boyunduruğunu haşa - Allah tərəfindən təqdir olunmuş zənn edir.

Kimdir öz riyasət və nəflərindən ötrü millətin qoyun yerində qalmasına çalışan mənsəb sahibləri? Kimdir aramızda çı-

xan tək-tək millətsevərləri min cür alçaqlıq və şeytanlıqla hökumət əleyhinə fəaliyyətdə suçlayıb qələbənd etdirənlər?

Hər yerdə bir-birimizin ayağımızdan çəkirik. İgidliyimizi və gücümüzü öz qardaşlarımızın başında sınayırıq. Öz aramızda aslan, əjdaha, özgələrinin yanında isə pişikdən və qoyundan da aşağı oluruq.

At və öküz kimi heyvanlara çöldə vəhşilər hücum edəndə bunlar tez arxa-arxaya verib öz tədbir və gücləri ilə özlərini mühafizə edirlər. Biz isə bir-birimizin ayağından çəkib düşməyə köməkçi oluruq...

Tfu cəhalətin üzünə! Uf... Bugünkü xarici, daxili müsibət və fəlakətlərimizi nəzərə alınca insanın beyni pozulur, ağıl çəşir, qələmi əlindən düşür...

Ah, ay biçarə, məzlum millət! Nifaq və qərəz səni nə qədər bu pərişanlıqda saxlayacaq?..

...Bizim bəzi müsəlman çinovniklərimiz gecə-gündüz çalışırlar ki, bacardıqları qədər öz müsəlman qardaşlarının dərisini soysun, lakin belə xüslu xidmətlərinə müqabil bir duzsuz "malades"dən və ya beş qəpiklik paxır medaldan savayı əllərinə bir zad keçirə bilmirlər.

Bizim çinovniklər məişət dərdindən o qədər qorxurlar ki, guya qulluqdan çıxan kimi aclarından öləcəklər...

Oxucu dost, bilirəm, doymadın bu sözlərdən. Heç mən də doymadım. Gəl, yollanaq kitab mağazalarına, kitabxanalara, oxuyaq görək Faiq əfəndi daha nələr yazıb bizim üçün (Əsərləri. Bakı, 1983; Xatirələrim. Bakı, 1985; Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1992; Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı, 1985).

*"Azadlıq" qəzeti.
11 iyun 1994-cü il.*

QAZI MUSTAFA KAMAL
ATATÜRK
(1881-1938)

Salonikada doğulub. İbtidai təhsilini Şəmsi Əfəndinin məktəbində alıb, sonra hərbi orta məktəbdə oxuyub. Riyaziyyat müəllimi Yüzbaşı Mustafa Əfəndi balaca adasının qabiliyyətini, yetkin düşüncə tərzini vurğulamaq və özündən fərqləndirmək üçün onu **KAMAL** deyə çağırır. 1896-cı ildən Monastır Hərbi İdarəsində (Liseyində), 1899-1902-ci illərdə İstanbulda hərbi məktəbdə oxuyub. 1905-ci ildə hərbi akademiyanı qurtarıb. 1919-cu ilə qədər müxtəlif hərbi vəzifələrdə çalışıb, leytenantlıqdan (1902) generallığa (1916) qədər yüksəlib. 1919-cu ildə "Kamalçılar hərəkəti"na başçılıq edib. 1920-ci il aprelin 23-də Böyük Millət Məclisini (BMM) yaradıb, məclisin və hökumətin sədri seçilib. 1921-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Sakarya çayı yaxınlığında Yunanıstan ordusunu yendiyi üçün BMM ona marşal rütbəsi və **QAZI** fəxri adı verib. 1923-cü il oktyabrın 29-dan fiziki ömrünün sonunadək Türkiyə Respublikasının prezidenti olub. 1934-cü ildə BMM-in ayrıca qanunu ilə **ATATÜRK** soyadını alıb. 1938-ci il noyabrın 10-da cümə axşamı saat 21.05-də dünyasını dəyişib. 15 ildən sonra indiki məqbərəsinə - **ANITQƏBİRƏ** köçürülüb.

OXUCULARDAN XAHİŞ

edərdim ki, bu yazını oxuyarkən mənim müqayisəmi gözləmədən XX yüzilin ilk qərinasındakı Türkiyə ilə çağdaş Azərbaycan, o dövrün (elə indinin də) ən ulu türkü Mustafa Kamalla onun bəgünkü fədakar davamçısı Əbülfəz Elçibəy arasında paralellər aparsınlar. Bəyimizi və onun silahdaşlarını türkiyəçilik, türçülük üstündə suçlayanların nə qədər yanlışlıqlarını görsünlər¹. Dərk etsinlər ki, türçülük azman bir ağac, hər bir türk milləti onun bir budağıdır. Budaq kökdən, gövdədən qidalanar, kökə, gövdəyə uyğun bar verər. Ağacın bir budağı gəlimli, qalanları sısqadırsa, onları da gəlimli etmək üçün başqa, yad ağaclardan calaq vurmaq lazım deyil.

¹ Altından xətt çəkilmiş hissəni senzura qəzətdən çıxartmışdı.

Armuda söyüd calamazlar, daha cins armudun çiliyini calay- arlar. Tarixi tariximiz, mədəniyyəti mədəniyyətimiz, dostu dostumuz, yağısı yağımız olan nəhəng bir budağı qoyub han- sı yad ağacın budağına calanmalıyıq? İkiyüzlük və daha uzaq acı tarixi təcrübəmiz göstərmirmi ki, biz yad ağaclarla qovuşanda daha da cırlışıq? Bilmirikmi ki, "MİLLİ MƏN- LİYİ OLMAYAN MİLLƏTLƏR BAŞQA MİLLƏTLƏ- RİN OVUDUR", "BİZ QÜDRƏTİ VƏ HƏŞƏMƏTİ BÜTÜN DÜNYADA... TANINAN BİR MİLLƏTİK" (İn- di və sonra müəllifi göstərilməyən deyimlər Atatürkə məxsus- dur).

TÜRKİYƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

çox çətin bir durumda idi. Bir yandan İngiltərə, Fransa, İta- liya, bir yandan Yunanistan, Bolqarıstan, başqa bir tərəfdən bizə yaxşı tanış olan Rusiya və Ermənistan marığa yatmışdı- lar. Özündən, öz qeyrətindən savayı, Türkiyənin birçə dəstəyi də yox idi. "MİLLƏTİN İSTİQLALİYYƏTİNİ YENƏ DƏ MİLLƏTİN ƏZM VƏ QƏRARI TƏMİN EDƏCƏK", "MİLLİ MÜBARİZƏNİ APARAN MİLLƏTİN ÖZÜDÜR, MİLLƏTİN ÖVLADLARIDIR". Atatürkün bu sözləri məhz o dövrün yadigarıdır. Tarix boyu türk nə qədər çıxılmaz vəziyyətə düşsə də, həmişə öz qeyrəti sayəsində yağ- ıların burnunu ovub. İndi çoxlarına allergiya verən "Türkün türkdən savayı dostu yoxdur" deyimini məhz bu anlamda qa- vramaq lazımdır: özgələrin qarşısında alçalmamaq, namərd- lərə əl açmamaq anlamında.

"Yabancı bir dövlətin himayəsini qəbul etmək acizlik və miskinliyi etiraf etməkdən başqa bir şey deyil... Millət əsirlik- də yaşamaqdansa, məhv olsa daha yaxşıdır. Ya istiqlalyyət, ya ölüm!"

Birinci dünya savaşında Rusiya İstanbulu, Bosfor və Dar- danel körfəzləri bölgəsini özünə birləşdirmək amalında idi və müttəfiqlərdən bunun razılığını da almışdı. 1917-ci ilin fevral-

oktyabr olayları buna əngəl oldu (bu olaylarda kənar dövlətlərin "barmağı" olması maraqlı bir araşdırma mövzudur) və təxminən bir il sonra qalib ölkələr - İngiltərə, Fransa, İtaliya, qismən də ABŞ - Türkiyənin taleyini həll etməyə başladılar. 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış Butros razılaşmasına görə Türkiyənin böyük bir bölümü, bütövlükdə məmləkətin taleyi qaliblərin əlinə keçmişdi. "Osmanlı ölkəsinin tamam parçalanması bir yana, türkün ana yurdu Anadolu da qalib dövlətlər arasında bölüşdürülürdü. İtaliyalılar Antaliyanı tutmuşdular. İsgəndərün, Adana, Mərsin, Antep, Maraş, Urfa işğal edilmişdi. Qarsda ingilislər rəhbərliyi ələ almışdılar. Frakiya işğal edilmişdi. Düşmən donanması İstanbul sularında lövbər salmışdı. Çanaqqala və İstanbul boğazları tutulmuşdu... Yunanlar da İzmir işğal etmək üçün planlar qururdular... Nəhayət, onlar 1919-cu il mayın 15-də bu məqsədlərinə çatdılar" (Utkan Qocatürk). Ertəsi gün Mustafa Kamal paşa gəmi ilə İstanbuldan çıxıb, 19-da Samsuna çatdı. Bu gəlişi Günəşin bulud arxasından sıyrılıb türk dünyasına işıq saçması ilə müqayisələndirmək olar. Mustafa Kamalın doğuluş günü bəlli deyil. Bir dəfə, xeyli sonralar, xarici ölkələrdən alınmış çoxsaylı sorğulara cavab olaraq o, mayın 19-da doğulduğunu söyləyib. Əlbəttə, bununla Atatürk özünün türk milləti üçün bir xilaskar kimi doğulduğunu vurğulamaq zorunda qalmışdı.

"Düşmən süngüsü altında milli birlik ola bilməz. Yalnız azad vətən torpaqlarında ölkənin istiqlaliyyəti və millətin azadlığı uğrunda çalışmaq olar. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün Anadoluya gedirəm".

1919, 3 iyul. Mustafa Kamal Ərzuruma gəlir. "Ərzuruma gəlişim bütün millətin alovlu dairə ilə əhatə olunduğu bir vaxta təsadüf etdi. Bütün millət bu dairədən necə çıxacağını düşünürdü".

8-9 iyul. "Ana vətən yolunda fərdi mübariz kimi çalışmaq

üçün" hərbi vəzifəsindən istefa verir və Şərq Vilayətləri Müdafiə Hüququ Milli Cəmiyyətinin Ərzurum şöbəsinə sədr seçilir.

23 iyul - 7 avqust. Türk Azadlıq Savaşı üçün özülü sayılan Ərzurum konqresində iştirak edir. "Tarix bu konqresimizi çox nadir, böyük bir abidə kimi qiymətləndirəcək". Bu abidəni daha möhtəşəm edib, parlaq ulduza, sönməz məşələ çevirmək üçün sentyabrın 4-də Sivasdakı "Sultan Məktəbi"nin binasında yeni bir milli konqres toplaşır və 8 gün sonra Təmsilçilər Heyətinin (TH) təşkili və Mustafa Kamal paşanın sədr seçilməsi ilə başa çatır. Türkiyənin mərkəzi hökuməti və işğalçı dövlətlərin nümayəndələri Mustafa Kamalı həbs edib İstanbula gətirməyə nə qədər can atsalar da, milli mənafeyi hər şeydən üstün tutan yerli əhali türk millətinin gələcək xilaskarını göz bəbəyi kimi qoruyub saxlaya bildi.

Sivas konqresi Vətən torpağının bölünməzliyini, ölkənin milli vəhdətini, milli ordunu milli amac ətrafında birləşdirməyi və fəallaşdırmağı, kənardan heç kəsin mandatını və himayəsini qəbul etməməyi, milli idarəni təmsil edəcək Milli Məclisin toplanmasını, demokratik qurumları vahid ümum-mill platformada cəmləşdirməyi "Milli And" və əməli iş proqramı kimi irəli sürdü.

27 dekabr. Mustafa Kamal paşa TH-nin üzvləri və bir qrup dostu ilə Ankaraya gəlir.

1920, 23 aprel. Ankarada Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) açılır. Mustafa Kamal paşa

BÖYÜK MİLLƏT MƏCLİSİNİN SƏDRİ

seçilir və istiqlaliyyət mübarizəsinin hərbi, siyasi və sosial lideri olur.

"O, tarixdən silinmək təhlükəsi qarşısında qalmış bir millətin ölüm-qalım müharibəsinin, istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsinin liderliyini edirdi" (Utkan Qocatürk).

İyun-avqust. Ölkədəki qarışıqlıqdan və mərkəzi hökumə-

tin satqınlığından faydalanan yunanlar Bursanı, Uşakı, bir sıra başqa önəmli yerləri ələ keçirirlər. Bu vaxt TBMM-in sədri Mustafa Kamal paşa könüllü qüvvələrin əvəzinə nizami ordu yaratmağın zəruriliyi fikrini irəli sürür.

28 sentyabr. Kazım Qarabəkirin başçılıq etdiyi könüllü dəstə Olt, Sarıqamış və Qarsı ələ keçirmiş erməni yağllarına qarşı hücumə keçərək onları darmadağın edir. Sentyabrın 29-da Sarıqamış, oktyabrın 30-da isə Qars azad edilir. Dekabrın 3-də Ermənistanla Gümrü müqaviləsi imzalanır.

1921, 8 yanvar. Yunanlar güclü hücumə keçib iki günə Çivril və Bazarcığı, Biləcik və Bozyükcü tutaraq İnönü kəndinə doğru irəliləyirlər. "Daxildəki və xaricdəki düşmənlərimiz nə qədər çox, onların fəaliyyəti nə qədər geniş olsa da, son müvəffəqiyyət qanuni məqsəd güdənlərdə olacaq".

11 yanvar. İnönüdə ağır itkilər verən yunanlar geri çəkilməyə məcbur olurlar. "I İnönü qələbəsi" adlanan bu qələbə sonrakı bütün qələbələrin başlanğıcı sayılır.

23 mart. Yunanlar yenidən İnönüyə hücum edib yenidən məğlub olurlar. Türk qoşununun başçısı İsmət paşa "orada yalnız düşmənin deyil, millətin bədbəxtliyinin də qarşısını" alır.

5 avqust. Mustafa Kamal paşa TBMM-in Qanunu ilə

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN BAŞ KOMANDANI

olur. Döyüş yerlərindən ayrılmayan, dəfələrlə atəş aldına düşən baş komandanın rəhbərliyi ilə türk qardaşlarımız 22 sutkalıq fəsiləsiz döyüşdən sonra, sentyabrın 13-də Sakarya çayının gündoğarında böyük bir zəfər çalırlar. Oktyabrın 13-də Qafqaz respublikaları ilə Qarsda, 20-də isə Fransa ilə Ankarada müqavilələr bağlanır.

1922, 26 avqust - 9 sentyabr. Anadolu düşməndən tamamilə təmizlənir. Türkləri ata-baba torpaqlarından çıxarmağa, tarixdən silməyə yönəldilmiş plan alt-üst olur. "Türkiyə türkləridir" gerçəyi zəfər çalır.

1923, 24 iyul. Lozan sülh konfransında müqavilə imzalanır və bütün dünya yeni Türkiyə dövlətinin özgürlüyünü tanıyır, milli sərhədlər müəyyənləşdirilir.

ATATÜRK FENOMENİ

hələ çox öyrəniləcək, hər şeydən əvvəl, o, ağıllı -KAMALLI insan, ulu Türk, böyük VƏTƏNDAŞ, görkəmli SƏRKƏRDƏ, qüdrətli SİYASİ XADİM, Türkiyəni, bütün TÜRK DÜNYASINI gerçək ölümdən xilas etmiş müdrik LOĞMAN idi. Atatürk millətlə qovuşmuşdu.

"İki Mustafa Kamal var: biri mən, at və sümükdən ibarət müvəqqəti Mustafa Kamal. İkincisini "mən" sözü ilə ifadə edə bilmərəm. O, mən deyiləm, bizik. O Mustafa Kamal sizsiniz, hamısınızsınız...."

ATATÜRKDƏN YEDDİ DEYİM

- Türk əsarət qəbul etməyən millətdir.
- Öz hökumətimizin idarəsi altında fəqir yaşamaq yabanc əsarətində xoşbəxt yaşamaqdan iki dəfə üstündür.
- Hökumətin yaxşı və ya pis olduğunu anlamaq üçün onun məqsədini bilmək lazımdır.
- Böyük işləri yalnız böyük millətlər görə bilər.
- Bu gün günəşin qızardığını necə görürəmsə, uzaqdan bütün Şərq millətlərinin də oyanışını eləcə görürəm. Bu millətlər çətinliklərə və əngəllərə baxmayaraq, maneələri dəf edəcək, özlərini xoşbəxt gələcəyə çatdıracaqlar.
- Hərbi hərəkət siyasi fəaliyyətin umudsuz olduğu nöqtədən başlanır.
- Mən yaşaya bilmək üçün mütləq müstəqil bir millətin övladı olmalıyam.

*"Azadlıq" qəzeti,
12 fevral 1994-cü il*

HÜSEYN CAVID
(1882-1941)

*İblis!... O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət!*

İBLİS:

*(üzünü bizi - 90-cı illər türkünə tutaraq)
Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqsan,
Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsan,
Mənsiz də, əmin ol, sizə rəhbərlik edən var:
Qan püskürən, atəş sovuran kinli krallar,
şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dəvəbəklər,
altun və qadın düşgünü divanə həbəklər.
Min hiylə quran tülkü siyasilər, o hər an
məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan:
Onlarda bütün fitnəvi şəh, zülmü xəyanət,
onlar duruyorkən məni təhqirə nə hacət?
Onlar, əvət onlar sizi çeynətməyə kafı,
kafı, sizə qəhr etməyə, məhv etməyə kafı...*

İblis nədir?

-Cümlə xəyanətlərə bais!

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis!

Hüseyn - gözəl(lik), Cavid - əbədi(lik), Hüseyn Cavid - əbədi gözəllik, yaxud (və həm də) gözəl əbədilik. Hüseyn Cavid - ömrü boyu və ondan sonra da adı ilə təxəllüsünün birgə, qovuşuq mənasını doğrultmağa - gözəlliyi əbədiləşdirməyə, əbədinə gözəlləşdirməyə can atan bir milli mücahid. Bir liberal millətçi, bir millətçi liberal.

Hüseyn Cavid fəlsəfəsinə görə: əbədilik - Tanrı nemətlərinin vəhdəti, gözəllik - ilahi sevgi. Əbədi gözəllik və gözəl əbədilik - Tanrının özü:

*Hər qulun cahanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir Allahu var -
Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir!*

Gözəllik - sevilən, qəlbə hakim kəsilən, insanın başında məskən salan duyğu, yaşantı. Gözəllik - Tanrı, Tanrı - Vətən. Vətənə məhəbbət - ulu Tanrının adından ulu Peyğəmbərin əmri:

*Olubdur qəlbimə hakim mənim məlali-Vətən,
Başında şur ilə məskən salıb xəyali-Vətən.
"Vətən, Vətən" deyərək hər diyarə səs salıram,
Düşərmi bircə dilimdən mənim məqali-Vətən?
Vətən məhəbbətini əmr edibdir Peyğəmbər,
Xoş ol kəsə, ona həmdəm olub vüsəli-Vətən...*

Nə yazıqlar ki, Cavid Əfəndinin taleyinə düşən, bizim də bəxtimizə yazılan bu zavallı Vətən - daim yaralı, daim qan piyaləsi, daim əldən-ələ keçən, daim "doğma" əllərdə ləkələ-nən, yad caynaqlarda tikələ-nən. Onun şərəfini qorumalı olan biz Vətən kişiləri - hətta öz şərəfimizi belə qorumağa acız, biganə:

*Neçün şərəfətini, fəxrini verib əldən,
Bu qədər yurduna biganədir ricali-Vətən?
Ürək dolubdur nədən, sanki qan piyaləsidir,
Tapıbdır qəlbimdə əksini, bəlkə, hali-Vətən?..*

Vətən ona görə bu halda ki, başı üzərində və ricalının (kişilərinin, ərlərinin) qəlbində daim şər qüvvə - Tanrının rəhmətindən kənar edilib dərğahından qovulmuş İblis. Şeytan fırlanmaqda, fırlana-fırlana vətəndaşlar arasına ədavət, kin-küdurət, ürəklərə biganəlik sükutu çiləməkdə, hər addımbaşı dəşhətlər, fəlakətlər törətməkdə:

*Yarəb, bu nə dəhşət, nə fəlakət?
Yarəb, bu nə vəhşət, nə zəlalət?*

*Yox kimsədə insafü mürüvvət,
İblisəmi uymuş bəşəriyyət?*

Görəsən. İblis kim? Və nədən belə qorxulu? Nə üçün o, cümlə fəlakətlərə bais? Nə üçün o başqa, daha varlı, daha fəravan məmləkətlərdən küskün, biz zavallı türklərə, mömin müsəlmanlara "məhrəm"?

*- Kimsən, səbə, səndə ki var böylə məharət?
- Mən heçlə doğan bir ulu qüvvət, ulu qüdrət,
Bir qüdrəti-külliyə ki, aləm mənə hədxah,
Dünyada əgər varsa rəqibim - o da Allah!..
Hər din ilə, məzhəblə, siyasətlə cahanda
Hər fırtına qopmuşsa, əvət, mən varam onda.
Hər yerdə ki, vardır əzəmət, qəhr ilə dəhşət,
Hakimdir o yerlərdə bu qarşıdakı xilqət...*

İblisin qorxusu orasında ki, o, cildini mühitə uyğun çox məharətlə dəyişə bilən, dünən Tanrının ən böyük rəqibi, bədxahı, ateisti olduğu halda, bu gün biz bəndələrin sadəlövhlüyündən çox asanlıqla bəhrənlənərək ən böyük "mömin"ə, "xilaskar"a çevrilən, Allah evində səcdə edib, namaz qılan bir zat:

*Röyə kimi hər an olaraq zahirü qəib,
Mən Şərqdə ahid oluram, Qərbdə - rəhib.
Bir qazi olub, gah edirəm fitnələr icad,
Bir mürşid olub gah edirəm uləmi bərhad;
...Bəzən oluram bir çoban, azadə bir insan,
Bəzən oluram zülmü fəsad aşiqi-sultan...*

O, yanlış fikir ki, İblis başqa məmləkətlərə getməz. Gedər, amma o yerlərdə onun şəltəsi işləməz, neştəri milli birliyin, mübarizliyin, elmin-savadın deşilməz zirehinə toxunub kor-

şalar və dubarə bu münbit mühitə - "ağlı gedəninə calaq" millətin üstünə qayıdar. İblisin düşməni - demokratiya, azadlıq, hüquq bərabərliyi, sivilizasiya. O məmləkətlərdə:

*Hər ocaqda, hər bucaqda bilgi, hünər məbədi var,
Hər üzdə ruh yüksəkliyi, hər gözdə bir zəka parlar,
Çəlik əsəblər durmadan hər yeni bir zəfər arar,
Hər qafada bir iman var əməkdəki səadətə.
Gözəl! ...Bu nəşələr dolu həşmət dünyası çox gözəl,
Hürriyyət izləyən geniş, sağlam havası çox gözəl,
Yer deyil, göyləri sarsan yılmaz dəhası çox gözəl,
Böyük-küçük hər tapınur ancaq və ancaq qüvvətə.
...Burda əslü dilənçi yox... Mərhəmət yox çünki ona,
Yan baxılır aciz, səfil, ölü, cahil bir insana...*

Cavid Əfəndi öz yurdundakı insanları da beləcə azad, xoşbəxt, mübariz, dilənçilikdən və səfillikdən uzaq görmək istəyində. Və bunun üçün də əvvəl-əvvəl İblisi, Şəri yurduumuzdan, içimizdən xoşluqla, anlada-anlada qovub uzaqlaşdırmaq cənatımında:

*Ey şiddətü qəzəb sovuran hamiyi-zəfər!
Artıq yetər, usandı cahən, sən də bir usan!
Tərk et bu qanlı torpağı, artıq çəkil, yetər:
Hər kəs didişmədən yorulub. İndi ruh açan
azadə bir havada çiçəklənmək istəyir,
pək dadlı bir ümidlə əylənmək istəyir...*

Amma zaman keçdikcə o - ulu Cavid anlar: murdar heyvanı darıdan - şəri, şeytani məmləkətdən qovmaq üçün adamların gözünü açmaq və müqəddəs Qurani-Kərimin dili ilə onlara demək gərək ki: "Ey insanlar, Şeytanın izi ilə getməyin. O sizinlə düşməndir, sizə pis və murdar işlər görməyi əmr edir, sizi yoxsulluqla, dilənçiliklə imtahana çəkərək alçaq

əməllərə sövq edir. Allahı atıb Şeytani dost tutan şəxs, məmləkət uçuruma yuvarlanır. Şeytan yalnız yalan vədlər verir".

Şeytanın əmri, fitnəsi ilə oturub-duran məmləkət əhli əcaib, ağziotlu sürüdən heç nə ilə fərqlənməz. Belə sürünün rəhbəri meymunlar olar, belə "cəmiyyət"də əxlaqsızlar əxlaqlılara əxlaq dərsi keçər, sərxoşlar ayıqlara ayıqlığın nə olduğunu anlatmağa çalışar, ayaqsızlar ayaqlılara rəqs təlim edər, alçaqlar əzəmət iddiasında bulunar, şərəfsizlər alçala-alçala yüksələrlər. Və Cavid Əfəndi anlaşılmazlıq içində baxıb da deyər:

*Nə əcaib sürü, yahu, bunlar -
Öndə rəhbərlik edər meymunlar.
Cühələ elm, fəzilət satıyor,
Bizi həp aldadıyor, aldadıyor.
Kəndi əxlaqı sönükkən həpsi
yeltənir verməyə əxlaq dərsi...
Hansı bir sərxoşu söylətsəm, inan,
Bəhs edər, gördüm, o, huşyarlıqdan...
Rəqsi təlim ediyor axsaqlar,
Əzəmət düşgünüdür alçaqlar...
Hər gülən üzdə ölüm, qan görürəm,
Pək yaxın dostları düşman görürəm.
Yurdu sarmış qabalıq, yaltaqlıq,
Yüksəliş varsa - səbəb alçaqlıq...*

Qəlbində azad, çiçəklənən, bütöv Azərbaycan sızıltısı, nişgili üz tutar Cavid Əfəndi yaxın-uzaq ellərə, görüb öyrənər, öyrənib görər. Gördüklərini ağıl ələyindən keçirib belə qərara gələr ki:

*Məzlum ellər üçün bir yol varsa - mübarizə!
Onsüz, şübhə yox, irəməz Şərq aləmi hürryyətdə.
Əvət, ancaq mübarizə mənlilik verir hər millətə,*

*Nəşə sərpan yalnız odur hər şəxsə, hər cəmiyyətə,
Hər yurdu irdirən odur özlədiyi səadətə,
Odur ancaq qovuşduran insanları məhəbbətə!*

Vətən sevgisi, doğma yurdu tərəqqidə görmək istəyi, azadlıq, müstəqillik eşqi Cavid Əfəndi kimi hümanist, həlim, qarışqanı belə tapdalamağa ürəyi gəlməyən bir imam övladını millətə, ulusa fayda verməyən, beyinləri dumanlandıran yalançı, aldadıcı əmin-amanlığa, məğlubiyyəti qanuniləşdirən "atəşkəs"ə qarşı üsyana vardar edir. Və o, üzünü soydaşlarına - mənə, sənə, ona tutaraq deyir:

*Şübhə yox, sülhə meyl edər hər kəs,
Çünki hər gözdə parlayır bu həvəs.
Çox böyük səltənətsə dərvişlik,
Olamam mən o xəstə fikrə şərik.
Ölü, miskinə əmrə min nifrət!...
Sizi mən sülhə eyləməm dəvət,
Əbədi sülh ümidi haqqı boğar,
Yaşamaqçin fəqət mübarizə var.
Çarpış, elmi bir inqilab ilə sən
Qəhrəman ol, öç də al vəhşətdən,
Mənləyin indi inləyirsə, yarın
Qalibiyyətlə parləsın alnın.
Səni yalnız öyündürər qüvvət,
qüvvətin varsa, haqq sənindir, əvət.
Lakin insanda yoxsa əqli zəka,
sadə qüvvətdə yox səmər əsla.
Əldə meyar olarsa əqlin əgər,
Ölçülər çox qolayça xeyirlə şəər...
...Yeri gəldikə sülh üçün çapala,
öylə yer var ki, hərbi alqışla.
Quzu gördünmü, sev, o, kin bilməz,
Canavar qarşı gəlsə, parçala, əz!..*

Canavarı əzməyəndə, qorxub mütiləşəndə o, quduzlaşır, birçə şaqqa atla doya biləcəyi halda bütün sürünü şil-küt edir, dərələrin ac-yalavac çaqqal-çuqqalını başına yığıb kimliyi bilinməyən dədəsinə, dədəsinin dədəsinə, yeddi arxa dolanan əcdadına çobanın min bir əziyyətlə bəsləyib böyütdüyü yağlıyağlı toğlulardan ehsan verir, sürünü gələcəkdən, artımdan məhrum edir.

Bax beləcə, bu canavar - gözlərindən qan daman sovet imperiyası bizi sonsuzlaşdırmaq üçün Hüseyn Cavid(lər)imizi - gözəl əbədiyyətimizi, əbədi gözəlliyimizi gözümüz görə-görə əlimizdən alıb Sibirin duyumsuz-duygusuz çöllərində qarğa-quzğuna yem elədi. Amma gözəl ona görə gözəl, əbədi ona görə əbədi ki, səssiz-səmirsiz, izsiz-ləpirsiz məhv olub getməz, ürəklərdə səpdiyi müdriklik toxumu münbit mühitə düşən kimi göyərüb, kükrəyib meydan(lar)a çıxar, quduz canavarın başını əzib aslana dönmuş bayaqkı qoyunun - sürünün ayaqları altına atar. Amma vay o gündən ki, aslan yenidən qoyunlaşa - sürüləşə. Bax onda qara günlər, dilənçilik, səfillik, yaltaqlıq, mənaviyyətsizlik, cılızlıq baş alıb gedər. Gərək fürsəti fəvta verməyəsən.

Cavid Əfəndi:

(üzünü bizə - 90-cı illər türkünə tutaraq)

Asrxadaş! Yoldaş! Ey vətəndaş! Oyan!

Yatma, artıq yetər! Dəyişdi zaman,

Sıyılır, bax, yavaş-yavaş zülmət,

Barı dan yıldızından al ibrət!

Nə deyir, bax, o pənbə cöhrəli nur?

Səhər olmuş, demək, Günəş doğuyor,

Acaziq varsa hissü viedanın,

Qalx, oyan! Sönməmişsə imanın.

Qalx, oyan! Gör nə fikrə xadimsən?

Kimlərin oğlusən? Nəsən? Kimsən?

Sürünüb durma böylə, bir yüksəl!
 Bir düşün, gör: beş-altı əsr əvvəl
 nə idin? İndi nerdəsən? Bu nə yəs?
 Əcəba, yoxmu səndə izzətü nəfs?
 Bir qədər sərxoş oldun, iştə yetər,
 Diksinib bir ayıl da gör nə xəbər?
 ...Kim baxıb dursa, bil ki, qeyb edəcəkdir,
 Ayaq altında məhv olub gedəcəkdir...
 Sürüsündən kənar olan qoyunu
 canavar parçalar, görüb də bunu...
 ...Çox əzildin, yetər, ər oğlu ər ol!
 Çırpınıb çareyi-xilas ara, bul!
 ...Şaşırıb durma böylə, bir aydın
 ideal arxasınca qoş, çırpın!
 İdealsız nicat ümidi-məhal...
 İttihad! İştə ən böyük ideal!

Eşidirsənmi, eloğlu, elqızı? Arxadaş, yoldaş, vətəndaş! Ca-
 vid Əfəndi bizi - məni, sizi, onu ideal-ittihad uğrunda müba-
 rizəyə, Şeytana, İblisə qarşı üsyana, mücadiləyə çağırır:

İblis nədir?

- *Cümlə xəyanətlərə bais!*

- *Ya hər kəsə xain olan insan nədir?*

- *İblis!*

*"Azadlıq" qəzeti,
 1 fevral 1997-ci il*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ¹
(1884-1955)

¹ Prof. Şirməmməd Hüseynovla birgə yazılmışdır.

Yanvarın 31-də Novxanıda doğulub. İbtidai təhsilini atası Axund Hacı Molla Ələkbərin məktəbində alıb, sonra S.M.Qənizadənin müdir olduğu rus-müsəlman, bir müddət isə Bakı texnika məktəbində oxuyub, amma onu başa vura bilməyib. Səbəbini özü belə açıqlayır: "Fikrimi demək üstündə bu az ömrümdə az bələlər görməmişəm: ata ilə aramız dəyib, ...uşkoldan qovulmuşam, lakin bunların hamısını qəbul eləyib, bildiyimdən geri qalmaqayacağam... İnsan gərək camaat yolunda hər şeydən keçsin". Yeniyetməlik çağından ömrünü vətəninin istiqlalı, insanların hüriyyəti yolunda məşəl etməyi özünə amal seçən Məmməd Əmin 1902-ci ildə "müxtəlif rus liseylərində və başqa orta məktəblərdə oxuyan Azərbaycan türk tələbələrindən ibarət gizli bir dərnək" - "Müsəlman Gənlik Təşkilatı" yaradıb Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı ömürlük mübarizə meydanına qədəm qoyur.

"İlk qələm təcrübəsinin uğuru çox şeyi həll edir", - deyirlər. Bu baxımdan 1903-cü il martın 30-da Tiflisdə nəşrə başlamış "Şərqi-Rus" qəzetini, onun nəşiri və redaktoru Məhəmmədəğa Şahtaxtını M.Ə.Rəsulzadənin ilk xeyirxahı, qəyyumu sanmaq olar. "Şükür, min dəfə şükür ki, biz Qafqaz müsəlmanları da bir qəzet sahibi olduq", - deyə "Şərqi-Rus"un birinci sayını alqışlayan Məhəmməd Əmin millətimizin bir sıra problemlərini (dil, elm, təhsil, tərəqqi...) məhz bu qəzetin köməyi ilə oxuculara çatdırıb, ömrünün çonuna qədər davamlanmış "mücadilələrinin başlanğıcı və çıxış nöqtəsi" bu qəzetdəki yazıları olub. "Şərqi-Rus"un nəşri son dərəcə mütərəqqi bir hadisə olsa da, o, Bakıdan uzaqlarda çıxırdı. Buna görə də 1903-cü il aprelin sonunda M.Ə.Rəsulzadə Bakıda "Müsəlman rəfiqlər" adlı siyasi vərəqə buraxır. Hektoqraf üsulu ilə 100 nüsxə çoxaldılmış, "Bakı şəhərinin əncüməni-siyasi xilaslıq istəyənləri" ("Bakı şəhərinin respublika və siyasi azadlıq istəyənləri") imzası ilə dərc olunmuş bu vərəqə M.Ə.Rəsulzadə

dənin qələmindən çıxmış ilk siyasi-inqilabi sənəd kimi dəyərlidir. Təbii ki, əzab-əziyyətlə, az tirajla buraxılan belə vərəqələr siyasi informasiyaya kütləvi tələbatı ödəyə bilməzdi. Bu boşluğu doldurmaq niyyəti ilə Məhəmməd Əmin 1904-cü ildə "Hümmət" qəzetinin əsasını qoyur və xoşuna gələn "hümmətür-rical təqləül-cibal" deyimindəki "Hümmət" ("Birlik") sözünü qəzetə ad seçir. Nə üçün məhz bu adın üstündə dayandığını o, 1905-ci ildə belə izah edirdi: "Bu müdrik kələmin həzrət Əmirülmöminin Əli ibn Əbu Talib Əlehissəlamın ecazkar kəlamlarından olduğunu, "El bir olsa, dağ oynadar yerindən" mənasını verdiyini hamımız bilirik. Və bu sözü qəzetimizə ad seçdik ki, bizə yol göstərsin" (Burada və sonra Məhəmməd Əmindən gətirilən seçmələrin dili sadələşdirilib). 1904-cü ilin oktyabrından 1905-ci ilin əvəllərinədək "Hümmət" in 5-6 nömrəsi çıxıb və orada M.Ə.Rəsulzadənin xeyli yazısı dərc olunub. Təəssüf ki, tarixi saxtalaşdırıb Məhəmməd Əminin xidmətlərini öz adlarına çıxmaq istəyənlər qəzet nüsxələrinin hamısını sonralar məhv ediblər. 1917-ci il iyulun 3-də N.Nərimanovun redaktorluğu ilə qəzetin nəşri bərpa olunandan 2 gün sonra M.Ə.Rəsulzadə bu hadisə ilə bağlı "Açıq söz" qəzetində ayrıca məqalə dərc etdirir. Həmin məqalədə müəllif göstərir ki, "Hümmət" in köhnə nömrələri əlinin altındadır. 3-cü nömrədən götürdüyü "hümmətür-rical təqləül-cibal" məqaləsini "Açıq söz"də yenidən verir (5.07.1917). "Bir neçə şəxs yalnız birlik sayəsində fikirdaş, məsləkdaş ola bilər... Bizim cavanların biri millətpərəst, o biri demokrat, üçüncüsü isə yenilik tərəfdarıdır. Bu cür dəstə-dəstə olsaq, hərəmiş özümüzmə məxsus bir yol götürüb müəyyən bir məslək ilə getsək, hamımız tək-tək tələf olarıq və heç birimiz muradımıza çatmarıq. Hərəmiş bir küncdə xüsusi cəmiyyət düzəldib müxtəlif yollarla getmək əvəzinə birləşib öz fikir və əməllərimizdən bir-birimizi hali etməliyik..."

Hələ 90 il əvvəl 20 yaşlı Məhəmməd Əmin necə gözəl tapıb

bu millətin dərini. Birləşə bilməmək, bir-birinin ayağından dartmaq dərdir. "Şeytana" lazım olan kimi "sapı özümüzdən olan baltaların" dərhal əmrə müntəzir olması dərdir bu dərdir. Belə "balta saplarını" "Şeytan" istədiyi vaxt məmləkətimizin istədiyi yerində çətinlik çəkmədən tapa bilir.

1905-ci il rus inqilabı ərəfəsində uzaqgörən Məhəmməd Əminin belə narahatlıq keçirməsi, milləti hümmətə - birliyə səsləməsi təsadüfi deyilmiş. O bilirmiş ki, Rusiyadakı bürokratlar, konservatorlar, müstəmləkələrin qanını sorub harınlaşmış generallar yağ içində böyrək kimi yaşadıkları durumu qorumaq, "xilaslıq tapmaq üçün biçarə rəiyyəti bir müddət də təzyiq altında, qəm-qüssə içində saxlamaq üçün olmazın hiylələr işlədib, ...iki milləti bir-biri ilə vuruşdurub nahaq qanlar içində inqilabı boğmaq" istəyəcəklər.

1905-ci ildə başlanan erməni-müsəlman münaqişəsi Məhəmməd Əminin yuxusunu ərşə çəkir, bu qonşu qırğınının "şeytan" əməli olduğunu kütləyə anlatmaqdan ötrü əlindən gələni əsirgəmir. "Bir ildən çoxdur ki, "şeytanın" bədbəxtlik səpən əlindən erməni ilə müsəlman arasında fitnə toxumu düşüb, özünə əlverişli zəmin tapdığı üçün göyərək boy atmaqdadır...

Gözü və qulağı olan hər bir vətən övladı bu xarabalıqları görüb, nalə və fəqanları eşidib. Yox, eşitməyənlər varsa, karlara nə demək? Tüfənglərin taqqıltısını, topların gürultusunu eşitməyən şəxs "Top atdılar", "Güllələdilər" sözünü eşidəcək?"

Lap qədimlərdən Azərbaycan ziyalılarının ən böyük dərdir millətin onların haqq sözlərini eşitməməsi olub. Bu dözülməz dərdir yalnız Zərdabılar, Mirzə Cəlillər, Sabirlər, Rəsulzadələr... dözə bilib.

Hələ o zaman Məhəmməd Əmin bizim bu günümüzü düşünürdü. "Olan olub, keçən də keçib, gələcəyə çarə axtarmaq lazımdır, - deyirdi, - nə etməliyik ki, bir də vətənimiz al qana boyanmasın?!" Bunun çarəsini M.Ə.Rəsulzadə Qafqaz

millətlərinin birləşib ümumi düşməyə - "ŞEYTANA" qarşı birgə mübarizə aparmasında görürdü: "Ey vətəninini istəyən qafqazlı sülhsevər qüvvələr! Sülh istəyirsinizsə, düşər olduğunuz azardan sağalmağı arzulayırsınızsa, birləşin ki, həmin səbəblər aradan qaldırılsın! Nə qədər bu səbəblər durur, bu xəstəlik də olacaq". "Bəsdir, bəsdir çəkdiyimiz müsibətlər! Bəsdir bu qədər nahaq tökülən qanlar! Bəs biz nə vaxt ağıllanıb "şeytana" alət olmayacağıq?" Düşünməli sualdır.

1906-1908-ci illərdə Məhəmməd Əmin çox geniş ictimai-siyasi fəaliyyət göstərir. "İrşad", redaktoru olduğu "Təkamül", "Yoldaş", "Tərəqqi" qəzetlərində müntəzəm, müxtəlif janrlı siyasi-publisistik, nəzəri və ədəbi-bədii yazılarla çıxış edir. Onda milli istiqlal məfkurəsinin əsas elementləri məhz bu illərdə formalaşır.

1909-cu ilin fevralında irticanın güclənməsi, çarizmin yerli əlaltılarının fəallaşması, qabaqcıl ziyalıları qarşı fitnə və provokasiyaların genişlənməsi ilə əlaqədar, M.Ə.Rəsulzadə "Tərəqqi" qəzetinin müxbiri kimi Rusiyada çıxan "Russkoe slovo" qəzetinin müxbiri Tardov və onun xanımı ilə birlikdə Arazın o tayına keçir. Rusiyalı həmkarı ilə bu "birləşmə" düşünülmüş addım idi - Cənubi Azərbaycanda və İranın şimalında rus hərbiçiləri meydan oxuyurdular. "Tərəqqi"nin 1909-cu il mart-avqust nömrələrində "İran məktubları" rubrikası altında Məhəmməd Əminin 43 yazısı çıxıb. Həmin yazıların birindən aydın olur ki, 1909-cu il mayın əvvəllərində Təbrizdəki Osmanlı konsulluğunda o taylı-bu taylı Azərbaycanın iki cəngavər siyasi xadimi - Səttarxan və M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə görüşüb vətənin taleyi ilə bağlı məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi ediblər. Söhbətin geniş təfəsilatı bizə bəlli deyil. Tarix bu görüşdən teleqrafla verilmiş və "Tərəqqi"də dərc olunmuş bir parçanı saxlayıb. Sərdari-milli öz şimallı qardaşına deyirmiş: "Mən artıq istərdim ki, bizim millət Osmanlı ilə yaxınlaşsın".

1909-cu il avqustun 23-də Tehranda M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Avropa tipli ilk gündəlik "İrani-nov" ("Yeni İran") qəzeti nəşrə başlayır. Rus inqilabi təcrübəsi və nəzəriyyəsinə yiyələnmiş Məhəmməd Əmin indi də İranda ikinci bir mübarizə məktəbi keçirdi. Bu məktəbdən nələr götürdüyünü bilmək üçün onun məcazi mənalı "Vəsiyyətnamə"sinə oxumaq kifayətdir ("İrani-nov", 17.V.1910).

Çar Rusiyası İranda da Məhəmməd Əminə rahatlıq vermir və o, 1911-ci ildə Türkiyəyə gedib Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu ilə görüşür, Yusif bəy Ağçuraoğlu ilə, Ziya Göyalla və başqa görkəmli şəxsiyyətlərlə dostluq edir.

1913-cü ildə Quzey Azərbaycana qayıdan M.Ə.Rəsulzadə taleyini 1911-ci ildən fəaliyyət göstərən MÜSAVAT partiyası ilə bağlayır və tezliklə onun öndərinə çevrilir. Bu dövrdə o, "İnqilab" qəzetində işləyir, "Dirilik" və "Şəlalə" jurnallarında məqalələrlə çıxış edir. 1915-ci il oktyabrın 2-də M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə partiyanın orqanı "Açıq söz" qəzetinin ilk nömrəsi çıxır. Üç ildə 725 nömrəsi çıxmış bu qəzet "yeni bir ruh daşıyan fikir qəzeti idi", "elmi bir tərzdə işlənmiş modern türkçülük cərəyanını təmsil edirdi", "cəmiyyətin yaralarına toxunur, sağlamlıq, xilas olmaq yolunu göstərirdi. O, əzilən, inildiyən müsəlmanın ağrısı ilə yaşayırdı. Qəzet istismarda olan azəri türkünün səsinə batmağa qoymur, ucaldırdı" (Nəsiman Yaqublu).

Rusiyada 1917-ci ilin fevralında "böyük müharibə böyük bir inqilab doğurdu". Məhəmməd Əminin fikrincə, müxtəlif millətlərdən ibarət 180 milyonluq əzəmətli bir kütləni idarə edən dünyanın ən böyük imperatorluğunda baş verən bu böyük inqilab iki dürlü nəticə verməli, iki mühüm məsələni həll etməli idi. Əks halda o öz ruhu və öz təbiəti ilə zəddiyyət təşkil edib özü ilə bərabər Rusiyanı da qəhr etməli idi. İki mühüm məsələ isə bu idi: məhkum siniflərə hürriyyət, məhkum millətlərə muxtariyyət. Bu proqnozla M.Ə.Rəsulzadə

milli-mədəni hüquqlar uğrunda illərdən bəri apardığı mübarizəni milli muxtariyyət məcrasına keçirir. O bu yolla Rusiyanı parçalamağı, təkcə azəri türklərini deyil, Rusiya imperiyasının hər yerində illərdən, əsrlərdən bəri əziyyət çəkən bütün türkləri, müsəlmanları birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Mart ayında Daşkənddəki dostlarından birinə yazmışdı: "Məsələ Rusiyanı parçalamaqdan ibarətdir" və bu parçalamanın yolunu Rəsulzadə ayrı-ayrı millətlərə siyasi muxtavriyyət verilməsində görürdü. Elə buna görə də aprelin 15-də Bakıda toplaşan Qafqaz müsəlmanları qurultayı Rusiyanın federasiya şəklində yenidən qurulması məsələsini qaldırır. Bu tələblə Məhəmməd Əmin 1917-ci ilin mayında Moskvaya, Rusiya müsəlmanlarının qurultayına gedib parlaq, məntiqli çıxışı ilə 700 nümayəndədən 600-nü öz tərəfinə çəkdi və təklif etdi ki, Rusiya imperiyasında yaşayan bütün türklərin federasiyası yaradılsın. Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə, Müsavat partiyası və "Açıq söz" qəzeti çox böyük məharət və bacarıqla türk-islam birliyi uğrunda əzm və səbatla mübarizə aparıblar.

1917-ci ilin oktyabrında birləşmiş "Türk ədəmi mərkəziyyət partiyası Müsavat"ın I qurultayında Məhəmməd Əmin Mərkəzi Komitənin sədri seçilir.

M.Ə.Rəsulzadənin sonrakı fəaliyyəti Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövrü və sonrakı taleyi oxucularımıza bəllidir və bizə ayrılan yer sonrakı hadisələr barədə geniş danışmağa imkan vermir. Təkcə onu deyək ki, XX əsrin mürəkkəb, fəlakətli, qanlı-qadalı ölüm-dirim vuruşlarında millətə başçılıq edib, onu nəinki fiziki cəhətdən məhv edilmək təhlükəsindən qurtarmağa, həmçinin Azərbaycanın müstəqil milli dövlətinin dirçəldilməsinə nail olmuş bu böyük şəxsiyyəti indiki və sonrakı nəsillərə tanımaq, sevdirmək, onun zəngin irsinidən bəhrələnmək bizim hamımızın vətəndaşlıq borcumuzdur.

M.Ə.RƏSULZADƏNİN MÜDRİK DEYİMLƏRİ

- İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!
- Haqq verilməz, alınar! Budur türk inqilabının təsdiq etdiyi əski həqiqət!
- Fikri, milli və siyasi istiqlalların kökü iqtisadi istiqlaldır.
- Gələcək milli hakimiyyəyə, haqqa və hürriyyətə dayanan istiqlalçılığdır.
- Rusiya imperializmi hansı rəngə girirsə-girsin, meydana bir həqiqət var: millətlər özlərini tanımışlar.
- Kommünizm rejimi süqut etmək məhburiyyətindədir.
- Fərsət gələndə Azərbaycan gəncləri yanıq könlündə atəşin cizgilərlə mənən nəşq etdiyi bayrağı yüksəldərək deyəcəklər: **"BİR KƏRƏ YÜKSƏLƏN BAYRAQ BİR DAHA ENMƏZ!"**

M.Ə.RƏSULZADƏ

AZƏRBAYCAN XALQINA XİTAB

(1953-cü il mayın 28-də "Amerikanın səsi" radiosu ilə çıxışının lent yazısı əsasında hazırlanmışdır)

Əziz vətəndaşlarım!

"Amerikanın səsi" radiosunun verdiyi imkanlardan istifadə edərək bu gün, Azərbaycan tarixinin ən böyük günü olan 28 Mayda, sizlərə xitab edirəm. 100 il sürən çar əsarətindən sonra bundan 35 il əvvəl Azərbaycan Şurayi-Millisi Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını bütün dünyaya elan etdi. O tarixdən əvvəl bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən millət olaraq bir dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudiyəti

ilə meydana atılmışdır. Mədəni bütün bir tərəkəyə (mirasa) malik olan Vətənimiz siyasət sahəsində çox böyük və dəyərlili həmlələr göstərmişdir. İstiqlal uğrunda yapılan tarixi savaşların ən qanlısı XIX əsrin başlarında Rusiya çarlığına qarşı yapılmışdır. 30 ilə qədər sürən bu savaş qəhrəmanlıqlarla doludur. Cavad xanın 1804-də Gəncədəki şanlı qəzası dillərdə dastandır: "Ölmək var, dönmək yoxdur". Bu, həqiqi vətənpərvərlərin tətbiq etdikləri ən müqəddəs bir şüardır.

28 Mayıs 1918-də istiqlalını elan etməklə Azərbaycan tarixinin təbii bir nəticəsini fikirdən işə keçirdi. Eyni zamanda o, zamanayə hakim olan əsrin böyük şüarından istifadə ediyordu. "Hər millət öz müqəddaratını özü həll etməyə səlahiyyət dardır" düsturunu xalqın ümumi rəyinə uyaraq istiqlalını elan etdi. İstiqlal elanı üzərində qurulan milli Azərbaycan hökuməti az zamanda məmləkətdə çox böyük işlər gördü. 100 ildən bəri əsgərlikdən kənar edilən Azərbaycanda bir ordu yaratdıq. Çarlıq zamanında dövlət idarəsinə yaxın buraxılmayan azərbaycanlılardan zabit və əmniyyət qüvvələri vücuda gətirildi. Sosial sahədə əsaslı islahata girişdik. Kəndlilərə torpaq vermək üçün qanunlar hazırladıq. Fəhlələrin haqlarını qorumaq üçün tədbirlər aldıq. Xalqı az zamanda oxutmağa başladıq. Türkcəni dövlətin rəsmi dili elan etdik. Orta və ali məktəblər açdıq. Qərbi Avropa demokratiyaları tipində... bir hökumət üsuli-idarəsi yaratdıq. Hakimiyyət Millət Məclisinin əlində idi. Parlamentodan etimad almadıqca heç bir hökumət iş başında qala bilməzdi. Məmləkətdə tam bir azadlıq vardı. O zaman indi sovet zamanında olduğu kimi terror deyilən şeydən heç bir əsər yoxdu. Şəxslər də, məskənlər də əmir və amanda idi. Vətənin qapıları şimdi olduğu kimi bütün dünyaya qapalı deyildi. Hər azərbaycanlı istədiyi zaman hara istərsə gedərdi. Qonşu və Avropa dövlətləri ilə dostluq münasibətləri təsis edilmişdi. Bütün millətlərlə alış-veriş vardı. Bütün bunların nəticəsində idi ki, cümhuriyyətimizin istiqlalı

Avropa dövlətləri ilə birgə Amerika tərəfindən tanındı. Böyük bir çox dövlətlər daha istiqlalımızı tanıdılar. Türkiyə ilə İran Azərbaycanla münasibətə gəldilər. Aralarında dostluq və qardaşlıq müahidələləri imzalandı.

12 yanvar 1920-ci il Cümhuriyyətin dövlətlər tərəfindən tanınması günü idi. Bu gün Azərbaycan xalqı candan bayram etməyə haqlı idi. Bu, həqiqətən böyük bir bayramdı, çünki bu gündən etibarən Azərbaycan davası Rusiyanın bir iç məsələsi olmaqdan çıxmış, millətlərarası bir məsələ olmuşdu. Mədəniyyət tariximizin şanlı fikir adamları tərəfindən alqışlanan azadlıq və istiqlal fikri məmləkətimizdə yerləşdi və bu iləri (öncül) lünya demokratiyası tərəfindən təqdir ilə qarşılandı. 100 ildən bəri üstümüzə çökən istibdad və istila həyulası artıq bizdən uzaqlaşdı.

Heyhat! Qədər imtahanları tamam deyildi. Qanlı çar istibdadının yerini bu dəfə ondan daha qanlı bolşevik istibdadı tutdu. Belə istiqlalımız qızıl istilaçıların ayaqları altında əzildi. Müqavimət edən məmləkətdə qan gövdəyə çıxdı. Bundan bir ay əvvəl, 28 aprel də sovet propaqandaçıları bir qanlı istila hərəkatını sizə azadlıq və istiqlal hadisəsi kimi göstərdilər. Sizdə sizə dünyanın ən azad və demokrat rejimi kimi qələmə verilən sovet quruluşu işdə qəddar və ən yalançı bir istibdad rejimidir. Müqayisə etmək imkanında olsaydınız, bunun nə qədər doğru olduğunu gözünüzlə görərdiniz. Azadlığımızı əlimizdən alan millətdən qorxmuyorsanız, dəmir pərdəni qaldırsınlar, azadlıq elan etsinlər. Edə bilməzlər. Çünki ağla qara meydana çıxar. Onlar şəbparə (yarasa) kimidirlər, günəşdən qaçarlar.

Azərbaycan, onunla bərabər bütün Qafqasya cümhuriyyətləri həqiqi azadlıq və istiqlalına 1918-in Mayısında qovuşdular. 1920-də isə bu azadlıq və istiqlal qızıl rus ordusu tərəfindən üstün qüvvələrlə, qanla və atəşlə basdırıldı. Faciələr 10 qəhrəmanlıqlarla dolu olan bu mücadilədə on minlərcə vətən-

daş şəhid oldu. 1920 istilasına qarşı 1918 istiqlal haqqını müdafiə edən Qafqasya millətləri indi 33 ildir ki, müxtəlif vasitələrlə mücadilə edirlər. Zaman-zaman dramatik şəkillər alan bu mücadilə də vaxtilə yalançı kommunist şüarlarına aldanan yol azmış bəzi vətəndaşlar belə, bu gün həqiqi milliyyətçilər və vətənpərvərlər cəbhəsinə keçmişlərdir. Yabancı istilası üzərinə əcnəbi məmələklərə çıxmış olan Qafqasya emiqrantları milli istiqlal davasını mədəni dünya əfkari-ümumiyyəsinə anlatmaqdadırlar. Bu vəzifəni ifadə edərkən nə kibi müşküllərə uğradığımızdan bəhs etmənin burada yeri deyildir.

Bu qədər, Demək lazımdır ki, sovetlərdə kommunist rejiminə düşən millətlərin hər türlü haqq və hüquqdan mərhum qullardan ibarət cəmiyyətlər halına gəldiyini azad dünyaya anlatmaq çox qolay olmamışdır. Şükür ki, hadisələr bizə kömək edir. Dünya sovet həqiqətini görməyə başlayır. 8 ildən bəri hərbi bitirmişkən sülhə qovuşa bilməyən dünya artıq məsələni anlayır. Bilir ki, azadlıq və insan haqlarını inkar edən kommunistlər müəzzəm bir dövlət halında ayaqda durduqca və dünyanı inqilab atəşi ilə yandırmaq üçün könlü keçdikcə yer üzündə heç bir zaman sülh və asayiş buluna bilməyəcəkdir. Azadlıq cahanşümül bir fikirdədir. Bir tək əsir insan, bir tək əsir millət qaldıqca, dünya həqiqi azadlıq və əmniyyət üzü görə bilməz. 1918 Mayısındakı tarixi qərarları ilə "azadlıq" deyən millətlər cəbhəsində yer alan Qafqasiya millətlərinin müqəddəratları azad millətlərin müqəddəratları ilə bağlanmışdır. Rusiyadan ayrılmanın bir irtica, başqalarından ayrılmanın bir inqilab olduğunu söyləyən sovet diktatoru Stalin ölmüşdür, amma onun ikiüzlü sistemi - stalinizm hələ ayaqdadır. Bu sistem gün keçdikcə dünya həqiqətləri ilə daha çox qarşılaşmaqda, haqq ilə batıl, yalan ilə doğru üz-üzə gəlməkdədir. Şübhəsizdir ki, bir gün həqiqət parıldayacaq, azadlıq əsasını, birləşmiş millətlər prinsipini və insan haqlarını tutan

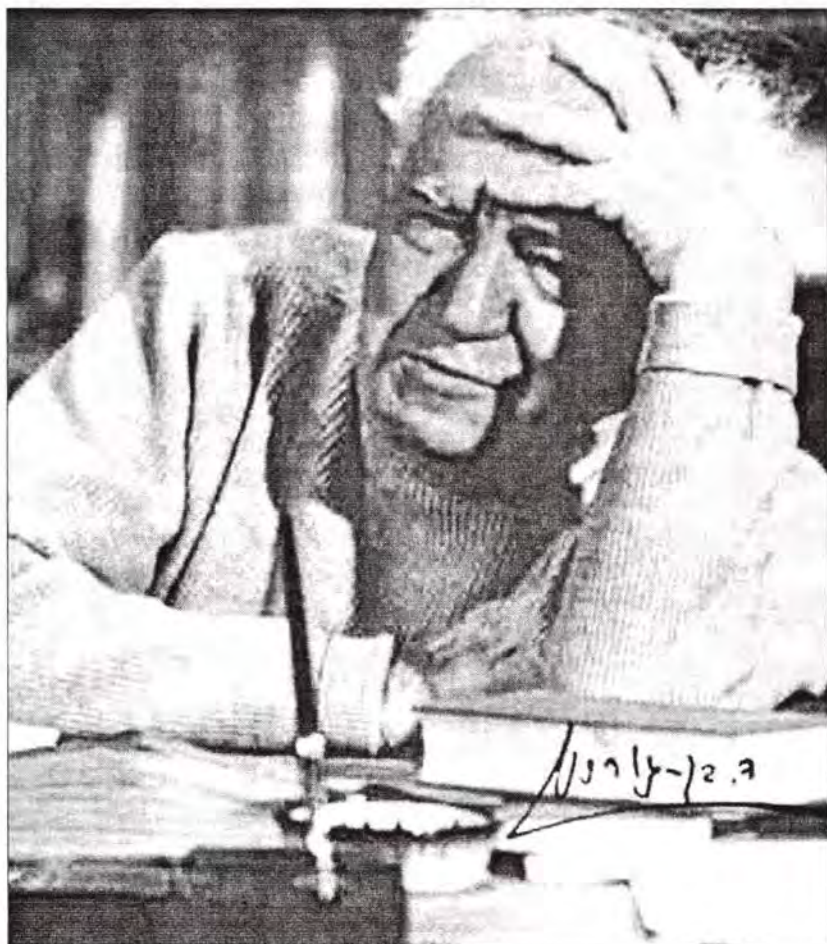
tərəf qalib gələcəkdir. Bu qalibiyyət günəşi qızıl istibdad zülmü altında inləyən əziz Vətənimizdə 1918-in 28 Mayısı kimi yenidən doğacaqdır. Buna qətiyyənlə şübhə etməyiniz.

Vətəndaşlar! Üçrəngli istiqlal bayrağını döşlərinizdə gəzdirən buradakı Vətən ayrısı bizlər orada hər türlü qorxu və təhdid azadlıq ayrısı sizlərə candan salamlar göndərir. 28 Mayıs istiqlal qurbanlarının əziz ruqları hüzurunda hörmətlə əyilir və hər iki tərəfi birləşdirən milli böyük həsrəti şairin deyişi ilə dilə gətirirəm:

*Sən bizimsən, bizimsən durduqca bədəndə qan,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!*

*"Azadlıq" qəzeti
1 fevral 1994-cü il*

DAVID BEN-QURION¹

¹ Portret Mövsüm Məmmədli ilə birgə yazılıb.

46 il əvvəl çoxəsrlük mübarizə nəticəsində müstəqil İsrail dövləti yarandı. Bu mübarizənin yekun mərhələsi, qələbəsi və gənc respublikanın ilk inamlı addımları yəhudi xalqının vətənpərvər oğlu, tarixi lideri David Ben-Qurionun adı ilə bağlıdır. Ben-Qurion 1886-cı ildə Polşanın Plonsk şəhərində doğulub. 1906-cı ildə Yaffaya gəlib tezliklə "Poaley Sion" partiyasının fəallarından birinə çevrilir. 1930-cu ildə İsrail Fəhlə Partiyasının (MAPAJ) yaradılmasında iştirak edir. 1921-1935-ci illərdə Histadrut həmkarlar təşkilatının baş katibi olub. 1935-ci ildə Sionist Təşkilatı İdarə heyətinin və Yəhudi Agentliyinin sədri seçilib. İkinci dünya müharibəsi illərində İsrail ordusu yaratmaqla və gələcək İsrail dövlətinin "eskizlərini cizmaqla" məşğul olub. 1948-1953, 1955-1960 və 1962-1963-cü illərdə İsrail hökumətinin başçısı və müdafiə naziri olub. 1973-cü il dekabrın 1-də vəfat edib.

Qədim bir rəvayət var. Lap keçmişdə Yer kürəsi indikindən qat-qat balaca imiş və onun cəmi iki sakini varmış: Adəm ata ilə Həvva ana. Adəm ata "ov ovlamağa, quş quşlamağa" gedəndə Həvva ana darıxmamaq üçün palçıqdan xırda-xırda adam fiqurları düzəldib sapa düzürmüş. İlk düzüm hazır olanda göydən bir qaraquş şığıyıb onu caynağına götürür və səmanın ənginlikdərinə ucalır. Birdən sap qırılır və "muncuq adamlar" Yer kürəsinə səpələnirlər. Deyilənə görə, onlar indiki yəhudilərin ulu babaları olub. "Muncuqlardan" biri də Polşaya düşübmiş və həmin nəsilədən 1886-cı il oktyabrın 1-də David Ben-Qurion dünyaya gəlib. O, gələcək uzun ömrünü, sonsuz qabiliyyətini nəyə "xərcləyəcəyini" yeniyetməlik çağından müəyyənləşdirmişdi: qaraquşun dünyaya səpələdiyi yəhudilərin törəmələrini dənə-dənə toplayıb yenidən sapa düzmək, müstəqil İsrail dövləti yaratmaq.

Bu məqsədlə balaca David hələ 14 yaşında ikən dostları ilə birlikdə xüsusi dərnək açıb ivrit dilini təbliğ etməyə, soydaş-

larını gələcək milli birliyə hazırlamağa başlayır.

David Ben-Qurion XX yüzildə öz dövlətini qurmaqda müstəsna xidmətləri olmuş Mustafa Kamal Atatürk və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi nəhəng simalarla bir sırada durur. Lakin onlardan bununla fərqlənir ki, o, XX əsrin yeganə siyasi lideridir ki, öz dövlətini zərrələrdən, bir növ, "yoxluqdan" yaradıb, dövlət qurmaq ideyasının daşıyıcısı və icraçısı olmaq vəzifəsini öz üzərinə yıxcam millətin nümayəndəsi olmaqdan öncə götürüb. Hələ ordu yoxkən o, sərkərdə, dövlət yoxkən dövlət xadimi idi. O, hüquq elmini, siyasəti Türkiyədə türk dilində mənimsəmiş, ulu Atatürkdən vətənpərvərlik dərsi almışdı...

1917-ci ildə "Poaley Sion" partiyası parçalanmış, elə həmin ildə də Balfur bəyannaməsi qəbul edilmişdi. Həmin bəyannamədə İngiltərə vəd edirdi ki, Fələstində "Yəhudi Milli Ocağı" yaradılacaq. Hadisələrə daha ayıq gözlə baxan Ben-Qurion sionistlər partiyasını qoruyub saxlamağa, soydaşlarının həmrəyliyini, vahid milli məqsəd uğrunda mübarizəni gücləndirməyə çalışırdı.

Bu zaman Fələstin ingilislərin əlində idi. Ben-Qurionun və onun silahdaşlarının çağırışı ilə xüsusən müharibədən sonra yəhudilərin buraya axını güclənmişdi və bu, ərəbləri narahat etməyə bilməzdi. Buna görə də İngiltərənin hakim dairələri ölkəyə yəhudi köçünü məhdudlaşdırmağa vadar oldular. Nəticədə 1920-21 və 1929-cu illərdə yəhudilərlə ərəblər arasında güclü toqquşmalar baş verdi. Ben-Qurion əvvəlcə tarixən bir-biri ilə yaxın olan bu iki xalqı barışdırmağa, onların ümumi marağı platformasından çıxış etməyə çalışırdı, lakin 1929-cu il hadisələrindən sonra o, başa düşdü ki, dövlət yaratmaq arzusunu gerçəkləşdirmək üçün yeganə yol Fələstində yəhudilərin say çoxluğuna nail olmaqdan ibarətdir.

Almaniyada Hitlerin hakimiyyətə gəlməsindən sonra yəhudilərin kütləvi immiqrasiyası başlandı. İngilislər "ağ kitab"ı

bəyan etdikdən sonra Ben-Qurionun onlara inamı itdi. O bir dəfə demişdi: "Biz Hitlerlə elə döyüşməliyik ki, elə bil "ağ kitab" yoxdur. "Ağ kitab"la elə mübarizə aparmalıyıq ki, elə bil müharibə yoxdur". Ancaq müharibədən sonra da ingilislər "ağ kitab" siyasətini davam etdirdikdə Ben-Qurion Xaçanaya üsyana başlamaq haqda əmr verdi. Fələstinə komissiya göndərildi və üsyanı təxirə salmaq lazım gəldi. Uzaqgörən siyasətçi artıq 1945-ci ildə başa düşdü ki, İsrail dövlətini dinc yolla yaratmaq mümkün olmayacaq və buna görə də mütəşəkkil ordu quruculuğuna başladı. Bu da yəhudiləri 1948-ci il məğlubiyyətindən xilas edib onların sonrakı qələbələrinə yol açdı.

1947-ci il noyabrın 29-da BMT Fələstinin iki hissəyə - İsrailə və Fələstinə bölünməsi ideyasını bəyənir. Təbii ki, ərəblər bununla razılaşmadılar və yəhudi-ərəb müharibəsi başlandı. Belə çətin bir şəraitdə, 1948-ci il mayın 14-də (Ay təqvimini ilə aprelin 13-də) Ben-Qurion İsrail dövlətinin yaranmasını elan etdi. Ertəsi gün gənc İsrail dövləti, demək olar ki, bütün ərəb dövlətləri ilə müharibə faktı qarşısında idi. Bu müharibələrdə Ben-Qurion özünü nəinki güclü siyasi xadim, həm də əla sərkərdə kimi göstərmişdi. O öz millətini arxasınca aparıb istiqlalıyyət uğrunda müharibədə onu qələbəyə çatdırdı.

Azərbaycan və yəhudi xalqlarını möhkəm dostluq telləri birləşdirir. Dəfələrlə, müxtəlif səviyyələrdə qeyd olunub ki, ərəzində yaşayan yəhudilərə öz doğması kimi baxan yeganə ölkə Azərbaycan olub. İsrail dövlətinin 50-ci illərdə keçdiyi çətin müstəqillik yolunu Azərbaycan bu gün, 90-cı illərdə keçir. Bu baxımdan biz İsrail dövlətinin təcrübəsindən, yəhudilərin intellekt potensialından faydalı şəkildə bəhrələnmə bilərik. İnanırıq ki, millətimizin səmimiyyətinə yaxından bələd olan yəhudi dostlarımız heç vaxt öz köməklərini bizdən əsirgəməzlər.

D.Ben-Qurionun deyimləri

- İsrail Dövlətinin ən yüksək məqsədi xalqı diaspordan qaytarıb İsrail torpağında birləşdirməkdir.
- İsrail Dövlətini öz xalqına bağlayan təmənna və maddi umacaq deyil, məqsəd və tale ümumiliyidir.
- İsrail Dövləti barədə onun var-dövlətinə, ordusuna, texnikasına görə deyil, mənəvi simasına və humanistliyinə görə mühakimə yürüdəcəklər.
- Məndən yəhudilərin tarixinin mahiyyətini qısaca açmağı xahiş etsəydilər, üçcə söz deyərdim: kəmiyyət yox, keyfiyyət.
- Mən yəhudi gənclərinə inanıram. Onlar xırdaçı deyilərlər, çətinliklərdən də qorxmurlar.
- Yüz illər böyu yəhudi xalqı dua edərkən soruşub: "Görəsən, bu xalqın bir ölkəsi olacaqmı?" Belə bir qərribə sual vermək isə heç kəsin ağına gəlməyib: "Belə bir ölkə yaransa, orada yaşamağa xalq tapılacaqmı?"
- Ordumuzun əsas vəzifəsi həm savaşı, həm də dinc quruculuq illərində gənclərimizin simasını, bununla da xalqımızın obrazını formalaşdırmaqdır.
- İsrailin taleyini iki amil müəyyən edir: onun qüdrəti və haqq işi.

*"Azadlıq" qəzeti,
16 aprel 1994-cü il*

**YUSİF VƏZİR
ÇƏMƏNZƏMİNLİ¹**
(1887-1943)

¹ Portret Y.V.Çəmənzəminli irsinin peşəkar araşdırıcısı, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hüseynoğlu ilə birgə yazılıb.

Yüzillər boyu fəxr etdiyimiz, indi xatirələri qəlbimizi göynədən, adı dilimizi yandıran, 18 aydan bəri yağı düşmənlə cəynəyində həsrət dolu gözlərini qeyrətli oğullarının yoluna dikən, gözü yol çəkə-çəkə hövsələsi daralan, qərubsəyən Şuşada doğulub. Ali təhsilini Kiyev İmperator Universitetinin hüquq fakültəsində alıb. Təxəllüsü atasının doğma kəndi Çəmənəməninin (Cənubi Azərbaycan) adı ilə bağlıdır¹. Vətəndən uzaqlarda - Qorki vilayətinin Suxobezvodnoye (Aman Allah!) kəndində sürgündə olarkən vəfat edib.

Geniş ictimaiyyətimiz Y.V.Çəmənəmənlini daha çox istedadlı yazıçı kimi tanıyır, o isə həm də bacarıqlı siyasi xadim, mahir diplomat, qabiliyyətli publisist, bir sözlə, fəal vətəndaş olub. Yusif bəy Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaradılmasında, daxili və xarici siyasətinin işlənilməsində "əziz yoldaş və böyük mürşid" adlandırdığı M.Ə.Rəsulzadə ilə çiyin-çiyinə çalışıb. ölkəmizin müstəqilliyinin möhkəmlənməsi, ellərarası aləmdə geniş tanınması naminə var gücünü sərf edib. 1917-ci ilin fevral-oktyabr hadisələrini Kiyevdə qarşılayan Y.Vəzir noyabr ayında oradakı azəri türklərini ətrafına toplayaraq Müsavat Partiyasının Kiyev şöbəsini yaradıb. ADC elan olunandan sonra şöbənin sədri olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanın Ukraynadakı səfiri vəzifəsində çalışıb. 1919-cu ilin yayında Vətənə qayıdıb və dərhal da Azərbaycan dövlətinin böyükəlcisi kimi İstanbula yollanıb, 1921-ci ilin əvvəllərində bu vəzifədə işləyib, sonra Fransaya gedərək 4 il orada yaşayıb.

1917-1922-ci illərdə Y.V.Çəmənəmənli "Azərbaycan muxtariyyəti", "Biz kimik və istədiyimiz nədir?", "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" kitablarını, "Azərbaycan və azərbaycanlılar", "Xarici siyasətimiz", "Milli və mədəni işlərimiz"

¹ Başqa və daha dəqiq hesab olunan versiyaya görə, təxəllüs Çəmənəmən kəndindən Şuşaya gəlmiş üç qardaşın şərəfinə qəbul olunub.

adlı məqalələrini yazıb. Bu əsərlərdə müəllifin əsas niyyəti doğma Azərbaycanı hərtərəfli və dərindən öyrənmək, ətraf aləmə və bütün dünyaya layiq olduğu kimi tanımaq idi.

Müqəddimədən və 9 bölmədən ibarət "Biz kimik və istədiyimiz nədir?" əsərində müəllif göstərir ki, Azərbaycan mənillik tarixi, zəngin mədəniyyəti, cazibəli dili, özünəməxsus dövlətçilik gələnləri olan bir ölkədir. Onun öz milli ərazisi və əhalisi var. "Belə olan surətdə bizim üçün ən vacib məsələ Azərbaycanın hakimiyyətini öz əlimizə almaqdır" deyən Y.Vəzir bundan sonra əsas diqqəti onun xarici aləmdə təbliği zərurətinə yönəldir: "Azərbaycanın istiqlaliyyətini təmin etmək üçün cəmi qüvvət və qüdrətimizi meydana çıxarmalıyıq. Bu yolda nə qədər fədakarlıq lazım olsa, göstərməliyik..., məmləkəti müstəqil yaşatmalıyıq", Məmləkəti müstəqil yaşatmaq üçün Y.V.Çəmənəzəminli belə hesab edirdi ki, ölkədə qanundanxaric heç bir iş görülməməli, hamı qanun qarşısında bərabər olmalı, qanunların əsasını isə hürriyət, bərabərlik, ədalət təşkil etməli, Azərbaycandakı torpaqların hamısı pul-suz olaraq kəndlilərə paylanmalıdır.

Y.V.Çəmənəzəminli qanun haqqında:

- Hər bir məmləkətin yaxşı və pisliyi onun qanunu ilə bilinir;
- Qanunun yaxşılığı onun zəmanəyə və əmrə müvafiq olmasıdır;
- Azərbaycanımızı bəlaya salmamaq üçün gərək ölkəmiz yeni yazılmış ədalətli qanunlarla idarə olunsun;
- Hakimlərin heç kəsə və heç nəyə ehtiyacları olmamalıdır. Belə olduqda rüşvətخورluq da olmaz.

Y.V.Çəmənzəminli maarif haqqında:

● Hansı məmləkətin məktəbi nizami olsa, o biri məmləkətə qalib gələr - istər davada, istər ticarətdə, istər sənətdə. Məktəbsiz millət rişətsiz ağac kimidir:

● Yuxarı məktəblər daxili işlərində azad olmalıdırlar. Hökumətin bu məktəblərin xüsusi idarəsinə qarışmağa ixtiyarı olmamalıdır:

● Azərbaycan məktəblərində işlənən türk dili olmalıdır, çünki buranın çox camaatı türkdür... Bizim türk dili dövləti dil olduğundan, əlbəttə, onu bilmək cəmi azərbaycanlılara vacibdir.

Y.V.Çəmənzəminli haqqında deyimlər:

Onun çöhrəsi indiki kimi gözümün qabağındadır. Ah, necə gözəl, necə alicənab, necə namuşlu, necə halal adam idi Yusif... Heyif Yusifdən, çox heyif! Necə istiqanlı, necə mehriban, necə zəkali oğlan idi... Yusif o qədər nurlu, o qədər şən adam idi ki, qapıdan girəndə elə bil evimizin işığı artırdı.

Professor Şövkət MƏMMƏDOVA

Mən Azərbaycan romançıları içərisində Yusif Vəzir qədər savadlı, mədəni, el adət-ənənəsini dərinlən bilən və əks etdirən, sözün ətrini, şəhdini hiss edən, az sözlə unudulmaz canlı lövhələr vermək qüdrətinə malik ikinci bir yazıçı tanımıram.

Professor Qulu XƏLİLLİ

Yusif Vəzir CƏMƏZƏMİNLİ

XARİCİ SİYASƏTİMİZ

(Seçmələr)

Dünyada hər bir dövləti təşkil edən üç amildir: torpaq, millət və hakimiyyət. Bu gün

Azərbaycanda bu üç amil olduğu üçün Azərbaycan müstəqil bir məmləkətdir...

Bir tərəfdən ədalətli idarə, o biri tərəfdən qüdrətli bir mədəniyyət məmləkətdəki bütün millətləri yoğurub bir qəlibə salır. Hər kəs ümumi vətəninə sevir və onun mədəniyyətini qeyri-məcburi halda alır. Türk idarələrində ən qədimdən bəri istila olunmuş millətlərə qarşı bir ədalət yeridilmiş, heç bir millətin daxili işinə qarışılmamışdır...

Azərbaycan mövhum bir ölkə, süni bir qitə deyil. Bura tarixdə ad qoymuş və istiqlaliyyətini neçə əsr əvvəl qaib etmiş bir dövlətdir. XII əsr miladidə Atabəy Şəmsəddin Eldəniz indiki Qafqaz və İran Azərbaycanını bitişdirdi, bir məmləkət şəklinə saldı. Atabəy Nəsrəddin Əbubəkr bin Cavan Pəhləvan Aranda, yəni indiki Qafqaz Azərbaycanında və əsl Azərbaycanda 20 il səltənət sürüb. Bugünkü Azərbaycan ən sağlam vücuda malikdir. Burada tam əksəriyyəti təşkil edən Azərbaycan türküdür.

...İndiyə kimi biz məhkum idik. Lakin mədəniyyətimiz hakim idi. Yəni qonşularımız arasında könüllü yayılırdı. Bundan sonra ehya olunmuş istiqlalımız sayəsində mədəniyyətimiz geniş meydan alacaq...

Azərbaycan birinci İslam məmləkətidir ki, qanunlarının və məhkəməsinin islahə ehtiyacı yoxdur... Azərbaycan demokratik idarəsi ilə İslam tarixinə yeni səhifələr əlavə edir. ...Avropa tərz-i idarəsində təşəkkül edən bu dövlətin beynəlmiləl münasibətdə vəziyyəti nə təhər olacaq?.. Təbiidir ki,

sağlam bir vücuda malik, ədalətli bir idarəsi, məclisi-məbusanı, gözəl qanunu və Avropa üsulunda məhkəməsi olan dövlət beynəlmiləl münasibətdə avropalılarla həmhüquq olmalıdır...

Ölkəmizin sərvəti çoxdur. Faydalanmaq istəyən dövlətlər bizə əl uzatsınlar, müahidə yapaq. Bizim də bir çox ehtiyacımız var. Bunları da dəf etmək üçün xaricə müraciət edəcəyik...

Beynəlmiləl hüquq tarixi göstərir ki, bir məmləkət yaşamaq üçün özünü yaşatmalıdır və dıışqarıdan təsdiq gözləməməlidir.

...Türkiyənin muxtariyyətli bir hissəsi olan Bolqarıya hər yerə səfirlər və vəkillər göndərə-göndərə özünü aləmə tanıtdırdı. Biz də bu yolu tutmalıyıq.

Daxili nizam və islah ilə bərabər, xarici işləri də yoluna qoymalıyıq... Bizim istiqlal məsələsi Qərbdə müzakirə olunacaq və Qərbdə də elçilərimiz olmalıdır. ...İstanbul bu gün müttəfiq qüvvələrin toplandığı bir nöqtədir. Burada bütün yer üzünün mətbuat nümayəndələri var. Deməli, aləm İstanbuldadır: siyasi işlərin ucu, əfkari-ümumiyyənin gözü... Hamısı burada... Qeyriləri burada firəng dilində qəzet çıxarıb, öz milli dərdlərini ümumə bildirirlər...

Biz hamıdan çox bağırmalıyıq, özümüzü tanıtmalı, fikrimizi tərvic etməliyik, bu yoldakı müvəffəqiyyətimiz bizə müvəffəqiyyət qazandırar.

...Bundan əvvəl Bakı nefti şimala gedərdi. Şimal indi bağlı olduğu üçün neft bir ayrı nöqtəyə daşınmalıdır. İstanbuldan başqa əlverişli bir yer yoxdur...

Dünyada ən böyük qüvvələrdən biri əfkari-ümumiyyədir. Topdan, tüfəngdən və zirehlilərdən də bu qüvvə böyükdür. Odur ki, hər kəs istər ki, bu qüvvəni əldə saxlasın... Avropa şəhərlərinin birində bir erməninin bir cöcəyə güllə atdığını oxumuşdum. Ermənidən cinayətin səbəbini soruşduqda de-

mişdi: "Bu cinayətlə erməni cocuqlarının halından sizi xəbərdar eləyirəm, onları Osmanlıda qırırlar"... Neçə sənə əvvəl içəri Rusiyada dəmiryol ilə gedərkən başqa bir hərəkətə rast gəldim. Bir bolqar cocuğu stansiyanın birində vaqona minib bütün sərnəşinlərə kağızlar yaydı. Məzmunu təqribən bu idi: "Vəhşi türklər dilimi kəsdiyi üçün danışa bilmirəm. Təvəqqe edirəm, mənə kömək edəsiniz". Bu işin doğru olub-olmadığını kimsə təhqiq etmədi, lakin xalqın məhəbbətini bolqar məsələsi qazanırdı və türklərə də nifrət qalırdı.

...Hankı millət yaşamaq istərsə, öz dərđini söyləməlidir, səsini çıxarmalıdır. Səsini çıxarmağı bilməyən və bağırmağı bacarmayan millət həmişə əzilər. Səs vasitəsi də qəzetlər və məcmuələrdir. Qonşularımızdan bağırmağı ilə məşhur ermənidir. Bu millət dərđini və tələbini bildirməkdə böyük istedad sahibidir. Rusiyada bir qəzet yoxdur ki, erməni məsələsini yazmasın... Müharibə əsnasında Moskvada "Armyanski vestnik" məcmuəsi verilirdi, ...fikri ermənini ən mədəni bir millət şəklində Avropaya tanımaq idi... Tələblərini Avropanın qulağına söyləməkdən çəkinmirlər...

...Bizim müsəlman aləmində əfkari-ümumiyyənin rəğbətini qazanmaq üçün az çalışılır. Onun üçün də dərđlərimiz kimsəyə bəlli olmur və bizlə maraqlanan az olur. ...Bizim Azərbaycanın harada olduğunu Avropada çoxları bilmirlər. Belə olduqda biz ermənilərdən də çox çalışmalıyıq ki, özümüzü tanıdaq...

Burada bizə ayrılan yer qurtardı və Y.V.Çəmənəminlinin bu gün də çox aktual səslənən fikirlərinin hamısını verə bilmədik. Gücümüz ona çatır ki, oxucularımızın diqqətini tam qaynağa - ədibin çapdan təzəcə çıxmış kitabçasına yönəldək: Yusif Vəzir Çəmənəminli. Xarici siyasətimiz. Bakı, Azərbaycan, 1993.

*"Azadlıq" qəzeti,
27 noyabr 1993-cü il.*

ZƏKİ VƏLİDİ TOĞAN¹
(1890-1970)

¹ Portret Siracəddin Hacı ilə birlikdə yazılıb.

İstəklilə oxucular! Bir zərrəsi olduğumuz ulu Türk dünyası lqoca tarixə neçə-neçə müdrək, uzaqgörən, işbilən şəxsiyyətlər bəxş edib. Onlardan bir qismini tanıyır, sevir, adına, hünərinə tapınır. Bir qismi barədə isə bilgilərimiz yetərincə deyil. Sovet kommunist ideologiyası böyük ciddi-cəhdlə onları bizdən gizlədib. Heç olmasa, indi onları tanımağın vaxtıdır. Bu gün belə "gizlədilmişdərən" birini sizə təqdim edirik : Zəki Vəlidi Toğan. O, Türk elmi və siyasi düşüncə tarixinin böyk təmsilçilərindəndir.

Z.V.Toğan Başqurdistanda doğulub, doğma türkcədən savayı fars, ərəb, ingilis, alman, fransız və rus dillərini də mükəmməl bilib. Ömür yolu Başqurdistan və Türküstan milli azadlıq mübarizəsi tarixi ilə sıx bağlıdır. 1918-ci ildə Başqurdistan Milli hökumətinin qurucularından biri, onun hərbi və daxili işlər naziri olub. Həmin hökumət devrildikdən sonra Türküstan milli müqavimət hərəkətinə başçılıq edib, Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı kişiliklə mübarizə aparmış, Basmaçılar hərəkətinin təşkilatçılarında olub. Lenin, Stalin və başqa kommunist liderlərini yaxından tanıdığından kommunist ideologiyasının insan iradəsinə, millətlərin istiqlal və hürriyyət istəyinə qarşı çevrildiyini daha tez dərindən anlayıb, bu ideologiyanın yalnız rus şovinizminə xidmət edəcəyini əvvəlcədən xəbər verib.

Türküstan milli müqavimət hərəkətinin məğlub olacağını görən Milli Birlək Komitəsi 1913-cü ildə Toğanın ölkəni tərək etməsini qərara alır. Bundan sonra o, Avropada Türküstan milli-azadlıq hərəkətinin mahiyyətini şərh edir, bu hərəkət üçün kadrlar hazırlayır onun tarixini yazır. Zəki Vəlidi Toğanın elmi çalışmaları siyasi fəaliyyətini tamamlayır. O, milli türk tarixinin yazılmasında böyük əmək sərf edərək elmi məktəb yaradır. Alimin "Bugünkü türk eli (Türküstan) və yaxın tarixi", "Ümumi türk tarixinə giriş", "Tarixdə üsul", "Quran və türklər", "Başqurdistan tarixi" və onlarca başqa əsəri dünya

türkoloqlarının yüksək qiymətləndirdiyi və arxalandığı qaynaqlardır. Tarix yazan Z.V.Toğan "özü di bir tarixdir".

1923-cü ildə Türkünstanı tərk edərkən Z.V.Toğan dostlarına və Leninə məktub yazır. Bu məktublarda onun siyasi düşüncəsi, milli əməl uğrunda apardığı mübarizənin mahiyyət və ardıcılığı, milli sevgisi, eləcə də bolşevizmin məqsədi açıqlanır. Həmin məktubları ixtisarlara təqdim edirik.

Z.V.TOĞAN

ARKADAŞLARIMA MƏKTUB

Millətimizin haqq və hürriyyəti yolunda əlimdən gəlidi qədər çalışdım. Hərəkətimiz Başqurdistanda olduğu kimi, Türkistanda da saysız vətəndaşı həyəcana gətirdi. Bir çox Türk elləri, Dağıstan və Azərbaycanlıları, hətta Əfqanlıları, nəhayət, Ənvər Paşanı bu işə bağladı. Yazıq ki, Lehistan (Polşa) savaşı Moskvanın xeyrinə bitdi. Bu savaş daha bir neçə ay davam etmiş olsaydı, Ənvər Paşa, Baysun Güzardan, Səmərqənd vilayəti basmaçıları da Cizaq-Nuratdan gəlib Səmərqəndi və Buxaranı ala bilərdi. Dəmiryolunun gizli yerlərində dinamit hazırlanmışdı. Avqust ayında bu yol Qızılvad və Sırdərya tərəflərində Qızıl ordu üçün bağlanacaqdı. Yazıq ki, Moskva mühüm qüvvələrini buraya sövq etmək imkanının tapdı... Hadisələr birdən əleyhimizə döndü. Elə bu zaman (iyulda) Daşkənddə gizli toplanan Türkünstan Milli Birliyi Kəngresi məni bu davanı dıř məmləkətlərdə davam etdirmək, onun tarixini yazıb dünyaya tanımaq, bunu millətlərarası bir dava şəklində təşkil etməklə vəzifələndirdi. Avropada, yaxud Türkiyədə qalıb çalışacağam. Ancaq o gerçəkiyə gözləri geniş açmaq gərəkdir : bu hərəkətin bu səhifəsi, yəni Sovetlərə qarşı məhəlli üsyan hərəkətləri, üsyan yolu ilə Sovetləri güzəştlərə məcbur etmək təcrübələri nəticə vermək-

dədir. Artıq millətimiz canavarın pəncəsində durmuş qoyun halındadır.

Ancaq bu məsələnin yenidən başlanacaq olan yeni bir səhifəsi vardır: o da bu yolda mücadiləni təşkil etməkdir. Rusiyada Sovet hakimiyyəti məsələsi, indi iç mücadilələr sona çatdıqdan sonra artıq dövlətlərarası bir məsələ olmuşdur. Onunla bundan sonra böyük dövlətlər məşğul olacaqlar. O bir gün böyük dövlətlər məsələsi olmaqdan da çıxıb bütün dünya məsələsi olacaqdır. Sovetlərin "millətləri və müstəmkələri qurtaracağıq" sözlərinin yalanlığı... sosializmi bir eqoist millətin imperialist ideyasına xidmət edən bir hərəkət şəklinə salmışdır... Onların indən sonra aparacaqları siyasətin proqramı yalnız Rus məhkumu deyil, Rusiyaya Avropa və Asiya qitələrində qonşu olan ölkələrdə rusun dil və kültür hakimiyyətini təmin etməkdir.

Uğrunda dünya millətlərini çalışdırdıqları cahan sosializmi ancaq bu məqsədə çatmaq üçün bir vasitədir. Dünyanı rus etmək də olacaq iş deyil. Ancaq bu həqiqətləri dünyanın anlaması tez olmur, çünki ruslara tabe olmayan müstəqil millətlərə rus məsələsinin həqiqi imperialist mahiyyətini anlatmaq çətinidir. Hətta Gənc Xivəlilər belə bunu öz hökumətlərinin külünü ruslar göyə sovurduqdan dörd ay qabaq anlamırdılar. Bəlkə, həqiqəti anlamaq üçün hər millətin bir dəfə rus məhkumluğunda olması şərtidir? Hər halda məmləkətimizdə qiyam və üsyanlara yol verilməməlidir...

İndi əlinizdən gəldiyi qədər əhəmiyyət verəcəyiniz məsələlər bunlardır :

1. Gəncliyin təhsili, elm və texnik mütəxəssislərinin yetişməsi yolunda çalışmaq. 2. İş adamlarının səmimi olaraq özəl ticarətdən azad olub kooperativlərə girərək sosializm aparatında yerləşməyə və millətə o yolla xidmət etməyə alışmalarını bir vəzifə olaraq ələ almaq. Bunu 1919-cu ilin avqustunda İsterlitamaqdakı toplantıda da söyləmişdim. 3. Din və dilimi-

zin qorunmasında qeyrət sərf etmək. Ən pis əməliyyat, bu iki əsas, yəni din və milli dil üzərində həyata keçiriləcəkdir. Bu yolla heç bir təşkilat yaşatmaq mümkün olmayacağına, ancaq Sovetlər tərəfindən təyin olunub onların əməlinə xidmət edəcək müəssisələrin qurulacağına görə din və dilin qorunması yolundakı işləri bəlli olmayan yollarla və gizlicə aparmaq zərurəti olacaq. 4. Bu davanın ikinci səhifəsinə, Türküstan davasının millətlərarası bir məsələ olacağına inanaraq hazırlanmaq. İdil və Ural məntəqəsi türkləri üçün ancaq Türküstan qoşularaq hərəkət etmənin lüzumuna inanmaq gərəkdir. Bu yolda 1917-ci ildən bəri daima apardığımız mübarizəni uşaqlarımıza evdə təlqin etməliyik. Hürriyyət dünyası millətləri birləşərək bolşevizmin yayılmasını dayandırmazlarsa, Asiya millətlərinin çoxu Sovet olarlarsa, belə kommunizm milli ehtirasları ən çox kövrülən bir məzhəb olduğu üçün öz aralarında savaşaçaqlardır. Biz dünya qitələri arasında hava münasibətlərinin, ticarəti də içində alaraq gələcəyi bir dövrdə yaşadığımızdan əski Qərb-Şərq ticarət yollarını Rusiyanın öz inhisarında tuta bilməsi imkansız olacaq. Rusların türk qövmlərini udması bir əsrdən öncə tamamlanmaz. Çünki bu iş Qafqaz, Ukrayna kimi ölkələrin ruslaşdırılmasının uğurla sona çatmasına bağlıdır. Eləcə də rusun ruslaşdırma siyasətinin qurbanı olacaq millətlər hərəkətsiz qalmayacaq, ruslar irəlilədiyi kimi onlar da irəliləyəcəklər. Burada gələcək üçün bəzi düşüncələrimi yazacağam, ancaq xəyanət saymayın. Rus imperializmi və dünya inqilabı zorlamaları səbəbiiylə iyirminci əsrin bundan sonrakı dövrləri çox böyük və bütün millətlərin müqəddəratı ilə bağlı hadisələrə meydan olacaqdır. Rus iştahasının sınırı olmadığından o bu böyük hadisələri özünə qovacaqdır. Baş verməsi zərurət olan böyük hadisələr bizə yenidən dirilmə imkanı verəcəkdir. Müsəlmanların çox olduğu Türküstan kimi ölkələr bundan barınacaqlar, belə zamanlar yəhudilərin İsrail dövləti diriləcəyinə inandıqları kimi

inanaraq bu fikri gənc nəslə təlqin etmək gərəkdir. Biz dışarıda çalışacağıq, ancaq umuruq ki, bizim nəslimiz o xilas günlərini görmədən ölüb bitməyəcəklərdir. Biz Başqurdistanda milli hərəkatı qanuni yollarla yaşatdıq, koqnoqrelərin qərarı ilə və ardıcıl milli ordu quraraq, açıq mücadilə ilə yaşatdıq, milli mətbuatda, məktəblərdə fikrimizi açıq təlqin etdik: Türküstanda isə bu hərəkat bir üsyan və qiyam şəklində biz gəlməmişdən qabaq başlamışdı. Basmaçıların çoxu təəssübkeş mollaların təsirində idi, biz bu hərəkatə milli fikir, ideal aşıladıq, nəhayət, bu işə Türkiyənin böyük və tarixi şəxsiyyəti öz əsgərləriylə qoşuldu...

...Biz indi rus çevrəsində tarixi həyatımızın ən təhlükəli bir dövrünü yaşatmaqda isək də, bu üzdən əsla üzülməməliyik. Mən şəxsən uzaqları düşündüyüm üçün uğursuzluq saatlarında heç bir zaman xəyal qırıqlığına uğramadım...

1917-1922-ci illərə kimi bizə qalxınma fürsəti verən hallarda hərəkətsiz qalsaydıq, bizə təkrar başqa fürsətlərdən istifadə etmək çətin olardı, biz qısa oldusa da, bu fürsətdən istifadə etdik... Əlbəttə, düşmən bizi unudurmaq üçün böyük qeyrət sərf edəcəkdir. Rusiyada çap olunmayan nəşriyyat dışarıda nəşr edilər, Rusiya sərhədlərini daima qapalı tuta bilməz, hürriyyət və milli iradə fikirlərini aşılaman nəşriyyatı bizimkilər içəridə oxuya bilməsələr, dışarıda oxuyub gələrlər. Ancaq indilik çıxılmaz görünən vəziyyət, terror milləti ümitsizdiyə salmasın. İman və istiqlal eşqi bizə hər vaxt qurtuluş yollarını göstərər və yolbəyliq edər...

1923.

LENİNƏ MƏKTUB

Çox möhtərəm Vladimir İliç!

Xəstəliyiniz dolayısı ilə bu məktub sizə oxudulmamış və eşitdirilməmiş ola bilər, ancaq mən onun surətlərini başqa bəzi arkadaşlarıma da göndərmiş olduğumdan o, artıq tarixə girmiş bir vəsiqədir...

20 mart 1919-cu il tarixiylə Sizin, Stalinin, mənim və arkadaşlarımızın imzalarıyla nəşr olunan öhdəlik on dörd ay sonra 19 Mayıs 1920-ci il tarixiylə yalnız Sizin və Stalinin imzalarıyla başqa öhdəliyi göstərən fərmanımızın önündə kim sizə inana bilər ? Bu son və taktərəfli fərmanınızı Sizə şəxsən protest etdiyim vaxt 20 mart 1919-cu il öhdəliyini "kağız parçası" deyər qiymətləndirmisiniz. Halbuki bu öhdəlikdə Başqurdistanın ayrı ordusu olacağı, bunun Sovet Baş komandanlığına vasitəsiz tabe olacağı elan edilmişdi. İndi 19.05.1920-ci il tarixli fərmanımızla Başqurd ordusunu bu haqlardan məhrum edərək, Volqayanı rus ordusuna tabe edib ayrı hissələrə bölünməsinə də ona tapşırırsınız. Elə də oldu və bu gün Başqurd ordusu faktik yoxdur. Bir də eyni fərmanda "Ufa vilayətini Başqurdistanı ilhaq" şəklində aldadıcı yolla ifadə etdiyiniz hadisə "Başqurdistanı Ufa vilayətinə ilhaq" demək idi. O halda Sovet hökumətinin "Rusiya müsəlmanlarına" 20.11.1917-ci il tarixiylə "istərlərsə, Rusiyanın ayrılmaya qədər istiqlal" da 20 may 1920-ci il tarixli fərmanımızla təməmindən yox edilmişdir...

...Velikorus millətii İndi yalnız ictimai və iqtisadi deyil, kəltür sahəsində də öz məhkumu olan qövm və millətlərə qarşı tətbiq edəcəyi siyasətini qəti olaraq təsbit etmiş bulunmaqdadır. Keçən il qurduğunuz "Şərqi Universiteti" bu siyasət üçün işləyən bir mərkəz mahiyyətini daşıyır...

Şərqi Universitetin və Şərqi işləri mütəxəssislərinin bu gün məşğul olduqları böyük iş, ayrı qövmlərin məhəlli tələffüzlərə

görə "fonetik" əsasda əlifba və ədəbi dillərini vücudagətirmə işidir. Bu işin prinsiplərini təsbitdə də qeri-rus kommunistlərin ancaq dolayısı yolları varmış. Şərq Universitetləri mənsuqları tərəfindən çıxarılmaqda olan "Qızıl Şərq" dərgisinin son sayında Qafqaz türk alimlərindən biri "Şimali Qafqaz Türk dilləri üçün rus (Kiril) əlifbası qəbul edilərsə, bunun sonu xristianlıq olacaq", - yazmışdır. "Bu üzdən onlar üçün də Azərbaycanda tətbiq ediləcək olan Latın əlifbası qəbul etmək gərəклиyini, ancaq milli siyasi hürriyyət əsasında qurulmuş muxtar ölkələrin muxtar hökumətlərinin yardımıyla yerli alimlər tərəfindən yerinə yetirilməli olduğu başlıca şərtidir ", - demişdir. Belə yazılar... Velikorus alimlərini əsəbiləşdirməkdə imiş. Özbək və Qazax aydınlarının da iştirak etdiyi bir müsahibədə Latın əsasında tək əlifba tezisini müdafiə edən azərbaycanlı Şahtaxtinski və Cəlal Quliyevə cavab verən professor Polivanov və başqa ruslar Latın əlifbası qəbul olunsay belə, sonunda yerini kirilə verəcəyini, sayı qırxa çatan Türk ləhcələrindən hər biri üçün ayrı əlifba düzəldəcəyini söyləmişlər. Şahtaxtinski də qayələrinin sabit bir ədəbi dili yaşatmaq olduğunu ifadə etmişdir. Artıq anlaşılmışdır ki, siz Velikorus arkadaşlar hansı bir millətin dili və imlası ilə uğraşmağa başladınız, tam rus oluncaya qədər o millətin yaxasını buraxmayacaqsınız...

...RKP bölgə millətləri qurtaracağı ilə bağlı sözlərini bundan sonra da Asiya və Afrikanın Rusiyadan uzaq ölkələrində söyləməyə davam edə bilər. Ancaq gerçək budur ki, Qriqori Safarov kimi həqiqətsevər insanların Türkünə gedib Çarın burada yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini anladığı məqalələr nəşr etdirməsinə qarşı əsəbiləşən Velikoruslarımız yerli kommunistlərdən də kiçik millətləri balinalara yem olan balıqlar deyər istezha edənlərdən, hətta bunu öz əqidələri imiş kimi söyləməkdən xoşlanırlar. Yoldaş Artyom bizdə ikən yerli kommunistlərimizdən bəzilərinə müstəqil olaraq yaşayacaqla-

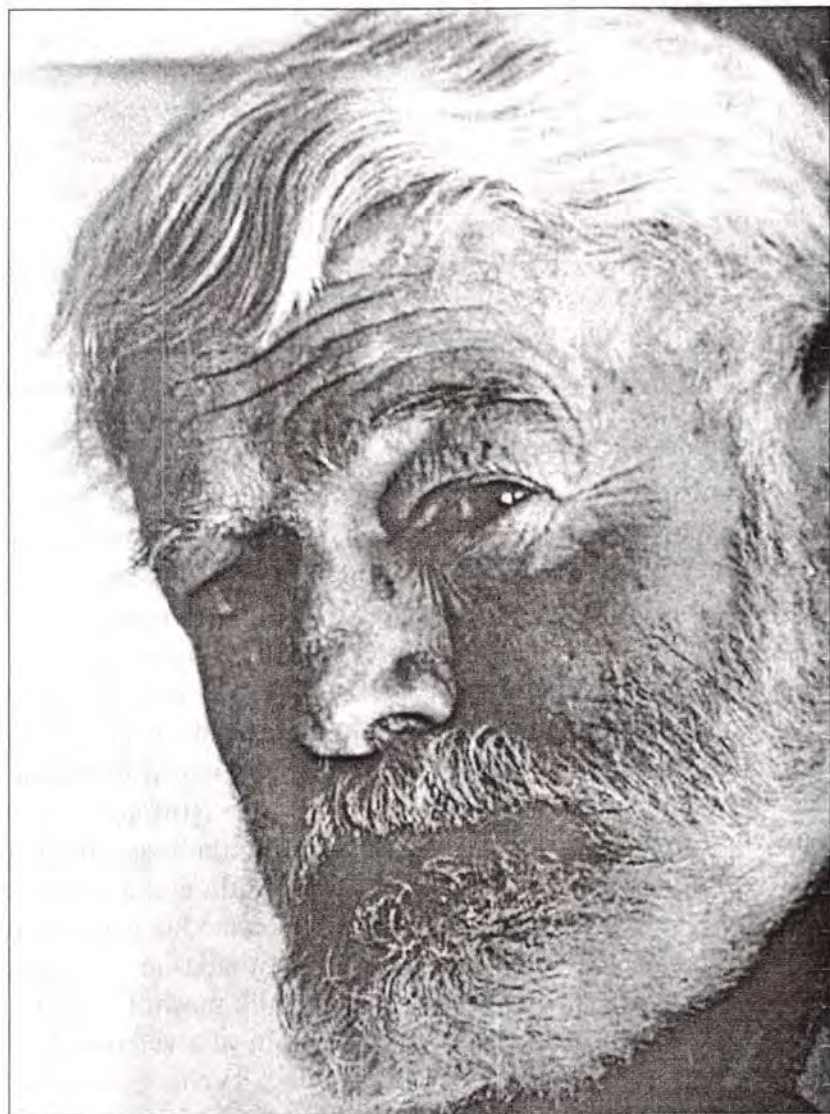
rına inandığını söylədiyi Çin və Hindistandan başqa bütün Ön Asiyada Sovet (rus) kultürünün rəqibsiz hakim olacağını anlatmış və buna əngəl olmaq istəyən məhəlli dil və kultürlər üzərində durmağa dəyməz, bu dillərdən ancaq kommunizmi yaymaq işində faydalanılır demişdir. Bu və bu kimi sözlər başqa yerlərdə də təkrarlanmış, ancaq, onlar yalnız Rusiya hüdudunda qalmamışlar. Heç şübhə yoxdur ki, bu, belə gədəcəkdir və nəticədə öz iradələrinə sahib olaraq yaşamaq istəyən, ancaq məhkumunuz qalan hər millətin bir nömrəli düşməni Sovet Rusiyası olacaqdır...

1915-ci ildə sizin arkadaşlarımızla danışanda quracağınız sosialist rejimində insanların iradələrini yox etmək əsasında bir terror rejimi vücuda gətirilə biləcəyi heç bir zaman söhbət mövzusu olmamışdı. İndi nə oldu? İnqilabların qəyəsi bu idi mi? Sizə həmkarlarla bağlı münaqişəsində bu sualı verərkən Pyatakov haqlı idi. O inqilabları alın təri və qan tökərək yaşatmış olan fəhlə təşkilatının iradəsini əlindən almayı dedilər. Roza Lüksemburq belə, sosializm imperialist ənənələrin əsiri olan böyük millətlərin əməllərinə xidmət edən yolu tutarsa, ondan xeyir olmayacağını söyləmişdir. Rusiyada sosializm imperialist ənənələrinin əsiri səviyyəsinə enməmiş olsaydı, onun məhkum millətlər üçün əlifba və danışiq ləhcələrindən uydurulacaq yeni ədəbi dillər məsələləriylə nə kimi alış-verişi ola bilərdi?..

20.11.1923

"Azadlıq" 2 aprel 1994-cü il

ERNEST HEMINGWAY
(1899-1961)

"Əlvida, silah!", "Əcəl zəngi", "Qoca və dəniz"... Yəqin tanışdır bu adlar sizə. Oxumusunuz, düşünmüşünüz. Bir də oxumusunuz, bir də düşünmüşünüz... Yox, yox, fikrim bu əsərlərin məzmununu danışmaq, obrazları sadalamaq, onların "inqilabçı" olub-olmadığını aşkarlamaq deyil. Bircə "Amerika kəşf edib" demək istəyirəm ki, Heminquey yaradıcılığa reportyor kimi başlamasaydı, bir əlində qələm, bir əlində nə vaxtsa "Əlvida!" deyəcəyi silah XX yüzilin ilk 60 ilinin bütün döyüş cəbhələrindən, səngərlərindən keçməsaydı, dünyasında indiki əlçatmazlığa, "Əlvida, silah" zirvəsinə yüksələ bilməzdi. Sənədli əsərləri öz yerində, məşhür hekayə, povest və romanlarında da o, publisistdir, jurnalistdir, bizim dahi həmkarımızdır...

"Kanzas-Siti star" qəzetində reportyor kimi müstəqil həyata qədəm qoyanda Ernestin cəmi 17 yaşı varmış. Buradakı yarımillik təcrübə ona "sadə şeylər barədə sadə dildə" yazmağı öyrədib. Elə bilməyin ki, 6 aydan sonra o, reportyor işinin "xırdalıqlarından" bezikdiyinə görə redaksiyanı tərk edib. Yox. Daha yaxşı reportyor, yetkin publisist olmaq, həyatı həyatın içində öyrənmək, qarşıdakı uzun ədəbi yola ehtiyat yığmaq üçün 1918-ci ilin aprelində könüllü olaraq İtaliyaya - cəbhəyə yola düşüb, avstriyalılarla savaşıma iştirakçısı, canlı şahidi olub, ağır yaralanıb. Bir-iki ay Milanda hospital müalicəsi alandan sonra, 1919-cü ilin yanvarında evə qayıdıb və özü ilə "bir ömürlük xatirə" gətirib. Çox keçmədən gənc, lakin "odun-alovun içindən çıxmış" Ernest Kanadanın "Toronto star uikli" qəzeti ilə müqavilə bağlayır və ilk məşhur reportajlarını ("Burnuna barıt iyi dəymədən müharibə veteranı kimi necə şöhrətlənmək olar?", "Azarkeş mer", "Vəhşi Qərb Çikaqoya köçüb" və s.) yazır. Birinci reportajın mövzusu sanki bugünkü Azərbaycandan götürülüb : burada müəllif bəzi Kanada cavanlarının cəbhədə düşmənlə vuruşmaq əvəzinə ABŞ-yə gedib kapital toplamalarını kəskin tənqid edir və onu da

deməyi unutmur ki, cavanların müharibəyə həvəslə gedib-
getməmələri yuxarı başda kimlərin, hansı yolun yolçularının
oturmasından asılıdır: "Müharibəni başlayanlar, qızıqdıran-
lar, aparanlar yalnız iqtisadi rəqabət barədə düşünən və bu
yolla varlanmaq istəyən donuzlardır. Mən belə hesab edirəm
ki, müharibədə ciblərini dolduranların, onu qızıqdırmağa çalı-
şanların hamısı hərbi əməliyyatlar başlanan kimi yerindəcə
güllələnəcəkdir".

1921-ci ilin sonlarında "Toronto deyli star" qəzeti Hemin-
queyi öz Avropa müxbiri kimi Parisə göndərir. Orada çalış-
dığı iki ildə Fransadan əlavə, İtaliyada, Almaniyada, İspaniya-
da, İsveçrədə, Bolqarıstanda, Türkiyədə, Yunanıstanda da
olur. 1922-ci ilin martında Genüyada ellərərsə konfransda
iştirak edir, 1923-cü ilin sonunda Heminquey 10 il müddətinə
jurnalistikadan ayrılıb ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur və bu
dövrə "Zəmanimizdə" (1925), "Qadınsız kişilər" (1927) adlı
hekayə kitablarını, "Günəş doğur" (1926), "Əlvida, silah!"
(1929) romanlarını yazır.

30-cu illərin əvvəllərində yeni dünya müharibəsini, Alma-
niya və İtaliya kimi ölkələrdə faşizm təhlükəsinin gözləndiyi-
ni duyan ədib yenidən publisistikaya "sarılmalı" olur və "Ek-
svayer" jurnalı ilə əməkdaşlıq edir. 1935-ci ildə yazdığı "Qar-
şıdakı müharibə haqqında qeydlər" məqaləsində o, savaşı
1937, ya da 1938-ci ildə başlanacağını bildirir: "Keçən müha-
ribədə yeddi milyondan çox adam ölmüşdü. Almaniya ordu-
sunun keçmiş yefreytoru (Hitler - N.Ə.) ilə keçmiş təyyarəçi
və morfinist (Mussolini- N.Ə.) indi daha çox adam öldürmək
arzusundadırlar. Hitler Avropada müharibə başlamağa tələ-
sir. Bu müharibədə o - keçmiş yefreytor - vuruşmayacaq.
Onun işi yalnız nitq iradə etməkdən ibarət olacaq. O, heç nə
itirməyəcək, amma çox şey qazanacaq".

Faşizm və onun liderlərinə qarşı amansız müharibə öm-
rünün axırına qədər Heminquey publisistikasının başlıca

mövzusu olub: "Təkcə bir siyasi sistem var ki, heç vaxt yaxşı yazıçı yetişdirə bilməz. Bu, faşizm sistemidir. Faşizm ona görə yaxşı yazıçı yetişdirə bilməz ki, o, banditlərin uydurduqları yalandır".

Faşizmə, onun liderlərinə, banilərinə qarşı sonsuz nifrət Heminqvaynın əsərlərinin, demək olar, hamısında əsas yerlərdən birini tutur. Belə yazılardan biri indi oxuyacağımız

"FAŞİST DİKTATOR"

pamfletidir. Əsər 1923-cü il yanvarın 27-də "Toronto deyli star"da dərc olunub.

LOZANNA. İSVEÇRƏ.

...Mussolini Avropanın ən böyük şarlatanıdır. Bu gün məni tutub, sabah dan üzü güllələsə də, fikrimdən dönən deyiləm. Bu güllələmənin özü elə şarlatanlıq olardı. Vaxt tapanda sinyor Mussolinin şəklini götürüb diqqətlə onun ağızına baxın: görəcəksiniz ki, dodaqları sallaqdır və bunu biruzə verməməkdən ötrü həmişə sifətini darta saxlamağa çalışır. Sifətini darta saxladığı üçün çöhrəsində yalnız özünə, Mussoliniyə məxsus bir zəhm var. İtaliyanın ondoqquz yaşlı faşistləri yorulmadan alınlarını qırıdırıb, qaşlarını çatırlar ki, azacıq da olsa, ona bənzəsinlər. Bioqrafiyasına fikir verin. Faşizm əməklə kapital arasındakı kompromisdir - bu kompromisin incəliklərinə varın və belə kompromislərin tarixini yada salın. Siz onun cılız ideyaları dəbdəbəli sözlərə çevirmək qabiliyyətinə, duellərə həvəs göstərdiyinə diqqət yetirin. Əsl igidlər heç vaxt duələ can atmazlar. Duələ qorxaqlar gedirlər ki, igid olduqlarına özlərini inandırınlar. Və nəhayət, onun qara köynəyi ilə ağ uzunboğaz corabına baxın. Heç aktyorlar da qara köynəklə ağ corab geyməzlər.

Burada, Lozannada Mussolininin bu iki cəhəti diqqətimi çəkdi. Faşist diktator jurnalistləri qəbul edəcəyini bildirdi. Hamımız yığışib otaqda baş-başa verdik. Mussolini masanın

arxasında əyləşib kitab oxuyurdu. Alnındakı qırışlar da öz yerində. O, Diktator rolunda idi. Özü qəzetçi olub. Bilir ki, barəsində yazılanları neçə-neçə adam oxuyacaq. Başını kitabdan qaldırmırdı. Yəqin, onun haqqında yazacaqlar: "Qaraköynək Diktator oxumağa elə aludə olmuşdu ki, bizim otağa girməyimizi də hiss eləmədi..." və s.

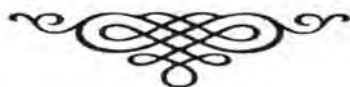
Ayaqlarımın ucunda arxa tərəfdən ona yaxınlaşdım ki, görüm, belə həvəslə oxuduğu nədir? Siz bilən, nə olsa yaxşıdır? Fransızca-ingiliscə lüğət. Özü də kəlləmayallaq. Həmin gün Diktator Mussolininin daha bir əlləməliyini müşahidə etdim. Lozannada yaşayan bir dəstə italyalı qadın qızılgül çəlləngi təqdim etmək üçün onun Bo-Rivaj hotelindəki iqamətgahına gəlmişdi. Lozanna fəhlələrinin ömür-gün yoldaşları olan həmin 6 kəndli qadın qapının ağzında durub nə vaxt çağırılacaqlarını, yeni milli qəhrəman saydıqları Mussoliniyə gül vermək şərəfinə nə vaxt nail olacaqlarını gözləyirdilər. O, əynində sürtük, boz şalvar və ağ corab qadınların qarşısına çıxdı. Onlardan biri irəli durub danışmağa başladı. Mussolini qaş-qabağını sallayıb istehza ilə gülümsədi, afrikalılara məxsus iri ağ gözləri ilə yerdə qalan beş qadını süzüb otağa qayıtdı. Toy-nişan libaslarını əyinlərinə taxmış bu "töküldümitdim" kəndli qadınlar əllərində qızılgül gözləyə-gözləyə qaldılar. Mussolini bir daha Diktator rolunu oynadı. Cəmi-cümlətanı yarımca saatdan sonra o, Kler Şeridanı qəbul edib yarım saat onunla danışdı. Bu qadın bircə təbəssümü ilə ondan bir neçə müsahibə ala bildi. Amma hər halda Bottonli axmaq idi. Mussolini isə axmaq deyil. Yaxşı təşkilatçıdır. Di gəl, özün səmimi olmaya-olmaya milləti vətənpərvərliyə səsləmək çox təhlükəlidir. Ən təhlükəlisi isə budur ki, adamların vətənpərvərliyini son həddə çatdırırsan və onlar könüllü olaraq hökumətə sələmsiz-zadsız borc pul verirlər. Romalılar pul qoyub- götürməyi xoşlayan adamlardır. İndi onlar sinyor Mussoliniyə göstərəcəklər ki, müxalifətdə olmaq

hökuməti idarə etməkdən qat-qat asanmış. "Hərbi yalnız möhtəkirlər, generallar, qərargah işçiləri və fahişələr sevə bilərlər. Müharibə dövründə onlar həmişəkindən qat-qat yaxşı yaşayır, həmişəkindən qat-qat çox qazanırlar".

"Hökumətin çıxılmaz vəziyyətə saldığı millət üçün bütün bələlərin birinci çarəsi inflyasiya, ikinci çarəsi müharibədir. Hər ikisi öləri çiçəklənmə gətirir. Hər ikisi tam iflasa aparır. Hər ikisi siyasi və iqtisadi opportunistlərin yapışmaq istədikləri saman çöpüdür".

"Fransa bir ölkədir, Böyük Britaniya bir neçə ölkədir, amma İtaliya bir nəfərdir - Mussolini, Almaniya da bir nəfərdir - Hitler... Neçə ki dövləti bir nəfər idarə edir, orada həqiqətə yol yoxdur".

*"Azadlıq" qəzeti,
31 dekabr 1993-cü il.*

LEV QUMİLYOV
(1912-1992)

A.S.Puşkinin "beşiyi" olan Sarskoye Seloda türk soylu iki qüdrətli rus şairinin - hun (L.Qumilyovun öz yazdığına görə) Nikolay Qumilyovla (1886-1921) tatar Anna Axmatovanın (1889-1966) ailəsində dünyaya göz açıb. Valideynləri böyük sənətkarlar olmaqla yanaşı, həm də qeyrətli vətəndaş, insan haqları uğrunda mətin mübariz (disident) olublar. Atası 35 yaşında ikən "əksinqilabi və antikommunist fəaliyyətinə görə" güllələnib. anasının bütün duyumlu ömrü təqiblər, təhqirlər içində keçib. Onların istedadları ilə birlikdə acı yerüstü tələləri də irsən oğullarına adlayıb və Lev Nikolayeviç 80 illik budünyalıq ömründə Sankt-Peterburq Universitetinin tarix fakültəsini ekstern bitirməyə, 37 yaşında tarix elmləri namizədi, 49 yaşında tarix, 62 yaşında coğrafiyə elmləri doktoru alimlik dərəcələri almağa, 10 sanballı monoqrafiya, 200-dən artıq dəyərli elmi məqalə yazıb dərc etdirməyə nail olub.

Ziyalı ömrünü şama bənzətmək uğurlu təşbeh olsa da, onun müəllifləri bir cəhəti unudublar: şam yalnız "diri"ykən - yandığı müddətdə faydalıdır: sönəndən, yanıb qurtarandan sonra insanlara işıq bəxş edə bilmir. Əsl ziyalının şöləsi isə o, cismən öləndən sonra da insanların yolunu işıqlandırır, sönmüş ulduzların işığı kimi zaman-zaman ömürlərə nur çiləyir. Belə "sönmüş ulduz"lardan biri Lev Nikolayeviç Qumilyovdur.

Bu böyük alimin, ziyalının biz türklər üçün ən böyük dəyəri orasındadır ki, özümüzün çeşidli səbəblər üzündən görə bilmədiyimiz (görməkdən qorxduğumuz, görmək istəmədiyimiz) nəhəng bir işi o görüb - ulu türkün ulu tarixinin orta çağlarını danımı mümkünsüz olan elmi söykənəcəklərlə çağdaş dünyaya çatdırıb, azman bir "ağac"ın ayrı-ayrı budaqlarını yox, bu budaqların dirəndiyi, su içdiyi bütöv gövdəni araşdırıb. Elmi dəyərdən savayı, L.Qumilyov yaradıcılığının ideoloji qiyməti də var - o, son bir neçə yüzildə içimizdə qış yuxusuna getmiş türk mənliliyimizi, türk qeyrətimizi silkələyib.

özümüzü özümüə qaytarıb, mənası "güclü", "möhkəm" olan türkü güclü, möhkəm müstəqillik, azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyib. Nə yazıqlar ki, aramızdakı bir para "əməkdar" tarixçi "professorlar", "akademiklər" L.Qumilyovun "Qədim türklər" və başqa əsərlərini oxuyandan sonra saxta elmi adlarından xəcalət çəkmək, tər tökmək əvəzinə ömrünün son bir qərinəsini tam təmənnəsiz, umacaqsız bu şərəfli işə sərf etmiş o cəfakəş insanın yazdıqlarını təftiş etmək, bizim türklərlə heç bir qarışacağıımız olmadığını hay-küylə, diletant pafosu ilə sübuta yetirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Qələmdaşım Xaliq Bahadır belələrinin tutarlı cavabını verdiyindən ("Azadlıq", 28-31 yanvar 1997) çox dərinə getmək fikrim yoxdur. L.Qumilyovun təkə bir fikrini xatırlatmaq istəyirəm: "İndi türk dilləri adlanan dillər ən qədim zamanlarda (*ε ληγ-βοκοῦ ἀρρηνοστυ* - N.Ə.) meydana gəlmişdi (*müəllif bu fikri başqa bir görkəmli bilicidən - H.A. Baskakovdan alıb - N.Ə.*), türkyut xalqı isə V əsrdə Altay və onun ətəkləri üçün səciyyəvi olan meşə-düzən landşaftı şəraitində tayfaların qarışması nəticəsində yaranmışdı" ("Qədim türklər", Gənclik, 1993, s.34). Bax biz o "ən qədim zamanlarda" meydana gəlmiş türklərlik və həmişə vətənimiz kuba yüksəldilmiş areal - Avrasiyanın böyük bir ərazisi olub. "Qədim türklər" əsərində söhbət nisbətən yaxın dövrdən - eramızın V - IX əsrlərindən, həm də yalnız Şərqi Asiyada, Sibir və Altayda yaşamış türkyutlardan gedir. Deməli, L.Qumilyovun bu əsərindən, onun işləyib hazırladığı yetkin elmi metodologiyadan biz həmin hadisələrdən azı min il əvvəli əhatə edən ən qədim tariximizin öyrənilməsində bir açar kimi bəhrələnməliyik. Bunu etmək bizim türkdəşliq, vətəndaşliq, soydaşliq borcumuzdur. Millətimizin və dilimizin adının "türk" olmasını təhqir sanan, öz "azərbaycanlı"lığı ilə fəxr edən "tarix professorları" qoy mükafatlarını canü dildən xidmət etdikləri, dəyirmanına su tökdükləri, ağızlarından süd iyi gələn fars-rus-erməni ağalarından um-

sunlar. Elə bu "professor"ların canfəşanlığının nəticəsidir ki, türksoy millətimizin "*hələ lap qədim zamanlarda, eramızdan çox-çox qabaq yaratdığı mədəniyyət nümunələri, dünyagörüşü, məişəti, bütövlükdə tarixi qədim İrana aid yazılmış tədqiqatlarda farsların adına çıxılır*" (Vəli Həbiboğlu).

Mətləbə qayıdaq. Lev Qumilyov bizim ərazilərin də daxil olduğu Türk tarixini başqa bir əsərində ("Тысячелетие во-круг Каспия") araşdırıb.

Həmin monoqrafiyadakı önəmli fikirlərdən biri Turan-İran münasibətləridir. Əsəri diqqətlə oxuyanda bəlli olur ki, indi "İran" adlanan ərazi e.ə. III yüzildə ulu Turanın tərkibindən ayrılıb və bu ayrılmadan sonra iranlılar zaman-zaman özlərinə türk dili əsasında yeni, qondarma dil yaradıblar. Gəlin L.Qumilyovdan bir parçanı birlikdə oxuyaq: "Qərbdə Vavilonu, Kiçik Asiyanı, Suriyanı və Misiri, Şərqdə isə Soqdiyanı və Hindistanın bir bölümünü tutandan sonra qədim farslar özlərini dünya imperiyası - İran kimi təsəvvür edərək Turana qarşı çıxdılar. İranda da, Turanda da yaxın qohum olan ari (arı, cılxa, xalis? - N.Ə.) tayfaları yaşayırdılar. Onları bir-birindən irq və dil deyil, din ayırırdı. Qədim arilərin bütöv mədəniyyətini bölmək təşəbbüsü e.ə. VI əsrdə yaşamış... Zərdüştün adına yazılır... Qədim allahlara sadıq qalan arilər turanlı, Zərdüştün tərəfdarları isə iranlı oldular. İrana və Turana bölünmə belə baş verdi" (s.56-57).

Oxucuda belə təsəvvür yaranmasın ki, Zərdüşt "İran"lıdır və "Avesta" "iranca" yazılıb. Dediymiz kimi, Zərdüştün vaxtında (e.ə. VI yüzildə) İran deyilən ərazi və "fars dili" deyilən dil olmayıb. İran Turanın tərkibindən 300 il sonra - e.ə. III yüzildə ayrılıb. Deməli, Zərdüşt türk (turanlı) olub və "Avesta" bugünkü Azərbaycan türkcəsinin ən qədim variantı olan prototürkcə yazılıb (filologiya elmləri doktoru Baloğlan Şəfizadənin bu günlərdə "Elm" nəşriyyatında buraxılmış "Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan" kitabında bax. Orada sübut

olunur ki, "Avesta"nın dili "Azərbaycan türkcəsini ən arxaik variantıdır").

Fikir vermisinizsə, L.Qumilyovda söhbət fars dilindən və Farsistandan (Persiyadan) deyil, İrandan və İran dillərindən gedir. Mənbəyi fransız dili kimi göstərilən və çağdaş dillərin bir çoxunda işlənən "fars" sözünün "komediya, məzhəkə, oyunbazlıq, hoqqabazlıq, oyun, şit zarafat, təlxəklik" (Rusca-Azərbaycanca lüğət, III cild, 1978, s.472) anlamlarında işlənməsi fars dilinin saxta, yamsılama (təlxək kimi) olduğunu, türk dilinə parodiya kimi yarandığını bir daha təsdiqləyir. Eyni qayda ilə "İran" sözünün də "Ar(i)an" (arilər) sözündən törədiyini güman etmək olar.

Lev Qumilyovun son dərəcə böyük elmi kəşfi onun formalaşdırdığı və əsərlərinin, demək olar, hamısında postulat kimi istifadə etdiyi etnogenez nəzəriyyəsidir. Alim bu elmi müddəasını bir neçə elmi məqalədə və "Gtnogenez i biosfera Zemli" traktatında (1989) irəli sürüb. Bu nəzəriyyənin özəyini passionarlıq haqqında elmi mülahizələr təşkil edir.

L.Qumilyovun fikrincə, "insan kimi, hər bir etnosun da əvvəli və sonu var. Etnos da doğulur, böyüyür, qocalır və ölür". Etnogenez etnosun "doğulması"ndan "ölüm"ünə qədər olan prosesdir. Passionarlıq etnosun içərisində yetişən bir qrup adamın məqsədyönlü fəaliyyəti, daxili impulsu, orqanizmin ətraf mühitdən aldığı enerjinin fəaliyyət formasında görsənişidir. "Etnologiya prinsipi sadədir: hər bir etnos mövcud davranış stereotipini dəyişdirən mikromutasiya (mutasiya - dəyişmə) nəticəsində meydana gəlir, 1200-1500 il ərzində yeniyetməlik, ahilliq və qocalıq fazalarından kesərək ya çürüyüb tökülür, ya da reliktdə - hiss olunmayan daxili gəlişmə vəziyyətində qalır. Bu baxımdan avropalılar qocalıq dönəmlərini yaşayırlar və buna görə də təkəbbürlüdürlər, mədəniyyətləri ilə öyünürlər. Halbuki cəmi min il öncə onların əcdadları - "franklar" və "normanlar" bizanslılardan və ərəblərdən dini

nəzəriyyələri və hamamda çimmək qaydalarını öyrənməyə başlamışdılar. Növbəti minillikdən sonra indiki avropalıların aqibətinin necə olacağını bilməkdən ötrü qədim ellinləri və romalıları xatırlamaq bəs edər - özləri yox olub getdilər, mədəniyyətlərinin izi qaldı..."

Etnosların tarixində onların passionarlığının alovlanma, sönmə və soyuma dövənləri olur.

Son bir neçə il Azərbaycanda etnik passionarlığın alovlanma, güclənmə dövrü kimi səciyyəlandırılə bilər. "Etnik sistemin yüksək passionarlığı yalnız o zaman müsbət nəticə, yəni uğurla müşayiət olunur ki, etnik-mədəni dominant, uğrunda cəfə çəkib ölməyə dəyən simvol olsun". Bizdə belə bir simvol milli müstəqillik, azadlıq, milli bütövlükdür. 20 yanvar və Qarabağ şəhidləri məhz bu dominantın - simvolun yolunda canlarını fəda etdilər. Bəs niyə uğur qazanılmadı? "Belə məqamda yalnız bir dominant olsa yaxşıdır: iki, ya üç olanda onlar bir-birinin üstünə qalanaraq müxtəlifönlü, passionar ehtirası söndürür". XII əsr Avropasında passionar yüksəliş zamanı "ağıllı hökmdarlar başlıca dominantı bunda tapdılar ki, sistemin daxili enerjisini kənara - qonşulara yönəldilər".

Son onillikdə ermənilər də həmin yolla gedərək aşıb-daşan passionar enerjilərini qonşularının - bizim üstümüzə səmtləndirdilər və həm daxilə, həm də xaricə uğur qazandılar. Biz isə əsas dominantımızın üstünə başqa bir dominant - daxili çəkişmə, içəridə "əcinnə ovu" gələrək onu - əsas dominantı öləziddik. "Hədsiz passionar fərdlərin eqoist hərəkətləri anarxiyaya səbəb olur. Belə fərdləri cilovlamaq, yaxud qorxutmaq çox çətindir - onları öldürmək daha asandır". İki dominant üst-üstə düşəndə ölkədə "avaraların, oğruların, muzdlu quldurların, peşəkar dilənçilərin də sayı artır. Akmatik fazada belə adamların qədir-qiyəti o qədər aşağı olur ki, onları ya acından qırır, ya da dar ağacına göndəriirlər. Halbuki bu əməliyyatlara sərf olunan qüvvə vacib məsələlərin həllinə yö-

nəldilsəydi, xeyli faydalı ola bilərdi".

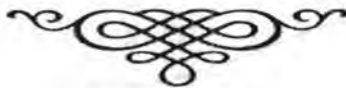
"Etnogenezdə iki durum mümkündür: passionar təkanı inersiyası... və inersiya çəkiləndən sonra yaranan kövrək tarazlıq, yaxud homestaz... Ətrafın, qonşuların təsiri, təzyiqi o vaxt güclü olur ki, etnos ilkin impulsun gücünü itirib müqavimətini zəiflətməmiş olsun".

"Hər bir etnosun tarixi taleyində ağır bir məqam - üzüntü (nadmom) dönəmi olur. Həmin məqamda passionar adamların xüsusi çəkisi xeyli azalır, rəhbərlik səviyyəsində subpassionar adamlar meydana gəlir. Belələrinin əqidəsi, vicdanı olmur, yalnız özlərini düşünür, hakimiyyəti saxlamaq naminə qan tökür, bütün müqəddəs duyğulardan imtina edirlər. Üzüntü dönəmində əvvəlki nəsillərin topladıqları var-dövlət, şan-şöhrət talan edilir". Neqativ ideologiya əhatə etdiyi etnosu yeyir və onunla birlikdə özü də məhv olur. Neqativ ideologiyanın təntənəsi sonsuzluğa, heçliyə yuvarlanmaqdır.

...Ən qorxulu şey mənəvi parçalanmanın subatom səviyyəsində getdiyi annihilyasiyadır. Annihilyasiya ölüm deyil, amma ölümdən bətərdir".

Lev Qumilyov bizi xəbərdar edir: ölümdən bətər bir vəziyyətə düşə bilərik. Doğrudanmı çıxış yolu görünür? Yox, görünür: "Yer kürəsində təkə fotosintez yolu ilə Günəş işığının toplanması deyil, həm də həmin işığın HƏQİQƏT və GÖZƏLLİK anlayışlarına çevrilməsi prosesi baş verir. Bu prosesi ölümün üçüncü növünün- "ışığı oğurluğu" nun aradan qaldırılması kimi, annihilyasiya, yəni sonsuzluqla mübarizə kimi anlamaq gərəkdir".

*"Azadlıq" qəzeti.
15 fevral 1997-ci il.*

TANIDIĞIM ŞƏXSİYYƏTLƏR

MİR CƏLAL - 100

SÖZ SƏRRAFI

Mir Cəlal Paşayev SÖZ Madamı idi. Həm alim, həm yazıçı, həm də müəllim kimi. Bu keyfiyyət ona dərin-dən bələd olduğu, sevə-sevə araşdırdığı, araşdırma-araşdırma sevdiyi, öyrəndiyi, gələcək üçün şirə topladığı dörd klasik qaynaqdan - ağız ədəbiyyatından, Məhəmməd Füzulidən, Cəlil Məmmədquluzadədən və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdən gəlmişdi. Bu qaynaqların və həmin qaynaqlardan süzülən arınmış,

saf SÖZün müqəddəsliyini Mir Cəlal müəllim qədər incəliklə duyub, yaradıcılıqla bəhrələnmə bilən çox az adamın adını çəkmək olar. Bu ədib, bu alim, bu müəllim üçün SÖZdən uca heç nə yox idi. Buna görə də sanki ulu SÖZün tükənəcəyindən ehtiyatlanaraq hamıya onu qənaətlə işlətməyi məsləhət görür və lakoniklik tələbinə özü də çox ciddi əməl edirdi. Həm alim, həm yazıçı, həm də müəllim kimi.

Alim kimi. Füzuli sənətkarlığı haqqında cild-cild monoqrafiyalar yazmaq olar və yazırlar da. Mir Cəlal müəllimin 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi "Füzuli sənətkarlığı" (ADU nəşriyyatı) kitabı cəmi 270 səhifədir, amma orada azı 2700 səhifəlik orijinal elmi mülahizə var.

1943-cü ildə Ə.Haqverdiyevin vəfatının 10 illiyinə həsr

olunmuş gecədə Mir Cəlal Paşayev məruzə ilə çıxış etmiş, tanınmış ədibin SÖZə daim zərgər incəliyi ilə yanaşması məsələsi üzərində xüsusi dayanmışdı.

Yazıçı kimi. Mir Cəlalın altı romanını ("Dirilən adam", "Bir gəncin manifesti", "Açıq kitab", "Yaşlılar", "Təzə şəhər", "Yolumuz haynadır") bir yerə yığsaq, həmcə bəzi "yazıçı"ların bir "roman"ından balaca olar, di gəl orada qoyulmuş köklü problemlər, ustalıqla yaradılmış mənzərələr, canlı dialoqlar, aforizm səviyyəsinə yüksəlmiş sərrast deyimlər illər boyu minlərin, milyonların ruhuna qida vermiş və verməkdədir. Təkcə Sona xalanın ("Bir gəncin manifesti") "İtə ataram, yada satmaram" replikasını xatırlatmaq yetərlidir. Professor Cəlal Abdullayevin yazdığı kimi, Mir Cəlalın "romanlarını səciyyələndirən, onları oxuculara sevdirən əsas məziyyətlərdən biri mətləbi konkret, yığcam bədii formada, dinamik süjet daxilində ifadə edə bilmək məharətidir. Lakonizm bu əsərlərin müvəffəqiyyətini təmin edən başlıca keyfiyyətdir".

Müəllim kimi. Mir Cəlal müəllim "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" fənnini tədris edirkən deyərdi: "Siz gələcəkdə jurnalist olacaqsınız, sözün taleyi sizə tapşırılacaq. Unutmayın ki, qələm ustalığı, efirdə çıxış məharəti az sözlə geniş, dərin məna ifadə etmək bacarığından ibarətdir. Sözlərin yeri dar, fikirlərin yeri geniş olmalıdır". Örnək kimi "Yüz ölç, bir biç" atalar sözünü. Nizaminin "Sözün də su kimi lətafəti var, // Hər sözü az demək daha xoş olar", Füzulinin "Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü. // Kim, çox olmaqdan edibdir çox əzizi xar söz" beytlərini. Mirzə Cəlilin və Ə.Haqverdiyevin hekayə və felyetonlarını misal çəkərdi. Deyərdi: "Bu nümunələrə istənilən qədər söz artırmaq, hətta onları roman həcminə qədər böyütmək olar, amma onlardan hansısa sözü ixtisara salmaq mümkün deyil. Siz də belə yazmalısınız. Yığcamlıq real faktlarla işləyən jurnalistlərə xüsusilə vacibdir".

Mir Cəlal müəllim özü də kamil jurnalist və publisist idi.

Hələ gənclik illərində Gəncədə, Gədəbəydə müəllim işləyərkən yerli qəzetlərdə müxtəlif mövzulu, xüsusən də ədəbi hadisələrlə bağlı yazıları dərc olunardı. 1935-ci ilin avqustunda Mir Cəlal yazıçı Ənvər Məmmədخانlı ilə birlikdə Ağdəniz - Baltik kanalının çəkildiyi yerdə olmuş, qayıdıandan sonra "Ədəbiyyat qəzeti"ndə "Qüdrət nümayişi" oçerkini dərc etdirmişdi. Mühəribə dövründə və sonrakı illərdə "Xalqın ürək sözü", "Yollar", "Qəhrəmanlıq yolu" (Sovet İttifaqı Qəhrəmanını İsrəfil Məmmədov haqqında. Azərnəşr, 1942), "Vətən qəhrəmanı" (Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanov haqqında. "Vətən uğrunda" jurnalı, 1944, № 1, s. 60-69), "Yeni kəndin adamları" (Azərnəşr, 1948) kimi maraqlı oçerklər yazmışdır.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Mir Cəlalin romanlarında, kiçikhəcmli satirik-yumoristik hekayələrində, müxtəlif məclislərdəki çıxış və məruzələrində də publisistika ruhu güclüdür. Bu əsərlərdə həmin dövrün aktual problemləri ön plana çəkilir, onların həlli yolu göstərilir, hadisələr qısa, konkret şəkildə, publisistika üslubuna xas olan dəqiq, aydın və yığcam bir dillə təsvir olunur. Mir Cəlal Paşayevin bədii əsərləri barədə yetərincə araşdırmalar var, amma təəssüflər olsun ki, onun ictimai fəaliyyəti, publisistikası, natiqlik məharəti, sözə zərgər dəqiqliyi, sərraf gözü ilə yanaşması hələ də professional tədqiqatçısını gözləməkdədir.

Yazıçı və zaman.

*Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş
elmi konfransın materialları.
Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, s. 264-266*

JURNALİSTİKAMIZIN SİMVOLU

(Unudulmaz müəllimin, mərhum professor Nəsir Əsədulla oğlu İmanquliyevin 95 illiyinə)

Nəsir müəllim jurnalistika fakültəsinin birinci kursunun birinci semestrində "Jurnalistikaya giriş" fənnini tədris edirdi. Dərsləri də həmişə birinci saat olardı. Yəni jurnalistika aləminə təzəcə qədəm qoymaqda olan gəncələr birinci onun üzünü görürdilər və Nəsir müəllim onlar üçün jurnalistikamızın simvoluna çevrilərdi. Hər gün üzünü tərtəmiz qırxar, son dərəcə səliqəli geyinər, səliqəli danışar, səliqəli davranardı.

Əvvəllər üç ("Bakı", "Baku" və "Vətənin səsi"), sonralar isə iki ("Bakı" və "Baku") qəzetə rəhbərlik edərdi. Bakı Şəhər Partiya Bürosunun üzvü və s. kimi məsul ictimai vəzifələri vardı, amma tələbələr bunu heç vaxt hiss etməzdilər. Nə vaxtsa dərsə gəlməsin, nə vaxtsa dərsə geciksin, nə vaxtsa işinin çoxluğundan gileylənsin, belə şey ola bilməzdi.

"Bakı" və "Baku" fakültə tələbələrinin və müəyyən mənada həm də müəllimlərin təcrübə bazasına çevrilmişdi. İndi jurnalistika aləmində tanınmış qələm sahiblərinin çoxunun ilk yazısı məhz o qəzetlərdə dərc olunub. Nəsir müəllim dərs deyə-deyə yaxşı tələbələri gözaltı edir, istehsalat təcrübəsi zamanı onları sınaqdan keçirir, vaxtı çatanda öz yanına işə götürürdü. Famil Mehdi, Şamil Qurbanov, Nüsrət Kəsəmənli kimi neçə-neçə məşhur şair, alim, jurnalist Nəsir İmanqu-

liyevin, "Bakı" qəzetinin "şinelindən" çıxmışdı.

Nəsir müəllimin adının mənası ilə ("Nəsir" ərəbcədən tərcümədə "kömək edən" deməkdir) əməlləri arasında qəribə bir uyğunluq vardı. O öz tələbələrinə və tabeliyində olan əməkdaşlara təkcə müəllimlik, rəhbərlik yox, həm də atalıq, ağsaqqallıq, hamilik edirdi. Onların mənzillə təmin edilməsinə yardımçı olmaqdan, onlar üçün elçi getməkdən, toylarında qol qaldıraraq oynamaqdan xoşu gəlir, öz xeyirxahlığından zövq alırdı. Nəsir müəllimi ömrünün sonuna qədər cavan, şux saxlayan da elə bu idi.

Mülayim, qayğıkeş, xeyirxah olduğu qədər də tələbkar idi. Həm özünə, həm də başqalarına qarşı. Ətrafdakıları öz şəxsi nümunəsi ilə tərbiyə edirdi.

Zəhmətlə, məhrumiyyətlərlə böyümüşdü Nəsir müəllim. Adi fəhlə-kəndli müxbirliyindən iki ən populyar qəzetin redaktorluğuna qədər ucalmışdı. Daha doğrusu, həmin qəzetlər onun peşəkarlığı, kadr seçimindəki ustalığı sayəsində belə populyar olmuşdu. "Bakı" və "Baku" axşam qəzetləri idi, satışa günortadan xeyli sonra gəlirdi. Qəzet hələ mətbəədə çap olunarkən adamlar günün ən son məlumatlarını almaq üçün köşklərin qarşısında növbəyə dayanardılar. Qəzetin belə populyarlığı ilk gündən Bakıda və Moskvada bir çoxlarının ürəyincə deyildi, müxtəlif vasitələrlə onun bağlanması çalışırdılar, Moskvaya iftira dolu məktublar yazır, teleqramlar vururdular.

Bütün bunların nəticəsində Sov.İKP MK 1959-cu il iyulun 31-də "Qəzet və jurnalların zərərlə işləməsinin ləğvi haqqında" qərar qəbul etmişdi. Orada deyilirdi ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi 1958-ci ildə Bakı şəhərində zərərlə işləyəcəyi əvvəlcədən bəlli olan axşam qəzetinin nəşrinə icazə vermişdi. Bu qəzetin buraxılmasına heç bir zərurət yox idi, ona tələb çox azdır: "Bakı" axşam qəzeti 20 min nüsxə tirajla çıxır, 1959-cu ildə onun nəşrinə 104 min ma-

nat dotasiya ayırmaq planlaşdırılıb. Qərarın birinci maddəsində Azərbaycan KP MK-dan tələb olunurdu ki, kütləvi oxucusu olmayan, dövlətə böyük zərər gətirən şəhər axşam qəzetinin nəşrinin dayandırılması məsələsinə baxsın. Yalnız Nəsir müəllimin şəxsi çalışmaları, gördüyü ağıllı tədbirlər nəticəsində qəzeti saxlamaq və ən oxunaqlı mətbuat orqanlarından birinə çevirmək mümkün olmuşdu.

Mətbuatımızın klassiki.

Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2006, s. 256-258.

NƏSİR İMANQULİYEVİN DEYİMLƏRİNDƏN

- Jurnalistika elə nadir peşələrdən biridir ki, orada peşəkar mükəmməliyin son həddi yoxdur.
- Jurnalist ustalığının zirvəsi yoxdur və ola da bilməz. Birisi özü barədə "Mən əla yazıram" deyirsə, yaxud bu cür fikirləşirsə, belə jurnalistin, xüsusən qəzet işçisinin yaradıcılığında heç bir irəliləyiş gözləməyə dəyməz.
- Yazı yazın, səs salıb mis kimi cingildəsin.
- Qəzet yaxşı yazıları ilə hörmətlənir. Onu oxunaqlı edən həm də müəlliflərin nüfuzu, qələmlərinin kəsərliliyidir.
- Qəzet beyinlərə mənəvi qida verən, fikirlərə və düşüncələrə işıq bəxş edən kəsərli vasitədir.

MƏNİM TANIDIĞIM
ŞİRMƏMMƏD MÜƏLLİM

(M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun jurnalistika fakültəsinin
professoru Şirməmməd Ağaməmməd oğlu Hüseynovun 75 ya-
şına sözdərdi)

QƏBUL İMTAHANINDA... TƏYİNAT,
YAXUD
ŞİRMƏMMƏD MÜƏLLİM MƏNİM "DAYI"M OLUB

1966-cı il avqust ayı-
nın əvvəlləri idi. Universitetin filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsinə qəbul imtahanı verirdim. İlk imtahandan (Azərbaycan dili və ədəbiyyat - yazılı) "5" almışdım. İndi həmin fənnin şifahisi idi. Bilet çəkib ön sırada əyləşdim. Suallarla tanış olanda gördüm ki, müəllimlərdən biri (sonra biləcəkdim: Fəmil Mehdi) o birinə (professor Ədövsət Abdullayevə)

deyir: "Bu, Şirməmməd müəllim deyən oğlandır. Özünü çağırmaq lazımdır". Sanki bu sözləri gözləyirmiş kimi, Şirməmməd müəllim (əlbəttə, o vaxt nə adını bilirdim, nə də üzünü görmüşdüm) auditoriyaya daxil oldu. İşarə elədilər ki, bu, həmin oğlandır. Mənə yaxınlaşıb suallarına baxdı: 1) M.F.Axundovun "Puşkinin ölümünə Şərq poeması"; 2) Süleyman Rüstəmin Cənub şeirləri; 3) Cümlə təhlili.

- Fikirləşmədən danışa bilərsənmi?

- Bəli.

- Elə isə gəl.

Məndən imtahanın ilk iki sualını o özü (dəqiq bilmirəm: o vaxt Şirməmməd müəllim fakültənin ya dekan müavini, ya da ilk partiya təşkilatı katibi idi. Onu bilirəm ki, jurnalistika şöbəsinə qəbulun məsuliyyətini o daşıyırmiş) götürdü.

Şirməmməd müəllim: - Poema hansı dildə yazılıb?

Mən: - Farsca.

Ş. m.: - Bir parça əzbər deyə bilərsənmi?

M.: - Kimin tərcüməsində?

Ş. m.: - Kimlər tərcümə edib ki?

M.: - Mikayıl Müşfiq, Cəfər Xəndan, Böyükağa Qasımzadə...

Ş. m.: - Mikayıl Müşfiqin.

M.: - Gecə etdim uyğumu gözümdən kənar.

Sordum: "Ey sirr çeşməsi ürəyim, nə var?.."

Ş. m.: - Bəs Cəfər Xəndanda necə başlanır?

M.: - Gözlərimdən yuxu qaçmış, məni boğmaqda xəyal,

Düşünən beynimi sarmış yenə bir qəmli sual...

Ş. m.: - Keç ikinci suala. De görüm, "Cənub şeirləri"nin qayəsi nədir?

M.: - Qayəsi budur ki, əvvəl-axır Azərbaycan birləşib bütöv olacaq.

Ş. m.: - Cümləni təhlil elə.

M.: - Necə: morfoloji, yoxsa sintaktik?

Mənə heç nə deməyib üzünü rəhmətlik Ələvsət müəllimə tutdu:

- Kişinin qiymətini köçür aşağı (yəni yazıdan aldığı "5"-i təkrar et). Bu, gələcəkdə jurnalistika fakültəsinin müəllimi olacaq.

Sonradan öyrəndim ki, mənim yazı işim yoxlanarkən də həlledici sözü Şirməmməd müəllim deyib. "Qəhrəman Azərbaycan qadınları" adlı sərbəst inşam mübahisələrə səbəb

olub. Bəziləri deyiblər ki, burada Bəsti Bağirovanın, Şamama Həsənovanın və başqa əmək qəhrəmanlarının adları çəkilməyib, yalnız Tomrisdən, Nüşabədən, Nigardən, Həcərdən yazılıb. Şirməmməd müəllimin sözü kəsə olub: "O, "5" almalıdır".

Arxadan kimsə pıçıldayıb:

- Bəs deyirdilər, bu heç kəsi düzəltmir.

Şirməmməd müəllimin qulağı pıçıldını çalıb və cavab verib:

- Gələcəkdə görərsiniz mənim düzəltdiyim kimdir.

"PRAVDA" VƏ MÜSTƏQİLLİK

Şirməmməd müəllim III kursda bizə dərs deməyə başladı. Fənninin adı "Partiya-sovet mətbuatı tarixi" idi. Yəni "İskra"dan, "Pravda"dan, "Proletari"dən danışırdı. Amma elə danışırdı ki, elə bil bunlar bolşevik qəzetləri deyildi, gələcəkdə Azərbaycan jurnalistlərinə lazım olacaq təcrübə məktəbi idi. Şirməmməd müəllimin o vaxt bizi Azərbaycanın müstəqillik dövrünə hazırladığını xeyli sonralar başa düşdük.

"KƏLƏK"

Qəbul imtahanı vaxtı Şirməmməd müəllim mənə necə "vurulmuşdusa", seminarlarda heç vaxt məndən dərs soruşmurdu. Bir gün semestrin axırına yaxın onun sabahkı seminarına hazırlaşanda kirayədə qaldığım evin işığı söndü və ilk dəfə onun dərsinə hazırlıqsız getdim. Bir az da arxayınlığım vardı ki, onsuz da məndən soruşmayacaq. Zəngə 2-3 dəqiqə qalmış üzümə baxıb dedi: "Sən heç mənə dərs danışmamısan. Gəl görüm". Özümü o yerə qoymayıb yazı taxtasının yanına getdim və aram-aram danışmağa başladım: "Lenin yoldaşın gözəl bir kəlamı var. Deyir, tarix nədən başlanırsa, fikirlərin gərdişi də oradan başlanmalıdır. Hər hansı bir hadisəyə qiymət verərkən həmin hadisənin baş verdiyi tarixi şəraiti araşdırmaq lazımdır. Mən də "Pravda" qəzetinin yarandığı tarixi şəraitdən danışmaq istəyirəm..."

Bu yerdə Şirməmməd müəllim üzünü tələbə yoldaşlarıma

tutub dedi: "Baxın, öyrənin, dərsi belə danışarlar. Halal olsun..."

Elə bu vaxt zəng vuruldu və biz tənəffüsə çıxdıq (Bu "sirri" birinci dəfədir açırım).

"SƏNİN BABAN ŞAUMYANDIR, YOXSƏ ƏMİRİYAN?"

1918-20-ci illərin bolşevik mətbuatından danışanda tələbələrədən biri yana-yana dedi: "Heyif ki, 1918-ci ildə bizim babalarımızı - 26 Bakı komissarını ingilislər güllələyiblər".

Şirməmməd müəllim dözə bilməyib cavab verdi: "Şəxsən mənim elə babalarım olmayıb. Bəs səninki hansıdır - Şaumyan, yoxsa Əmiryan?"

"BURJUA CƏMİYYƏTİNDƏ JURNALİSTLƏR TƏQİB OLUNUR"

IV kursda Şirməmməd müəllim bizə "Xarici ölkələrin kommunist və fəhlə mətbuatı tarixi"ni tədris edib. Özü də necə? Məsələn, Vyetnam mətbuatından danışanda deyirdi ki, Vyetnam vətənpərvərləri yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparanda qarınlarını cırıb qumbaranı oraya yerləşdirirlər ki, əsir düşəndə də yağılara ziyan vura bilsinlər. Sonra astadan əlavə edərdi: "Vətənin müstəqilliyini belə qoruyarlar, bizim kimi yox".

Xarici mətbuat dərslərində "Deyli uorker", "Morning star", "Humanite" kimi kommunist qəzetlərinin çıxma tarixini göstərəndən sonra daha çox "burjua" qəzetlərindən danışar, oradakı müəlliflərin yazılarını vətənpərvərlik baxımından təhlil edərdi. Məsələn, İspaniya mətbuatından danışanda özü ilə Mariano Xose de Larranın "Satirik oçerklər" kitabını gətirmişdi. Mən həmin kitabdakı oçerkləri tələbələr qarşısında oxuyub ruscadan birbaşa tərcümə edirdim. Yadımdadır: bir dəfə Larranın "Sən saydığını say, gör fəlak nə sayır, yaxud jurnalist olmaq nə deməkdir?" oçerkini oxuyanda Şirməmməd müəllim gördü ki, tələbələrədən biri (onun haraya xidmət etdiyini bəzilərimiz bilirdik) çox narahatdır və qarşısındakı kağıza nəşə yazır. Dərhal mənim sözümü kəsib dedi:

"Görürsünüz, dəə, uşaqlar, burjua cəmiyyətində jurnalistləri necə təqib edirlər".

Sonralar mən həmin oçerkin tərcüməsini "Müxbir" jurnalında dərc etdirmək istəyəndə Qlavlit (senzura) icazə vermədi. Redaktor Oqtay Cəfərov, Şirməmməd müəllim və mən məsləhətləşib ona bir ön söz yazdıq. Məzmunu təxminən belə idi ki, əziz oxucular, biz sovet jurnalistləri çox xoşbəxtik, kapitalist ölkələrində isə onların heç bir azadlığı yoxdur. Bundan sonra tərcümə növbəti nömrədə dərc edildi və çox böyük əks-səda doğurdu...

"Xarici mətbuat" dərslərində Şirməmməd müəllimin xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də Azərbaycan mətbuatının beynəlxalq əlaqələri idi. Əcnəbi müəlliflərin Azərbaycan mətbuatında dərc olunmuş yazılarını və xarici mətbuatda respublikamız haqqında çıxmış məqalələri özü ilə gətirib bizə oxudardı. O vaxtdan məndə bu sahəyə böyük həvəs yarandı və xarici publisistikada Azərbaycan mövzusunda dair əvvəl diplom işi, sonra isə namizədlik dissertasiyası yazdım.

QƏBUL İMTAHANINDAN 9 İL SONRA

1971-ci ildə fakültəni bitirib Azərbaycan televiziyasına təyinat aldım (yenə də Şirməmməd müəllimin köməyi ilə). Fikir-ləşirdim ki, yaqın, Şirməmməd müəllim məni unudub (O vaxt jurnalistika şöbəsi fakültəyə çevrilmişdi və Şirməmməd müəllim dekan idi). 1975-ci ilin dekabrında şəxsən özü zəng vurub məni fakültəyə işə dəvət etdi. Və beləliklə, 1966-cı ilin avqustunda dediyi (Bu, gələcəkdə jfakültənin müəllimi olacaq) sözə əməl etdi.

Hazırda jurnalistika fakültəsində işləyən professor, dosent və müəllimlərin əksəriyyətini müxtəlif vaxtlarda məhz Şirməmməd müəllim seçib götürüb. Ona görə də...

SÖZARDINA SÖZARDI

Ona görə də BDU-nun jurnalistika fakültəsi, bəlkə də, yeganə yerdir ki, heç bir müəllim heç bir tələbə qarşısında gözükgölgəli deyil. Bunu məzunlar da təsdiq edə bilər, bugünkü tələbələr də. Və bu halallıq ənənəsinin müəllifi məhz uzun illər fakültədə müxtəlif rəhbər vəziyələrdə işləmiş professor ŞİRMƏMMƏD HÜSEYNOVDUR. 70-ci illərin əvvəllərində fəlsəfə müəllimlərindən birinin qiyabiçi tələbədən tpu alması barədə Şirməmməd müəllimə siqnal çatır və həmin müəllim dərhal həbs olunur.

Bu gün jurnalistika fakültəsinin müəllimləri ağır iqtisadi durum qarşısında əyilməmək, sınımaq üçün öz əsas iş yerləri ilə yanaşı, ya bir neçə özəl universitetdə də dərs deyir, ya da müxtəlif informasiya vasitələrində çalışaraq başlarını əvvəlki kimi yenə də dik tuturlar. Buna görə də harada işləmələrindən asılı olmayaraq fakültə məzunları öz müəllimlərinə halallıq nümunəsi kimi baxır, həmişə onların yolunu saxlayırlar. Və bütün bunlar Şirməmməd müəllimin böyük xidməti kimi qiymətləndirilməlidir.

ŞİRMƏMMƏD MÜƏLLİMİN DEYİMLƏRİNDƏN

● Biz tələbə olanda Şirməmməd müəllim deyirdi: "Zəif oxuyan yoldaşlarınızla münasibətləri korlamayın. Onlar gələcəkdə rəhbər vəzifələrdə çalışacaqlar".

● Bir dəfə Baksovetdə işləyən rəhbərlərdən biri Şirməmməd müəllimdən soruşur: "Niyə evlənmirsiniz?". Şirməmməd müəllim cavab verir ki, "evlənmək" sözü iki hissədən ibarətdir: "ev" və "lənmək". Siz "EV" verin, mən "LƏNİM".

*"Müxalifət" qəzeti,
29 dekabr 1999-cu il.*

"QƏRİBƏ ADAM" HAQQINDA BALLADA

(Essevari düşüncələr)

Bu, qəribə adamdır,

Oxşarı yox heç kimə...

Rüstəm BEHRUDİ

Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasında çoxumuzun bildiyi bir epizod var: İbni Sələmin ölümündən sonra Leyli təsadüfən (dəvəsi itdiyi üçün) səhrada Məcnunla görüşür, lakin qarşısındakı canlı-gerçək Leyli xəyalındakı obraz Leyli ilə üst-üstə düşmədiyindən Məcnun onu tanımır, tanıyanda da qəbul etmir.

Oxucu dost, ola bilsin mənim tanıdığım və indi sənə də tanıtmaq istədiyim gerçək Elçibəy sənin xəyalındakı ob-

razla düz gəlməsin. Elə bu yazını də təsəvvürlərimiz bir az tarazlaşsın deyə yazıram.

* * *

Ramiz Rövşəni tanıyırsan: yaşına görə, yaşadı olduğu qələmdaşları ilə müqayisədə az şeir yazıb, cəmi iki balaca kitabı çıxıb. Amma onun eyni şeirini hər oxucu bircür qavrayır. Buna görə də Ramizin şeirlərinin gerçək miqdarını bilməkdən ötrü onların sayını oxucuların sayına vurmaq gərək.

Elçibəy də Ramiz Rövşənin şeiri kimidir - hərənin ürəyində bir cür yaşayır. Bütövlükdə, müqəddəs varlıqlar - Tanrı, Şeir, İdeal - ona görə müqəddəsdir ki, o varlıqlarda hərə

özünü, öz arzularını görür. Su töküldüyü qabın çalarını, biçimini aldığı kimi, Müqəddəs Varlıq da girdiyi ürəyin rəngini, xislətini mənimsəyir...

* * *

Əbülfəz Qədirqulu oğlu Əliyev yaylaqda, bərəkəti aşib-daşan bir obada, təbiətin qız qoynunda gılxa türk oğlu türk kimi doğulub. Yaylaq saflığını, "uşaq öpüşü qədər təmiz havanın süd ətri"ni (M.Y.Lermontov) sinəsinə çəkib, ciyərlərinə hopdurub, özünə ömürlük-həmişəlik yol yoldaşı edib. Belə bir saf maya ilə qədəm-qədəm, adaq-adaq saxələnib, 7 il qonşu kəndin məktəbinə ayaq (ayaqqabı yox, məhz ayaq) döyüb, 3 il bir az da dıxarıda - Ordubadın özündə oxuyub...

Uşaqlığı savaşı illərinə, yaxud bir az sonraya tuş gələn hər birimiz üçün bu mənzərə son dərəcə tanış, ağır və ağır olduğu qədər də əzizdir. 50-ci illərin ikinci yarısında Əbülfəz Əliyev Bakı Darülfünunun ərəb filologiyası ixtisasına qəbul olunub. İkincə il gecikmiş olsaydı, ikimiz bir yerdə qəbul imtahanı verərdik və əminəm ki, mənim kimi onun da "balı2 çatmazdı (1959-cu ildə iş stajı məsələsi ortaya çıxmışdı). Mənim kimi o da 7 illik "şərəfli" kəlxoççuluq, fəhləlik, əsgərlik yolu keçəndən sonra ali təhsil arzusuna qovuşardı...

* * *

60-cı illər tələbə Bakısı özgə aləm idi. Auditoriyalarda və bütün "xana"larda (deyilənə görə, hətta həbsxanalarda da) azadlıq ideyaları göyərirdi. Yataqxanalarda "Heydərbabaya salam"ı və ona çoxsaylı nəzirələri, "Gülüstan" poemasını əzbər deyir, üzünü köçürürdülər, kitabxanalardan "Dəli Kür"ü alırdılar, çayxanalarda Türkmənçay müqaviləsi və Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda mübarizənin "nəzəri problemləri" araşdırılırdı. Belə yığnaqların ən əziz iştirakçısı və məsləhətçisi (bəzən hətta "qiyabi" olaraq) Əbülfəz bəy idi. Biri o biri-

ni inandırmağa çalışanda "Bəyin özündən eşitmişəm" deyər-di. Bu, hər cür and-amandan, hər cür rəsmi möhürdən üstün idi.

* * *

50-ci illərin ikinci yarısında və 60-cı illərdə Azərbaycanın ziyalılar - aydınlar dünyası milli özünəqayıdış dönməni yaşayırdı. Hətta respublikanın ali rəhbərliyində də milli tərbiyə görmüş, doğma türk dilində təhsil almış (!) kadrlar (İmam Mustafayev, Mirzə İbrahimov, Cəfər Cəfərov, Şıxəli Qurbanov) vardı. Türk dili sovet imperiyası dövründə ilk dəfə olaraq az qala əməli dövlət dili qatına yüksəlmişdi. Səmənilər, bayram şamları ürəklərdən, diləklərdən süfrələrə enmişdi, Qız qalasının zirvəsinə qonmuşdu. Küçələrdə qotazlı faytonlar alabəzək taksiləri səkilərə doğru sıxışdırılmışdı...

* * *

"Allah axırını xeyirə calasın". Bu deyimi o vaxtlar Bəyin dilindən eşitmişdim. Və nəticəni çox gözləməli olmadıq. Qocaman, azman, Azərbaycan adlı çinarın dibindən boy verən pöhrələri kəsmək üçün Şimaldan göndərilən ağır balta-dəhrənin sapını yerli materialdan, elə həmin qocaman çinarın öz budağından düzəltdilər. Şıxəli müəllim "Sənsiz"ini görə bildi - "dişindən" öldü, millətçi dəstələr dağıdıldı, bir paralarını (ipə-sapa yatmayanları) "xuliqanlıq üstündə" dama basdılar, başqalarını gələcəyə gözaltı etdilər, "Daxili intizam qaydalarını pozduqlarına görə" Universitetdən qovulanlar da az olmadı.

"Şanlı", "bayraqlı" 70-ci illər gəldi. Milli duyğuları pambıq qurdları ilə bir sraya düzüb göydən başına zəhər çilədilər. "Gülüstan"lar əvəzinə "Çoban Qara"lar yazıldı. Usta tərənib qələmini, sözünü dəyişənlər "Geroy sostruda" oldular, "Qos-premiya" aldılar. Azərbaycanın "iri addımları" altında çox

şey əzilib mahiyyətini dəyişdi. Təkcə Əbülfəz bəy dəyişmədi. Yox, dəyişdi, amma başqa yöndə - Elçibəyliyə doğru...

* * *

Bəyin özünün dediyi kimi, "Elçi" sözünün yüz cürə mənası var. Biri "millətçi" sözünün sinonimidir, biri "səfir" sözünün... Bir anlamını da Ziya Göyaltı açır: "Əski Türk dilində Türk Tanrısı barış və salamatlıq Tanrısı idi. Türk dilinin mahiyyətini göstərən "el" sözü "barış" anlamında idi... "Elçi" "barışçı" deməkdir.

* * *

"Elçi" sözünün bir müqəddəs anlamı da var: Tanrı Elçisi. Tanrı Elçisi olmaq mənən böyük səadətdir. Mənən. Bəs elə-belə? Bir məxluq kimi necə? Məxluq kimi onu quyuya salırlar, çarmıxa çəkirlər, dah-qalaq edirlər. Bunun da öz ləzzəti var! Öldürən də həzz alır, ölən də. Öldürən - ona görə ki, elçini öldürməklə öz sadizmini də öldürür, bir anlığa da olsa, içinin xıltı təmizlənir, insanlaşır (Deyirlər, Nəsimini soyan cəllad dözə bilməyib ağlayıb). Ölən ona görə ölümündən həzz alır ki, nəyin, hansı İdealın yolunda şəhid olduğunu bilir. Doğulanların hamısı ölür. Ölümündən həzz alanları isə barmaqla saymaq olar... "Tanrı Tanrıdırsa, öz Elçisini min bir daş altında yenə sağ eylər". Tanrı həmişə, hər yerdə Tanrıdır. Onun Elçisi həmişə sağdır. Bunu qana bilmiriksə, Tanrının yox, bizim günahımızdır. "Daş atan bilirmi nə günah eylər?" Bir vaxt Əbülfəz bəyi dustaq edib daş olan yerə atdılar. Qaradağda ağ daş daşdı...

* * *

Tanrı bir imanın xeyirini istəyirsə, o imanın başına həlim təbiətli, ağıllı adam keçirir". Bu, Məhəmməd peyğəmbər Əleyhissəlamın kəlamıdır. Tanrı bizim imanını - Azərbaycanın xeyirini istəyirdi. 92-ci ildə buraya öz elçisini - həlim təbi-

ətli, ağıllı Əbülfəz Elçibəyi başçı göndərdi. Amma biz Şeytanın felinə uyub öz xeyirimizi istəmədik. "Allahın göndərdiyi neməti dananlar kafirlərdir" (Qurani-Kərim, "Ən-nəhl" surəsi, 83-cü ayə). O bir il Azərbaycanın Tanrıya ən yaxın olduğu zaman kəsiyi idi. İsrafilin suru çalınacaq, Yer üzünü su basacaq, Tanrı bizi Nuhun gəmisinə doldurub Qiyamət günündən xilas edəcək - təkgə o bir ilin xatirinə!..

* * *

Tanrının xəlq etdiyi Tanrıya qayıdır. Fəqət xalq öz sevimlisini öldürmək istəməyəndə onu anasız yaradır. Dastanda Koroğlunun anasının adı çəkilmir - Rövşən mübarizə meydanına birbaşa, yeniyetmə ikən daxil olur və axırda da ölümsüzlüyə qovuşur. Dəyərlı söz də yoxdan - ağızdan var olur və heç vaxt dünyanı tərk etmir: "Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz?"

* * *

Biz doğulmuşuq, yoxluğumuza dönəcəyik! Əbülfəz Elçibəy iki yerə bölünəcək - Mehrinisə ananın doğduğu Əbülfəzə və Tanrıdan nazil olmuş Elçibəyə. Əbülfəz öləcək, Elçibəy qalacaq. Ölən Əbülfəz qalan Elçibəyin bütün günahlarını, səhvlərini, babalını özü ilə aparacaq.

Rüstəm Behrudiyə elə gəlir ki, "bu adam ölən günü özü qazıb qəbrini, basdıracaq özünü ürəyinin içində!" Mənə elə gəlir ki, bu adamın basdırıldığı həmin ürəkdən aydan arı, sudan duru bir Məfkurə - Elçibəyçilik göyərəcək. Xətəinin, Məhəmməd Əminin ruhları ilə birləşərək başımızın üzərində Süd Yoluna dönəcək, bizi Türk Dünyasının parlaq gələcəyinə doğru aparacaq.

Doğrudan:

"Bu adam nə qərribə, nə qərribə adamdır?!"

*"Müxalifət",
2 dekabr 1995-ci il.*

2000-ci il avqustun 22-də, zülmət gecənin bağrından nurlu bir səhər sıyrılanda Əbülfəz bəyin kişi bətnindən bir Elçibəy sıyrıldı. Ertəsi gün Mehrinisə ananın doğduğu Əbülfəz on minlərin çiyinlərində Fəxri Xiyabana aparılıb Tanrı dərgahına tapşırıldı. Tanrının hökmü ilə Əbülfəz bəyin "kişi bətni"ndən nazil olmuş Elçibəy isə dodaqlarda hayqırtıya, ürəklərdə duyğuya çevrildi. Əbülfəz bəyin dostları sırasında, bəlkə də, yeganə adamam ki, onun fiziki yoxluğu məni başqaları qədər kədərləndirib sarsıtmadı, çünki 34 ildən bəri mənim gözlərim qarşısında Əbülfəz bəyin Elçibəyləşməsi prosesi gəldirdi və mən bilirdim ki, bu proses başa çatanda Əbülfəz bəyin cismani ömrü tükənəcək, onun cismi heç bir bəndənin xali olmadığı günahları səhvləri özünə hopdurub torpağa gömüləcək, öləri məxluq babalından arınmış ölməz, ilahi Elçibəy isə parlaq məşələ dönüb Bütöv Azərbaycan, basılmaz Türk Dünyası İdealına doğru yolumuzu nurlandıracaq. Elçibəy bu gün yoxa dönmüş Əbülfəz bəyin mənəviyyatından var olub. Mənəviyyatdan var olan isə heç vaxt ölmür. Əbülfəz bəy Elçibəyi bizə ata edib getdi. Gəlin, Elçibəy məşəlinin işığında görəcəyimiz işləri götür-qoy edək. Əbülfəz bəyə rəhmət, Elçibəyə uğurlar!..

*"Müxalifət" qəzeti,
30 avqust 2000-ci il.*

ƏBÜLFƏZ ELÇİBƏY

TÜRKÇÜLÜK HAQQINDA

Azərbaycanlıların - Azərbaycan ərazisində yaşayan əhəlinin yüzdə səksəni Türkdür. Azərbaycan türk yurdudur və türk dünyasının onurğa sütunlarından biridir, kimsə də bunu dana bilməz. Tarix boyunca ən müxtəlif qüvvələr türkləri Azərbaycandan yox etməyə dəfələrlə ən ciddi şəkildə çalışıblar, onları buradan təmizləmək üçün təkrar-təkrar soyqırımlarına, amansız assimilyasiya tədbirlərinə əl atıblar. Rusiya imperiyası Azərbaycan türklərini məhv etmək üçün adını dəyişdirib, onları kiçik-kiçik hissələrə parçalayıb. İran da eynən belə edib - türkləri səfəvilərə, əfşarlara, qacarlara, qaşqaylara, nə bilim, nə qədər tayfalara bölüb ki, guya bunlar başqa-başqa etnoslardır. Bəli, türkləri məhv etmək üçün dünya bir antitürk dövrü yaşayıb - XYII əsrdən XX əsrin ortalarında türkləri kütləvi şəkildə qıraraq məhv ediblər. Biz türklər tarix yazmaq məsələsində çox geri qalmışıq. Ona görə də dünya tarixi yazılarda türkün tarixini hərə öz istədiyi kimi, əksəriyyəti, təbii ki, düşmən mövqeyindən yazır. Avropa 400-500 il türkə düşmən olub. Deməli, türklərlə bağlı nə varsa, 400-500 il düşmənçiliklə qələmə alıblar, buna görə də onların yazdıqları doğru sayıla bilməz. Sonralar rus imperiyasının alimləri də türk tarixini saxtalaşdırmaq üçün az iş görmədilər. Azərbaycanda farslar, ruslar və başqaları olmamışdan min illər öncə türklər yaşamışdır. Məfkurəsi, mənəviyyəti, əxlaqı min illər boyunca məhz bu torpaqda təşəkkül tapmış, türk etnosu bu ideologiyanın da yaradıcısıdır. Bəli, bütün ideoloji axtarışımızın və düşüncə çarpışmalarımızın çıxış nöqtəsi bu özül üzərində qurulmalıdır. Deyək ki, Fransada hər şey fransızların üzərində qurulacaq, çünki orada əsas etnos fransız xalqıdır, dil də, mədəniyyət də, dövlət də bu milli özül üzərində qu-

rulacaq və bu torpaqda hansı dövlət yaransa, fransız etnosuna dayanacaqdır.

Türkiyədə millətçilik və Azərbaycanda millətçilik qondarma söhbətlərdir. Türkiyə millətçi olsaydı, hakimiyyətə sosial-demokratlar, yaxud demokratlar yox, Milliyyətçi Hərəkət Partiyası gələrdi. Deməli, Türkiyədə millətçilik yoxdur. Bəs Azərbaycanda necə? Azərbaycanda hakimiyyətə kim gəlmişdi? Biz. Götürsünlər bizim partiyanın - Xalq Cəbhəsinin Programına baxsınlar - başdan-başa demokratik prinsiplər üstündə qurulub: orada bir dənə də millətçi prinsip yoxdur. Biz dəfələrlə deyirik ki, millətçi deyilik - millətçi demokratıq. Hazırda müxalifət qüvvələri imkansız olmalarına baxmayaraq mətbuatda, müxtəlif nəşrlərdə müsavətçilikdən, türkçülükdən yazır, alimlərimiz türklər haqqında sanballı kitablar ortaya qoyurlar. Halbuki o kitabların yazılması vaxtla əlçatmaz arzulardan idi. İmkan vermirdilər. Məsələn, bizdə türk savaşı sənəti, türk sərkərdələri, hunlar, oğuzlar və b. haqqında nə qədər maraqlı əsərlər nəşr edilir, hətta "Dədə Qorqud ensiklopediyası" hazırlanır və s. Bunlar mənəviyyətə təsir göstərən mühüm amillərdir. Bu, xalqın tələbatından doğan prosesdir və onun qarşısını almaq olmaz. Uzun müddət türkçülük düşüncələrindən aralı salınmış xalq bir mənəvi aclıq duyur və uzun illər boyunca itirdiklərini özünə qaytarır. Deməli, türkçülük bir sistemdir. Milləti təyin edərkən mədəniyyət daşıyıcılığının üstünlüyü daha böyükdür. Türkçülükdə də biz qanı əsas götürsək, onda materialist olacağıq, yox, məfkurəni əsas götürsək, - idealist. Mən nə materializmin əleyhinəyəm, nə də idealizmin. Bunlar mübahisəli məsələlərdir. İdealizmin də, materializmin də bizə verdiyi müsbət və xoş nə varsa, ondan istifadə etməliyik. Mən daha çox materialist deyiləm, mənən idealistəm. Ona görə də "türk" dedikdə öz millətimi nəzərdə tuturam.

Mərakeşdən başlamış İraqadək, Şimali Afrikadan belə,

ərəb milləti, ərəb dövlətləri olduğu kimi, Ağ dənizdən başlamış Sakit okeanadək, Uzaq Şərqedək hamısı türk torpaqlarıdır, böyük türk millətidir. Sayını 250 milyon da deyirlər, 270 milyon da. Mən də bu millətin övladiyam. Onların arasında biz birinci olaraq Azərbaycanı vəziyyətdən çıxarmalıyıq, çünki Azərbaycan - yaşadığımız bu torpaq ağır durumdadır, erməni işğalı altındadır. Xalqımızın bir hissəsi Rusiyaya gedib, bir hissəsi Gürcüstana qaçıb. Böyük, əsas hissəsi də fars rejiminin hakimiyyəti və işğalı altındadır. Axı nə üçün 40 milyonluq Azərbaycan türkü param-parça olsun? Niyə birləşməsin? Niyə onun vahid dövləti olmasın?

Ancaq mən Doğu Türkünistan haqqında da, Kıbrıs türkləri haqqında da, Quzey İraqdakı soydaşlarımız haqqında da düşünürəm, Çində, Yaponiyada yaşayan türklərlə də maraqlanıram. Ruslar Volqaboyundan, Moskva ətrafından tutmuş ta uzaq Sibirədək 200 il türkləri qıra-qıra o torpaqları işğal ediblər. Məsələ qaldırıb beynəlxalq məhkəməyə vermək lazımdır ki, tarixdə belə bir vəhşilik olub, bu vəhşiliyi tarix qınasın. Mən Məmmədəmin Rəsulzadəni peyğəmbər sayıram - türkün peyğəmbərlərindən biri də Məmmədəmin Rəsulzadədir. Bunu Məhəmməd peyğəmbərin özü deyib ki, məndən sonra elə adamlar gələcək ki, onlar keçmiş peyğəmbərlərin çoxundan üstün olacaq. Mən Məmmədəmin Rəsulzadəni, İsmayıl bəy Qaspıralını, Mustafa Kamal Atatürkü, Əli bəy Hüseynzadəni o cür şəxslərdən sayıram. Çünki bu adamların dediyi sözlər 50-100 il sonra həyata keçib və keçməkdədir. Nə fikir ortaya qoyulubsa, hamısı gerçəkləşməkdədir. Ona görə onları peyğəmbər qismində sayıram. Ancaq mən Məmmədəminin də işlətdiyi "türkçülük" ifadəsinin əleyhinəyəm. "Türkçülük" nədir? Axı türk niyə türkçü olmalıdır? Mən bunu başa düşə bilmirəm. Bu fikir qeyri-türklər üçün doğrudur. Məsələn, bir rus, ingilis, amerikan türkçü ola bilər, ancaq mən türkəm, necə türkçü ola bilərəm? Rus necə rusçu ola bi-

lər? Elmdə belə termin yoxdur, ona görə də mən özümü türk sayıram...

Stalin dövründə Orta Asiyanı parçalayıblar. Bütün o torpaqlara bir vaxtlar Türkünstan deyilirdi. Bütün dünya qəbul edirdi ki, bura türk məkanıdır, Türkünstandır. Amma sonra parçalayıb Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan və s. yaratdılar. İndi yeni mahnı yazılıb - özbək, azər, türkmən - hamısı bir soydur, yəni onu rus imperiyasına aralayıb, parçalayıb. Hamı bunu başa düşdüynə görə mahnıya salır ki, ay insanlar, çaşmayın, ha, soyumuz birdir. Yəni türk kimliyinin təqdimatı səhvdir. Türkün Avropaya bəzən dağıdıcı, mədəniyyətsiz, vəhşi kimi tanındıblar. Türkün mədəniyyəti isə dünyaya ya ərəb, ya fars, ya İran, ya da Çin mədəniyyəti kimi təqdim olunub və indi də olunmaqdadır. Fars və ərəb mədəniyyəti adlandırmaq mümkün olmayanda adını qoyublar "İslam mədəniyyəti". 1400 il "İslam mədəniyyəti" adı altında o böyük irsimizi əridib farsın və ya ərəbin ayağına yazmaq istəyirlər. Avropa kitablarının heç birində türklər türk kimi təqdim olunmur. Yazırlar ki, filankəs Orta Asiyalıdır. Əslində, bu, türkdür axı. Məsələn, Təbriz Miniatur Mərkəzi dünya miniatur məktəbinin şahıdır, ancaq hər yerdə gedir "İran mədəniyyəti", "fars mədəniyyəti". Qardaş, axı bunu türk yaradıb! Yaxud Əbdülqadir Marağayi, Səfiəddin Urməvi dünya səviyyəsində musiqinin klassikləridir, amma onlar da başqa millətin adına yazılır. Səfiəddin Urməvinin musiqiyə aid ərəbcə yazdığı əsərin adı "Kitab əl-ədvar əl-müfəssələ"dir. Ərəb dilində bir var kök hərflər, bir də var zəif hərflər. Zəif hərfləri atırsan, həmin əsərin adında oxunur: do, re, mi, fa, sol, lya - indi də tətbiq edilən notlar! Belə kitab rusa, ingilislərdə, almanlarda olsaydı, indi ona heykəl ucaltmışdılar.

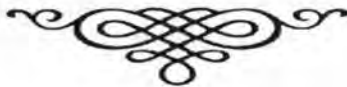
Türk kimliyi Avropaya yalnız türkün öz mədəniyyətinə sahib çıxmasından sonra təqdim olunacaq. Türklər başqa millətlərə türk kimliyini özünü, mədəniyyətini, tarixini öyrənərək

yenidən təqdim etməlidir, vaxtilə bu türklük, deyək ki, bir və-rəqdə kömürlə yazılmışdısa, indi biz onu gözəl, çağdaş texni-ka vasitəsilə həkk etməliyik. Soydaşlarımız öz xalqını tanı-dıqca, öz millətinin keçmişini, mədəniyyətini öyrəndikcə, tə-bii ki, qürur duyacaq.

Mən türk millətçisiyəm və bununla fəxr edirəm. Ancaq bi-zim türk millətçiliyimiz şovinizmə, irqçiliyə qarşı olan bir ideyadır. Bizim millətçiliyimiz milli özünümüdafiə, türk milli ruhunun qorunması, onun dirçəldilməsi, dünyaya çatdırılma-sı və türk birliyinə nail olmaq uğrunda mübarizədir.

Millətçilik haqqında məndən öncə çox adam danışib. Anc-aq ən ümumiləşmiş və mənim xoşuma gələn fikir budur ki, millətçilik də din kimi müqəddəs bir inamdır. Millətə bağlı olmaq insanı həm güclü, həm xoşbəxt edir, onu müqəddəs bir inamla yaşadır. İnsan millətini sevərkən, millətə qovuşar-kən ölümsüzlüyə qovuşur, çünki insan millətinin bir hissəciy-idir - onunla bütövləşir. Onunla bütövləşəndə millət ölməzdir deyə insanda ölməzliyə qovuşur.

*Elçibəy. Azərbaycanın başlayan tarix.
B., "Adiloğlu", 2003, s.114-119*

İSGƏNDƏR HƏMİDOV FENOMENİ

1. Bizə herr Klaus lazım deyil...

Hərdən deyirlər: filankəs yaxşı adamdır, amma filan heyi çatmır. Belələri, görəsən, Tanrıdan çoxmu bilirlər? Lazım gəlsəydi, Tanrı elə həmin "çatışmayan şey"i də yaradırdı. Hamı olardı bir boyda, bir biçimdə robot. "Gəl" deyəndə gələrdi, "get" deyəndə gedərdi. İnsan "çatışmayan hissələri" ilə birlikdə ən yetkin varlıqdır. Topal Teymurun yetkinliyi elə onun topallığında idi. Yoxsa o, adi Teymurlardan biri olardı.

İsgəndər bəy Həmidovla bağlı yazılardan birində deyilir: "Onda alman əsgərinin soyuqqanlılığı, rasionallığı çatmır". Şükür ki, belədir. Yoxsa o, milyon-milyon türkün sevimli İsgəndəri yox. adi bir alman, tutaq ki, herr Klaus olardı. Bizə Tanrının verdiyi İsgəndər bəy lazımdır. Nə artıq, nə əskik...

2. "Ölərəm, donuzun qabağında diz çökmərəm..."

20 Yanvar hadisəsindən sonra Azərbaycan SSR Daxili İşlər Nazirliyinin bir qrup zabiti sıraya düzülüb və sovet imperiyasının "jandarm naziri" V.Bakatin törətdiyi cinayətə görə gözlərindən qürur qığılcımları tökülə-tökülə, elimizə, millətimizə üstədən aşağı baxa-baxa onların hər biri ilə əl verib görüşüb. Təkcə İsgəndər bəy o imperiya qatilinə nifrət dolu gözlərlə baxaraq əl verməkdən imtina edib və deyib: "Mən səninlə görüşməyəm - sənin murdar əlin mənim millətimin qanı-

na batıb".

Elə həmin günlərdə avtomatlı bir rus soldatı ("əsgər" sözünə heyfim gəlir) İsgəndər bəyə "Na koleni!" ("Diz çök") komandası verib. Ulu Babəkin "40 il kölə kimi yaşamaqdan-sa, bir gün kişi kimi yaşamaq daha şərəflidir" sözlərini xatırlayan Türk oğlu Türk deyib: "Ölərəm, amma sənin kimi donuzun qabağında diz çökmərəm". İsgəndər bəy Bakatinə əl versəydi, rus dığasının qarşısında diz çöksəydi, daim ürəyində gəzdirdiyi millət sevgisini təhqir etmiş olardı. Hələ əsrin əvvəllərində yüzlərlə erməni küçüyünü qanına qəltan etmiş Əsgərxanın, 30-cu illərdə üçrəngli milli bayrağımızı qaldırmış Kolanı Məcidin, kişi qeyrətli Yəquğiyyə xanımın, sovet dövründə güllələnmiş onlarca bəy əcdadının ruhunu təhqir etmiş olardı...

3. İsgəndər bəyin ən böyük "çatışmayan cəhət"i

İsgəndər bəy 80-90-cı illər el hərəkatının "kəşf edib" bizə tanıtdığı fenomenal şəxsiyyətdir. O, zahirən cılız görünən cüssəsində, daxilən çox zəngin, intəhasız ürəyində millətin sıravı əsgəri (Bayaq "soldat" sözünü işlədəndə "əsgər" sözünü buraya saxlayırdım) və müdrik sərkərdəsi kimi iki çeşidli qütbü qəribə bir uyurluqla birləşdirə bilib. İsgəndər bəy, hər şeydən öncə, alovlu millətçi, qızgın vətəncidir. O bu iki müqəddəs varlığa - Millətə və Vətənə düşmən olan hər kəsə, hər şeyə qarşı amansızdır. Budur Tanrının ona bəxş etdiyi ən böyük "çatışmayan cəhət"!

4. İyun qiyamı apreldə başlanmışdı

1993-cü ildə, dövlət çevirilişindən bir qədər sonra, yazılarımın birində instiktiv olaraq demişdim ki, Rusiya imperiyası bu çevirilişə xeyli əvvəl, qəribə bir "təsadül"lə üst-üstə düşən iki hadisə - Turqut Özalın ölümü və İsgəndər bəyin istefası ilə başlayıb. Sonra bəlli oldu ki, bu, doğrudan da, beləymiş.

Şerbakla Qraçovun telefon söhbətindən:

Ş.: - Nə qədər İsgəndər Həmidov vəzifədədir, planımız baş

tutmayacaq.

Q.: - Onu aradan götürə bilməzsınız?

Ş.: - Yox, çox çevik və sayıqdır.

Q.: - Mən sizə kömək edəram.

Ş.: - Bizə siyasi kömək lazımdır...

Və siyasi kömək gəldi - Moskva "İ.Həmidov istefa versə, Kəlbəcəri qaytararıq" fitvasını diplomatik fənd kimi ortaya atdı və istədiyinə nail oldu. Bu fitvanın müəllifləri yaxşı bilirdilər ki, İsgəndər bəy Azərbaycanın bir qarış torpağı, hətta bir qarışqası üçün canını verməyə hazırdır. O da ola bir rayonu bir vəzifəyə dəyişmək...

Dörd il əvvəlki bir müsahibədən:

Müxbir: - Məsələ belə qoyulsaydı ki, lap Kəlbəcər yox, Azərbaycanın, misal üçün, bir qəhrəman oğlu əsirlikdədir, onu qurtarmaq üçün İsgəndər Həmidov hökmən istefa verməlidir, onda nə edərdiniz?

İsgəndər Həmidov: - iki oğlumun ölmüşünə (*Allah elməsin - N.Ə.*) ...Azərbaycanın adı bir vətəndaşının taleyi üçün tələb olunsaydı belə, mən bu addımı atardım ("Ədalət", 18.Y.1993).

İstefadan sonra Azərbaycanın indi də yüksək vəzifədə olan rəsmi bir nümayəndəsi moskvalı ağalara raport verərək demişdi: "Sərəncamınız yerinə yetirildi, İsgəndəri çıxartdıq. İşə başlaya bilərsiniz".

V.Bakatin hələ o vaxt - İ.Həmidov ona əl verməyəndə - üzünü bizim milis işçilərinə tutub demişdi: "Sizin içinizdə birçə kişi var, o da Həmidovdur". Ruslar İsgəndər bəyin məhz KİŞİliyinə bel bağlayaraq bu tryuku işlətdilər və ümidləri puça çıxmadı. İsgəndər bəyin "çatışmayan şey"lərindən biri də onun KİŞİ olmasıdır.

5. Passionarlıq

Passionarlıq insanın hər hansı məqsədə doğru qarşılaşınmaz canatımı, fərdləri bir-birindən fərqləndirən işə onlardakı

passionarlıq impulslarının miqdarı və can atdıqları məqsədin xarakteridir. "Ayrıca götürülmüş şəxsin passionarlığı yüksək, orta və aşağı səviyyədə ola bilər; o, kənar təsirlərlə bağlı deyil, konkret fərdin içərisindəki psixi durumun təzahürüdür" (Lev Qumilyov).

Xidmət etdiyi amacdan asılı olaraq passionar insan eyni qaydada hünər də göstərə bilər, cinayət də törədər, qura da bilər, dağıda da. Belələrində orta vəziyyət olmur. Passionar adamlardan biri bugünkü hakimiyyətə, başqası öləndən sonrakı şöhrətə can atır: biri pul toplayır, biri bilik.

Seçilmiş amac ideya ilə bağlı olanda insan fanatikə çevrilir, inandığı, xidmət etdiyi ideyanı canından, əzizlərindən, hətta balalarından da artıq tutur.

6. İ.Həmidov passionarlığı

İsgəndər bəy öz ideyasının, amalının fanatiklərindəndir. Amalı isə Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyidir. "Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda təkə həbs olunmağa yox, asılmağa da canla-başla hazırım". "Mənim bir ömrüm var, onu da xalqımın azadlığı, müstəqilliyi yolunda qurban demişəm", "Qələbə üçün kimsə özünü qurban verməlidir. Mən öz şəxsiyyətim də, şəxsi azadlığımı da bu işə qurban verəcəyəm və biləcəyəm ki, millətimin yolunda qurban getmişəm". Bu da İsgəndər bəyin bir "çatışmayan cəhət"i...

7. "İsgəndər bəyi qorumalıyq"

"Xalq istəyir ki, sevdiyi adam həmişə gözünün qabağında olsun: ya tribunada, ya dar ağacında - fərqi yoxdur" (Aydın Məmmədov). İsgəndər bəy tribunadan salındı, dar ağacına isə çəkilmədi. Ona ən ağır cəza seçdilər. Elə yerə saldılar ki, xalq onu, o da xalqı görə bilməsin. Heç olmasa adam içinə - kolona da göndərmirlər.

İldırım kola-kosa düşmür, əzəmətli palıdı vurur. İsgəndər bəyin də başında ildırımlar şaqqıldayır. Bir ildırım Rusiya imperiyası, bir ildırım fars şovinizmi, bir ildırım erməni

qəsbkarları, bir ıldırım da öz içimizdəki mafioz qüvvələr. Bir vaxt İsgəndər bəy onlara od qoymuşdu, indi "cəza"sını çəkir. Həmin mafiozlardır onu ələtməz, ünyetməz yerdə saxlayan. İsgəndər bəy onların - indi yüksək vəzifə kreslolarında uyuyan "kölgə milyonçuları"nın xarici banklardakı saxlanclarının yerini və miqdarını yaxşı bilir. "Komissa Katani" açıq havada olsa, onların kreslo yuxusu ərşə çəkilər...

İsgəndər bəy xoşbəxt adamdır. "Qara camaat" onun sevgisini ürəkdə, adını dildə saxlayır. "Biz adi və təmiz adamlar İsgəndər bəyi sevirik. O bizim hərəkətimizin liderlərindən, qoçaqlarından biridir. Biz ondan cəsur olmağı, haqq sözü çılpaq deməyi öyrənmişik... Biz İsgəndər Həmidovu sevməli və qorumalıyıq".

Biz İsgəndər bəyi, İsgəndər bəysə özü-özünü qorumalıdır. Hamıya bəlli olan mətanətiylə, iradəsiylə, Vətənə məhəbbətiylə, Yaman günün ömrü az olar, bəy! Möhkəm ol! Tezliklə görüşənədək!..

*"Müxalifət" qəzeti,
22 fevral 1997-ci il*

ÜRƏYİNDƏ ÜRƏKLƏR OLAN İNSAN

Vaqif Arzumanlı haqqında söz demək mənim üçün çətin deyil, çünki onu 40 idir tanıyıram...

1966-cı ildə filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsinə qəbul olundum. Universitet həyatı ilə tanış olmaq üçün "Lenin tərbiyəsi uğrunda" qəzetini vərəqləyəndə bir şeirə rast gəldim: "Ürəyimdə ürəklər var". Bir müddət sonra onun müəllifi Vaqif Arzumanlı ilə tanış olduq. Üçüncü kursda oxuyurdu. Filologiya fakültəsinin ən fəal, çevik, elmə həvəs göstərən, Tələbə Elmi Cəmiyyətinin xətti ilə başqalarını da bu şərəfli iş

çəkməyə çalışan, bütün varlığı Vətən sevgisi ilə yoğrulmuş tələbələrindən idi.

Universiteti bitirib kənd məktəbində müəllim işləməyə getdi. Orada da sorağına düşdüm, odu-alovu ilə bir Universiteta sığmayan bu çılğın gənc müəllimin bir sinif otağına necə sığdığını görmək istəyirdim. Görə bilmədim. Soruşdum, dedilər dərstdən sonra şagirdləri bölgənin tarixi yerlərinə ekskursiyaya aparıb. Bildim ki, Vətən dərsi keçir onlara...

Sonra Bakıya qayıtdı, lakin indi bu şəhər də ona darlıq edirdi. Bakı-Moskva-Vilnüs-Varşava-Berlin pentaqramı boyunca elmi axtarışlara başladı. Məqalələr, kitablar, dissertasiyalar, tərcümələr meydana gəldi. Tanıdı, tanıtdı və tanındı. Sevdidi, sevdirdi və sevildi. Azərbaycan EA Milli Münasibətlər İnstitutunun direktoru vəzifəsinə qədər yüksəldi. Hazırda

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Dünya ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələr şöbəsinin müdiri, BDU Beynəlxalq jurnalistika kafedrasının professorudur.

Vaqif Arzumanlı haqqında söz demək mənim üçün çətinidir, çünki onu 40 ildir tanıyıram, amma sonacan dərk edib qurtara bilmirəm...

Hər görüşdən sonra onun daxilində yeni-yeni laylar, ürəyində yeni-yeni ürəklər kəşf edirəm. Bu layların, bu ürəklərin birindən onun Alimliyi, birindən Müəllimliyi, birindən ictimai-siyasi fəaliyyəti, birindən ədəbi-tənqidi yaradıcılığı boylanır. Və bu layların, bu ürəklərin hamısını birləşdirən, hamısından qızıl xətt kimi keçən bir keyfiyyət var: VƏTƏNDAŞLIQ! Vaqifin Alimliyi də, Müəllimliyi də, ictimai fəaliyyəti də, ədəbi-tənqidi yaradıcılığı da bu böyük amala xidmət edir.

Ötən əsrin 40-cı illərində dünyaya gəlmiş, 50-60-cı illərində M.Şəhriyarın "Heydərbaba"sı, B.Vahabzadənin "Gülüstan"ı ilə köklənmiş, F.Kərimzadənin "Qarlı aşırım"ından aşmış, F.Əmirovun "Şur"undan şurə gəlmiş, "Kəpəzin göz yaşları"nda (S.Bəhlulzadə) yuyunmuş, 80-ci illərin "Azadlıq" meydanında müdrikləşmiş biz nəsilin iki böyük arzusu olub: Müstəqillik və Bütövlük! Şükürlər olsun, birini gördük. O birini də görəcəyik. İnşallah! 60 yaş nədir ki, Vaqif Arzumanlı?!

Türk dünyasının böyük şairi Məmməd İsmayıl demiş:

*...Mənim bir gecikmiş məhəbbətim var,
Dönüb nağıllaşan həqiqətim var.
Səni səsləyirəm, ay ev yiyəsi,
Səsimə səs versin o tayda kim var.
Dodaqlarda donan bir busə kimi
Harda görünüb ki, sənə arzular?
Qıvrıla-qıvrıla bir kürzə kimi
Əsrin ovsumuna yatıb Araz da.
Dünyanın işini nə bilmək olar,
Hələ yaşamağa dəyər bir az da...*

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən bir neçə söz	3
Aristotel (Ərəstun).....	4
Plutarx	12
Məhəmməd peyğəmbər (s)	19
Nəsrəddin Tusi	26
Rafael	32
Con Milton	39
Şarl Lui Monteskyö	52
Jilber de Lafayət	58
Aleksandr Düma (ata)	76
Mariano Xose de Larra	87
Mirzə Fətəli Axundzadə	98
Otto Bismark	104
Toro	110
Alfred Bernard Nobel	138
Həsən bəy Zərdabi	145
Məhəmməd ağa Şahtaxlı	157
Vudro Vilson	163
Mirzə Ələkbər Sabir.....	170
Əli bəy Hüseynzadə	178
Ömər Faiq Nemanzadə	187
Qazi Mustafa Kamal Atatürk	194
Hüseyn Cavid.....	201
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	210
David Ben-Qurion	222
Yusif Vəzir Çəmənşəminli.....	227
Zəki Vəlidi Toğan	234
Ernest Hemenquey	243
Lev Qumilyov	249

TANIDIĞIM ŞƏXSİYYƏTLƏR

<i>Mir Cəlal - 100</i>	
Söz sərrafi	257
Mənim tanıdığım Şirməmməd müəllim (<i>M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun jurnalistika fakültəsinin professoru Şirməmməd Ağaməmməd oğlu Hüseynovun 75 yaşına sözdərdi</i>).....	263
"Qəribə adam" haqqında ballada (<i>Essevəri düşüncələr</i>)	269
İsgəndər Həmidov fenomeni	280
<i>Vaqif Arzumanlı - 60</i>	
Ürəyində ürəklər olan insan	285

Nəsir Əhmədli (*Əhmədli Nəsir Abbas oğlu*)
Korifeylərin portretləri
(*Azərbaycan türkcəsində*)

Kompüter dizaynı: Ramiz Hümətov
Operator: Xatirə Əlişova
Korrektor: Arif Qafarov

Yığılmağa verilib: 09.02.2008, Çapa imzalanıb: 14.07.2008

Tiraj: 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.